

P. NURJANOV, J. UMATOVA, D. BEGJANOVA

ÁDEBIYAT

5-KLASS USHÍN SABAQLÍQ-XRESTOMATIYA

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastiyıqlaǵan*

Úshinshi basılımı

NÓKIS
«BILIM»
2020

UOK 821.0=512.121 (075.3)
KBK 630037(075)
N 87

Pikir bildiriwshiler:

P. Niyetova — *Nókis qalalıq 31-sanlı qánigelestirilgen mámlekетlik ulıwma bilim beriw mektebinin qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimi;*

S. Kadirimbetova — *Nókis rayon 22-sanlı ulıwma bilim beriw mektebinin qaraqalpaq tili hám ádebiyatı páni muǵallimi.*

Nurjanov P., Umatova J. , Begjanova D.
N 87 **Ádebiyat:** 5-klass ushin sabaqlıq-xrestomatiya. Úshinshi basılımı. —N.: «Bilim» baspasi, 2020.—240 b.

ISBN 978-9943-4461-3-7

UOK 821.0=512.121 (075.3)
KBK 630037(075)

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
basıp shıgarıldı.**

ISBN 978-9943-4461-3-7

© Perdebay Nurjanov, Jumagúl Umatova, Dilyara Begjanova, 2020
© «Bilim» baspasi, 2020

QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASÍNÍ MÁMLEKETLIK GIMNI

Sózi: I. Yusupov

Naması: N. Muxammeddinov

Jáyhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir, shaqası mırıń bolar demek.
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tiníshlıq hám iǵbal sendegi tilek.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atıńdı
Áwladlar ádiwlər júrek tórinde.

Aydın keleshekke shaqırar zaman,
Mártlik, miynet, bilim jetkizer oğan.
Xalqıń bar azamat, dos hám mehriban,
Erkin jaynap-jasnap, máńgi bol aman.

Naqıratı:

Diyqan baba nápesi bar jerinde,
Juwsan ańqıp, kiyik qashar shólinde.
«Qaraqalpaqstan» degen atıńdı
Áwladlar ádiwlər júrek tórinde.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sizler gimnniń qanday jerde aytılıtuǵınılıǵın bilesizler me?
2. Gimn atqarılǵanda adamlar ózlerin qalay tutıwi kerek?
3. Qaraqalpaqstan Respublikası mámlekетlik gimnin naması menen aytıń.

BILIP QOYĞANÍNÍZ JAQSÍ

E s t e s a q l a n !

Gimn sózi grekshe *humnos* — saltanat yamasa maqtaw qosığı degendi ańlatadı. Áyyemgi grek poeziyasında payda bolǵan lirikalıq janr. Grek gimnleri qudaylardı, qaharmanlardı, jeńimpazlardı maqtaǵan. Gimnler emocional tásirsheń bolıp, kóterińki stilde jazıladı.

Házirgi dáwirde gimnler mámlekетlik nishan sıpatında jaratılmaqta. Olar mámleketti maqtanış etetuǵın qosıqlar bolıp tabıldırı. Bul taqilettegi gimnlerde Watandı súyiw, onı qádirlew, mámlekетke sadıq bolıw ideyaları beriledi.

ĞÁREZSIZLIK JOLÍ — AYDÍN JOL

1-SENTYABR — ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍNÍN ĞÁREZSIZLIK BAYRAMÍ

HESHKIMGE BERMЕYMIZ, ÓZBEKSTANDÍ

Anadan tuwılıp, erjetip óstik,
Appaq sútin emip, aq duzin ishtik,
Ğárezsizlik alıp, mol boldı nesip,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

Qar jamlıǵan biyik tawlardıń bası,
Ata-mákanımız topıraqı hasıl,
Keń dala, oypatlıq gilemdey jasıl,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

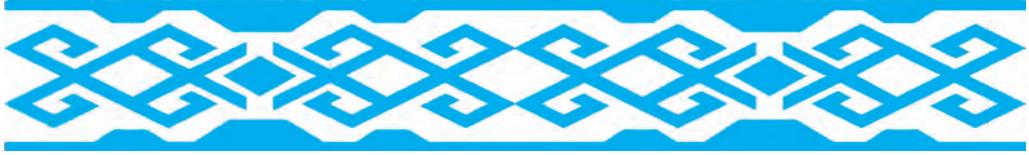
Bul úlkeniń tórt pasılı jaz bolǵan,
Kóllerine úyrek penen ǵaz qonǵan,
Jer astına neft penen gaz tolǵan,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

Ğárezsizlik dáwir márńige turǵay,
Tabımas heshqashan jánet jer bunday,
Saqlaymız ózińdi kóz qarashıǵınday,
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı...

(X. Saparov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ğárezsizlik degenimiz ne?
2. Qosıqta Ózbekstannıń ǵárezsizlik jıllarında erisken tabısları qalayın-sha súwretlengen?
3. «Bul úlkeniń tórt pasılı jaz bolǵan» degen qosıq qatarınıń mánisin túsındırıń.
4. Qosıqtı kórkemlep oqıń hám yadlap alıń.

KIRISIW

«Ádebiyat» degen termin arabtıń «ádep» sózinen alıńǵan bolıp, ol bir jaǵınan, turmısti kórkemlik penen tanıw degen mánini ańlatsa, ekinshi jaǵınan, xatqa túśirilgen, jámiyetlik mazmunǵa iye kórkem shıǵarmalar degendi bildiredi. Bul termin arqalı qaraqalpaq ádebiyatında terme, tolǵaw, XIX ásır qaraqalpaq klassik ádebiyatında qosıqtıń álwan türleri, gózzel, ekip, tórtlik, sonday-aq, lirikalıq poema hám dástanlar túśinilgen. Al, folklorda bolsa ádebiyat dástanlar, qıssalar, ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, qosıqlar, aytıslar, ańız-áńgimeler hám t.b. atamalar menen júrgizilgen.

Kórkem ádebiyat adamlarǵa ótmishimizdegi hám házirgi zamandaǵı turmis shınlıǵıń kórkem obrazlar arqalı súwretlep beredi. Hárbir insan ádebiy shıǵarmalardı oqıw arqalı olardan tásirlenedi, jaqsılıq hám jamanlıqtıń parqın túsinedi. Ana-Watanǵa degen súyispenshilik sezimleri oyanıp, ruwxıy dúnyasın bayıtadı. Nátıyjede, ósip kiyatırǵan jas áwladtı zaman talabına say tárbiyalawda durıs jol-joba kórsetedi.

Kórkem ádebiyat awizeki hám jazba ádebiyat bolıp eki túrge bólinedi. Awizeki ádebiyattaǵı «Tumaris», «Shıraq» ańızıllarında, «Alpamıs», «Qırıq qız», «Edige» h.t.b. dástanlarında óz xalqın, óz elin sırtqı hám ishki dushpanlardan qorǵawda úlken mártilik kórsetken xalıqtıń ul-qızları maqtanış etiledi.

Al, jazba ádebiyatta bolsa, qaraqalpaq xalqınıń ayanışlı turmisi, Xiywa xanlıǵınıń zulimlıqları, dushpanlarǵa qarsi milliy-azatlıq háreketleri Jiyen Jírawdıń «Posqan el», Ájiniyaz shayırdıń «Bozataw», Berdaq shayırdıń «Aydos biy», «Amangeldi», «Ernazar biy» poemalarında kórkem sóz arqalı

bayanlaydı. Bunda tiykarǵı maqset oqıwshılarǵa tek tariyxıy maǵlıwmat berip qoymastan, al ózleriniń qaharmanlıq isle-ri menen tariyxta atın qaldırǵan márta-babalarımızdıń ob-razları arqalı keleshek áwladlardıń qálbinde ózleriniń tariy-xiy hám ádebiy miyraslarına bolǵan súyispenshılıktı, olardı qádirlep, qásterlew sezimlerin oyatadı.

Hárqanday xalıqtıń ádebiyatın onıń tariyxınan bólip alıp qarawǵa bolmaydı. Sebebi, tariyxta bolǵan elewli waqıyalar, hádiyseler, kópshılıktı izine ertip, haqıyqatlıq ushın gúresken tulǵalar, óz xalqınıń erkinligi, basıp alıwshılardıń zulimliǵı menen jawız niyetlerine qarsı gúresiwshi insanlar haqqında xalıqtıń awizeki hám jazba ádebiy shıgarmalarında sóz etilgen.

QARAQALPAQ XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESİ – XALÍQ AYNASÍ

XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESİ HAQQÍNDA TÚSINKİ

Basqa xalıqlar sıyaqlı qaraqalpaq xalqı da ele óziniń xat jazıwına, baspasózine iye bolmastan ádewir burın-aq, óziniń awizeki dóretpelerin dástanlar, ertekler, qosıqlar, jumbaqlar, aytıslar hám t. b. da atamalar menen júritip kelgen.

Olarda xalıqtırıń arziw-ármanları, tilekleri, qorshaǵan ortaǵıqqa degen kózqarasları sáwlelengen. Keyin ala awizeki dóretpelerdi qoldan kóshirip, jazba túrinde xalıq arasına taratqan.

Xalıq awizeki dóretpeleriniń ózine tán ózgesheligi sonnan ibarat, olardıń óz atqarıwshıları bolǵan. Xalıq awizeki dóretpeleriniń bizge shekem jetip keliwinde atqarıwshılardıń xızmeti oǵada úlken. Máselen, dástanlardı baqsı-jırawlar atqarǵan, qıssaxanlar oqıǵan. Bulardan basqa, xalıq awizeki dóretiwshılıgınıń hárqıylı janrlarınıń keńnen taralıwında ertekshiler, qosıqshılar, shayırlar, naqılshılar, qullası, sózge sheshen adamlar úlken xızmet islegen.

Qosıqlar menen dástanlardı, terme-tolǵawlardı milliy namalarımızǵa qosıp, jıraw menen baqsılar qobız hám duwtar járdeminde atqarǵan. Xalıq awizeki dóretiwshılıgınıń úlken bir bólegin balalar qosıqları, jańıltپashlar, jumbaqlar, naqıl-maqallar quraydı. Olar kishkenelerdiń sana-sezimin ósiriwde, til algısh, haq kewilli insan bolıp kámalǵa keliwinde úlken áhmiyetke iye.

Balalarǵa arnalǵan «Túlkishek», «Áwelemen-dúwele-men», «Hákke qayda?», «Há túyeler, túyeler» sıyaqlı qosıqlar, sonday-aq, ertekler, naqıl-maqallar, jumbaqlar, dástanlar dóretilgen. Bul dóretpeler aradan birneshe júz jıllar ótiwine qaramastan, atadan-balaǵa, áwladtan-áwladqa ótip, búgin-gi kúnge jetip kelgen. Onday dóretpeler biziń zamanımız-

ǵá ózgerissiz kelip jetpesten, olardı aytqan hárbir adam onıń geypara jerlerine óz betinshe qosıp, ayırm jerlerin qaldırıp ketip aytqan. Sonlıqtan, onday shıgarmalardıń ulıwma mazmuni saqlanǵanı menen, olar hár túrli bolıp aytılǵan.

Demek, xalıq awızekи ádebiyatı áyyemgi zamannan berli hárbir xalıqtıń eń aǵla ruwxıy dúnyası bolıp tabıladi. Sonlıqtan, onıń ósip kiyatırǵan jas áwladıtıń hár tárepleme kámil insan bolıp jetilisiwindegi áhmiyeti júdá úlken.

BALALAR QOSÍQLARI

Xalqımız balanı óziniń keleshegi, ibratlı isleriniń dawamshısı, úlkeygende eldiń arın arlawshi, jırın jırlawshi áwlad sıpatında olardıń tálım-tárbiyasına ayriqsha kewil bólgen. Usı maqsette balalardıń oylaw qábiletine, ruwxıy dúnyasına sáykes keletuǵın shıgarmalar dóretilgen. Usılardıń biri—balalar qosıqları.

Qaraqalpaq folklorın izertlewshiler balalar qosıqların tómendegi úsh túrge bólgen:

1. Taqmaq qosıqlar.
2. Oyın-zawiq qosıqlar.
3. Ótirik óleńler.

Balalar qosıqlarınıń ishindegi eń keń tarqalǵanı «Túlkishek» qosığı, onda túlkishek penen bala ortasında soraw-juwap júrgiziledi. Qosıqtıń tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Balanı tereń oylawǵa, tapqırıllıqqa, durıs sóylewge, sózlerden orınlı paydalaniwǵa úyretedi.

«Há túyeler, túyeler» qosığı da balalardıń qızıǵıwshılıǵıń arttıradı. Jeńil til menen jazılǵan qosıp qatarları arqalı balalarǵa poeziya kúshin, gózzallıq sezimlerin sińdire algan.

Qosıp qatarlarındaǵı túyeler, duzıń qayda, jemis, juwsan, qoy, qoshantay, qonaq, qamshısın kólge tasladı, kól, súyrik, ǵaz, máyek degen sózler xalıqtıń kún kórisine, kásibine tiyisli bolıp, olar ápiwayı hám iqsham túrde adamlardıń ómir tırishiligin túsındırıp tur.

Hátteki, «Qoshantayın qonaqqı berdim» — dep balalarǵa qaraqalpaq xalqına tán miymandoslıq dástúrin uqtıradı.

«Jawma kúnim, jawma» qosığı bolsa, xalqımızdıń diyqan-shılıq kásibine baylanıslı dóretilgen. Bul taqmaq qosığı balalardıń diyqan ata-analarǵa tilekleslik ideyasınan dóregen.

Oyın-zawiq qosıqlarınıń ishinde «Hákke qayda?», «Áwelemen-dúwelemen» qosıqları dıqqatqa ılayıq.

«Hákke qayda?» soraw-juwap oyını arqalı balalarǵa keste tigiwden baslap, sanlardan az-azlap («eki atlasań óteseń») túsinikler beriwge, «jartı nannan bir nanniń» kóbirek ekenligine, oynı arqalı qustı, kesteni, dárvazanı, san birligin, paydanı uğıp, kúndelikli turmısqa beyimlestiredi.

Al, «Áwelemen-dúwelemen» qosıǵında san birligi, jıl máwsimleri haqqında túsinik beriledi. Ulıwma aytqanda, ápiwayı ǵana oyın qosıqlarında qanshama sır jatrı deyseń.

«Ótirik óleńler» balalardıń sana-sezimin, sezgirligin, oylaw qábiletin, tapqırılıǵın, ziyrekligin rawajlandırıwda ayrıqsha tárbiyalıq áhmiyetke iye. «Ótirik óleńler» adamlardı hám kúldiredi, hám oylandıradı, hám turmıslıq jaǵdaylardı tanıwǵa baǵdar beredi.

«Ótirik óleńler» ertektiń qosıq türinde jazılǵan bir úlgisi bolıp, balalardı xosh-kewilli kúlki lázzetlerine bóleydi.

TÚLKISHEK

- Há túlkishek, túlkishek,
Túnde qayda barasań?
- Mamamnıń úyine baraman.
- Mamań saǵan ne berer?
- Eshki sawıp sút berer.
- Eshkisiniń súti joq,
Ílaǵınıń putı joq.
- Taram-taram et berer.
- Onı qayda qoyasań?
- Tal túbine qoyaman.
- lyt alıp ketse ne qıłasań?
- lyt awzınan alaman,
Batiy xanǵa baraman.
- Batıy xanniń nesi bar?

— Ushar-ushar qusı bar.
— Ushıp ketti hawaǵa,
 Qaytip tústi dáryaǵa,
 Dárya suwın qurıttı,
 Aq shabaǵın shiritti,
 Eki baydıń jurtında,
 Eki tıshqan urıstı.

HÁKKE QAYDA?

— Hákke qayda?
— Uyasında.
— Ne qılıp atır?
— Keste tigip atır.
— Kestesi qanday?
— Alaqanday.
— Kimler ushın?
— Begler ushın.
— Dárwazanıń awzı qaydan?
— Óte beriń bunnan.
— Neshe atlasam ótemen?
— Eki atlasań óteseń.
— Írjaqlaysań ba?
 Birjaqlaysań ba?
— Birjaqlayman.
— Jartı nan jeyseń be?
— Pútin bir nan jeymen.
— Al, basla.

ÁWELEMEN-DÚWELEMEN

— Áwelemen-dúwelemen,
 Salqan iyttiń sanı menen,
 Qara qoydıń qanı menen.
 Áwez molla qayda ketti?
— Duzǵa ketti.
— Qashan keler?
— Jaz keler.

— Jaz kelmese?
— Gúz keler.
— Pállámpish.
— Sen tur,
 Sen shıq.

HÁ TÚYELER, TÚYELER

— Há túyeler, túyeler!
— Duzıń qayda túyeler?
— Balqan tawdıń basında,
 Balıq oynar tusında.
 Jemisim jerge tógildi,
 Jer juwsanın berdi,
 Juwsanın qoyǵa berdim.
 Qoy qoshantayın berdi,
 Qoshantayın qonaqqa berdim.
 Qonaq qamshısın berdi,
 Qamshısın kólge tasladım.
 Kól súyargin berdi,
 Súyargin óazǵa berdim,
 Óaz máyegin berdi.

ÓTIRIK ÓLEN

Men ózim jas gezimde baqa baqtım,
Baqamnıń arıǵına jabıw japtım.
Qurbaqam Orınbırǵa ushıp ketti,
Bir baqa súyinshi aytıp zorǵa taptım.

Qoy qılıp qumırsqamdı qozi baqtım,
Qońızdı ingen qılıp men bozlattım,
Basında may tóbeniń shaqmaq shaqtım,
Jaratıp kesirtkeni atqıp shaptım.

Bizlerge ótirik sóz buyırmaǵan,
Bódeneni tezek dep otqa jaqtım.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqlarda ushırasqan úy haywanlarınıń atların aytıp beriń.
2. Balalar qosıqları iishinde sizge qaysı qosıq kóbirek unadı?
3. Bul qosıqlar hám oyınlar sizlerge tanis pa?
4. Qosıqlardı rollerge bólip atqariń.
5. «Ótirik óleńler» qosığın yadlap alıń.

JUMBAQLAR

Jumbaq — xalıq awizeki dóretpeleriniń bir túri. Az sóz benen kóp máni beretuǵın hám oylanıp sheshiliwdi talap etetuǵın juplastırılıp aytılǵan sóz. Jumbaq sóziniń ózi «judırıqqa jasırılgan nársemi tap» degen túsinikti beredi. Haqıyatında da, jumbaqtı bir adam aytadı, ekinshi bir adam onı sheshedi. Jumbaq uzaq jıllar dawamında ómir súrdı. Ótken waqtılarda ot basında, mereke-meyliste keshki payıtlarda naqıl, jumbaq, jańıltپash, qosıq, dástan aytıp ótkeriw — qaraqalpaq awıllarında oǵada sán-saltanatlı dástúr bolǵan. Jumbaqlar mazmunına qaray hár qıylı bolıp keledi. Kündelikli turmısta júdá zárúr bolǵan úy-ruwzigershilik zatılar hám buyımlar, janıwarlar, tábiyat hám tábiyat qubılışları, danışhpanlıq haqqında hám taǵı basqa temalar dógereginde jumbaqlar ushırasadı.

JUMBAQ ÚLGILERI:

1. Kewlińe nur shashıp tur,
Hár qaǵazı sóylep tur.
2. Tarsıldap jerje túsedı,
Onı kórgen balalar,
Quwırmash pa desedi?
Kúnniń kózin kóriwden,
Gayıbana bolıp ketedi.
3. Úzip alıp kókleyden,
Kókleyinde kóp jeyseń.
Sarǵayıp pisip ketken soń,
Jewdi úrdıs etpeyseń.

- 4.** Uzın-uzın uz kiyatır,
Uzın boylı qız kiyatır.
Qasqanası qaltırıp,
Kózgenesi jiltırıp.
- 5.** Dúnyada tamam nárseniń atı bar.
Bir nárseniń atı joq.
- 6.** On eki túye.
On biye,
Toǵız sıyıır,
Bes eshki,
Eki yarım qoyan,
Úsh túlki.
- 7.** Altın ayaq, gúmis ayaq,
Juwırıp jete almadım jalań ayaq.
- 8.** Aspannan gúbi tústi,
Gúbiniń túbi tústi.
- 9.** Qal degende qalmaydı,
Ózi júre almaydı.
- 10.** Jerden shıgar taralıp,
Tum-tusına qaranıp.
Jigit aǵası bolǵanda,
Basına sálle oranıp.
- 11.** Uzın terek, ishi gewek.
- 12.** Ózi dánnen tuwlǵan,
Beli qısıp buwlǵan,
Úy ishindegi sıpırıq,
Aldına túsip juwırǵan.
- 13.** Qarap tursam táwir gilem,
Kóttere almas awır gilem.
- 14.** Ayaǵı joq qashadı,
Qanatı joq ushadı.
- 15.** Tórt tayaǵı bar,
Segiz tuyaǵı bar,
Uzın qamshısı bar,
Tórt bulaǵı bar,
Qos nayzası bar,
Adamǵa paydası bar.

- 16.** Sahra shólde jasaǵan,
Kútá úrkek qashaǵan.
Aynımaǵan kelbeti,
Tap eshkige usaǵan.
- 17.** Hár tárepke ushadi,
Gúl pópegin qushadı.
Kúni menen tapqanın,
Bir ıdisqa qosadı.
- 18.** Qarmaqtay eki ayaǵı,
Tumsıǵında tayaǵı.
Tóbesinde gúli bar,
Alabajaq túri bar.
Kóp shıraylı báhárde,
Qosıq aytqan máhálde.
Júzi tómen turadı,
Basın ekshep uradı.
- 19.** Bir ósimlik dolanǵan,
Quri japıraq oranǵan.
Diyqan súyip egedi,
Awqat ushın jaralǵan.
- 20.** Awzı pitew aq otaw,
Awzı murnı joq otaw.
- 21.** Jerge tússe shapshiǵan,
Balalar oynap qaqqshiǵan.
- 22.** Tetigin bassań jalt etken,
Qarańgını jaqtı etken.
- 23.** Pisсе qızıl monshaq deyseń,
Kóp miyweden burın jeyseń.

Jumbaqlardıń juwabı:

1. Kitap.
2. Burshaq.
3. Qıyar.
4. Jilan.
5. Pıshıqtıń balası.
6. Usı haywanlardıń tuwilatuǵın waqtı.
7. Kóleńke.
8. Gúldirmama, jawın.
9. Kóleńke.
10. Júweri.
11. Qamıs
12. Sipse.
13. Jer.
14. Tútin.
15. Siyır.
16. Kiyik.
17. Pal hárresi.
18. Ópepek.
19. Kapusta.
20. Mágék.
21. Top.
22. Shıra.
23. Shiye.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jumbaqlar qanday ózgeshelikke iye?
2. Berilgen jumbaqlardı oqırı, sheshimin bilip, mánisin túsındırıń.
3. Úyde óz betińiszhe birneshe jumbaq jazıp keliń.
4. «Soraw — bizden, juwap — sizden» oyının ótkeriń.

JAŃILTPASHLAR

Qaraqalpaq awizeki ádebiyatınıń erteden kiyatırǵan belgili bir túri — **jańıltpashlar**. Onı xalqımız atadan-balaǵa miyras etip qaldırıp, usı waqtqa deyin qızıǵıp aytıp kiyatır.

Jańıltpashlardıń burınnan aytılıp júrgen úlgileri menen bizge házirgi kúnniń talabına ileyiq jańa túrleri de payda bolıp, baspasózde járiyalanbaqta.

Jańıltpash balalardıń durıs hám shaqqan sóylew uqıplılıǵın rawajlandırıwda kútá áhmiyetli. Onı durıs aytıw ushın aytıwshınıń ózi tez hám jańılmay aytıwı kerek.

Al, jańıltpashtı úyreniwshi onı durıs aytıwda sózlerdi qaytalap aytıp, ol sózlerdiń mánisin túsinip alıwdı talap etedi. Usı jaǵdayda óana ol jańıltpashtı durıs hám tez aljaspay ayta aladı. Jańıltpash — qaytalanıp tez aytılatuǵın, aljastırmay oylanıp aytıwdı talap etetuǵın xalıqtıń kórkem sóz óneri.

Jumbaqlar oylanıp sheshiwdi talap etse, naqlı-maqallar az sóz benen kóp mánis berse, jańıltpashlar tildi shınıq-tırıwǵa hám jańılmay tez sóylewge úyretedi.

JAŃILTPASH ULGILERI:

1. Sheshe, keshe neshe kese sındı,
Keshe, sheshe, neshe kese sındı.
2. Ketpenniń basın bassa,
Tiyedi sabı basqa.
Al, eger sabin bassa,
Tiye me bası basqa.
3. Qırda qırq qırǵawıl,
Qırq qırǵawıl ishinde,
Qırq jıl qısır qalǵan,
Qızıl qıl quyriqlı qırǵawıl.

4. Apam meniń kóylegime,
Jańa jaǵa saldı.
Jańa jaǵanı,
Jańa saldı.

(Xalıq awzınan)

HÁZIRGI DÁWIRDEGI JAŃÍLTPASHLARDAN ÚLGILER

I

Meniń atam ertek aytar,
Arasında jıl qaytarar,
Qartaysa da quwnaq ele,
Jaylaw jaqtan mal qaytarar,
Qartaysa da tez qaytarar...

(X. Saparov)

II

Qamırkı men zuwalaladım,
Zuwalalaǵanda da tez zuwalaladım.
Bárin tép-teń zuwalaladım...

(R. Ernasheva)

III

Biziń kóshe,
Siziń kóshe,
Biziń kóshede kóp shóje,
Siziń kóshede kóp shóje,
Bári de kóp shóje,
Kóp shóje — kók shóje,
Kók shóje — kóp shóje...

IV

Aq shóje, sarı shóje, qızlı shóje,
Anaw shetki biziń shóje,
Qaysısı siziń shóje,
Qaysısı biziń shóje...

V

Jol shetinde ana ġarǵa,
Ana ġarǵa ala ġarǵa,
Ala ġarǵanıń qasında bala ġarǵa,
Ala ġarǵa bala ġarǵa,
Bárın tuwǵan ana ġarǵa,
Ana ġarǵa da ala ġarǵa.

(Ó. Xojaniyazov)

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jańıltashlardı ata-babalarımız ne ushın dóretti?
2. Jańıltash dep nege aytamız?
3. Berilgen jańıltashlardı aljaspay qayta-qayta oqıń. Sózlerdi tez aytıwda qátelesperń.
4. Úyde ózlerińiz oqıǵan yamasa esitken jańıltashlardan ekewin jazıp keliń.
5. «Jańıltashdan jańılmayman» estafeta jarısın ótkeriń.

NAQÍL-MAQALLAR

Turmista ushırasatuǵın túrli hádiyselerge baylanıslı tuwrılap, naqma-naq juplastırıp aytılǵan mánılı sózler naqı́l dep ataladı. Tilimizde qollanılıp júrgen naqıl-maqallar uzaq dáwirlerden berli xalıq awzında saqlanıp kelip, atadan-balaǵa, awızdan-awızǵa ótip, pisip jetilisken, qáliplesken obrazlı sózler.

Diyqanlar óz turmısınan: «Ne ekseń, sonı orasań», «Qolı qıymıldaǵannıń awzi qıymıldaydı», «Jer aydasań gúz ayda, gúz aydamasań júz ayda» siyaqlı naqıllardı dóretse,

sharwalar: «At awnaǵan jerde túk qalar», «Aqsaq qoy jatıp semirer» dese, sawdaǵa baylanıslı: «Arzan satqan tez satar», «Puli arzannıń sorpası tatımas» hám t.b. usı sıyaqlı naqıl-maqallardı dóretken.

Naqıl-maqallardıń bahalı bolıw sebebi, kóbinese, misal túrinde aytıladı. Astarlı mánige iye boladı. Sonlıqtan, sóy-lewshi adam óz pikirine ılayıqlı degen naqıl-maqaldı saylap alıp, sóylew barısında qálegen orında qollana beredi: «Birrewge góı qazba, óziń túserseń», «Sóz júyesin tapsa, mal iyesin tabadı», «Ájelli ǵárǵa bürkit penen oynaydı» sıyaqlı naqıl-maqallar xalıq awzında oǵada kóp.

Naqıl-maqallar yadlap alıwǵa qolaylı, kútá qısqa, jup-lastırıp aytıladı.

Naqıl-maqallar mazmunına qaray Watandı qorǵaw, miynet etiw, birlik, doslıq, ádillik hám haqıyqatlıq tuwralı, diyqanshılıq, sharwashılıq, balyqshılıq hám sawdaǵa baylanıslı, tazalıq, densawlıqqı baylanıslı, tábiyat qubılısları, jıl máwsimlerine baylanıslı hám taǵı basqa da túrlerge bólinedi.

Sorawlar:

1. Naqıl-maqallardıń jumbaq hám jańıltپashlardan ózgesheligi qanday?
2. Naqıl-maqallar arqalı nelerdi úyrenemiz?
3. Ne ushın «Aql kórki — naqıl» delinedi?

NAQÍL-MAQALLAR ÚLGILERİNEN

I

1. Xalıq aytsa, qalrı aytpaydı.
2. Er jigit eli ushın tuwiladı,
Eli ushın óledi.
3. Batır el ırısı,
Jawın jer ırısı.
4. Kóp túkirse, kól bolar.
5. Kópti jamanlaǵan kómiwsız qaladı.

II

1. Altın otta belli,
Adam miynette belli.

- 2.** Ne ekseń, sonı orasań.
- 3.** Keńesli el azbas,
Keń kiyim tozbas.
- 4.** Altaw ala bolsa,
Awzındaǵını aldırar.
Tórtew túwel bolsa,
Tóbedegini túsirer.
- 5.** Shin dos basıńa is túskende biliner.
- 6.** Dos jılatıp, dushpan kúldirip aytadı.
- 7.** Jaqsılıq jerde qalmas.
- 8.** Betke aytqanniń aykıbı joq.

III

- 1.** Altın, gúmis tas eken,
Arpa, biyday as eken.
- 2.** Miynet etpey elge ókpeleme,
Tógin tókpey jerge ókpeleme.
- 3.** Jalqawdín janı tatlı,
Miynettiń nanı tatlı.
- 4.** Eńbek etseń, emerseń.
- 5.** Jigerli jumıs basında,
Jalqaw úydiń qasında.
- 6.** Háreketke bereket.
- 7.** Qapta qalǵansha,
Tapta qalsın.
- 8.** Jer qattı bolsa,
Ógız ógizden kóredi.
- 9.** Salınıń arqasında,
Shigin suw ishedi.
- 10.** Egin ekseń, erte ek,
Aǵash tikseń, báhár tik.
- 11.** Ekkende joq, tikkende joq, qırmandı tayar.
- 12.** Aǵash ekpegen sayasında jatpas.

IV

- 1.** Ayamawız altı kún,
Altı ay qıstan qattı kún.

- 2.** Qılıshın súyrep qıs kiyatır.
- 3.** Jıldırıń kelisi Nawrizda belli.
- 4.** Óaz kelgeni, jaz kelgeni.

V

- 1.** Densawlıq — tereń baylıq.
- 2.** Erte jatıp, erte tur,
Bedeniń bolsın salamat.
- 3.** Tazalıq — densawlıqtıń girewi.
- 4.** Awırıw astan,
Daw qarındastan.
- 5.** Densawlıqtıń qádirin bil,
Qáste bolmastan burın.
- 6.** Awırıw qalsa da,
Ádet qalmaydı.

VI

- 1.** Oqısań ozarsań,
Oqmasań tozarsań.
- 2.** Bilimli erge nur jawar.
- 3.** Óziń bilseń basqaǵa úyret.
- 4.** Oqıw — oy aziǵı,
Bilim — er aziǵı.
- 5.** Jigitke qırq óner de az.
- 6.** Bilim — aqıldıń shıraǵı.
- 7.** Jasta alǵan bilimiń,
Tasqa jazǵan xat penen teń.
- 8.** Aql kópke jetkizer,
Óner kókke jetkizer.
- 9.** Ustazı jaqsınıń ustamı jaqsı.
- 10.** Sóz — gúmis, úndemew — altın.
- 11.** Til — buwınsız, oy — túpsız.
- 12.** Úndemegen úydey báleden qutiladı.
- 13.** Durıs sóz qılıştan ótkir.
- 14.** Ata násiyatın kóp alǵan kátquda boladı.

15. Ata dańqı menen ul ósedi,
Ana dańqı menen qız ósedi.

VII

- 1.** Úydegi esaptı bazardaǵı nırq buzar.
- 2.** Alarmanǵa altaw az,
Berermenge besew kóp.
- 3.** Kóplegen qonaq atqaradı.
- 4.** Bardıń bazarı janında,
Joqtıń bazarı yadında.
- 5.** Qassap tanısına súyek beredi.
- 6.** Arzan satqan tez satar.
- 7.** Biydáwlet bazarǵa barsa,
Sum xabar tabadı.

Sózlik

egleme — irikpe

ayamawız — máwsimlerdiń almasıw waqtında ayazlı kúnler

Sorawlar hám tapsırmalar:

- 1.** Naqıl-maqallardı dawıslap oqıń. Mánisin túsındırıń.
- 2.** Naqıl-maqallardı mazmuni jaǵınan túrlerge ajiratıń.

ERTEKLER JAQSÍLÍQQA JETEKLER

ERTEKLER HAQQÍNDA TÚSINKİ

Awizeki xalıq dóretpesiniń arasında eń kóp taralǵan, eń bay hám eski túriniń biri — **ertekler**. Adamníń minez-qulqın, adamlar arasındaǵı qatnastardıń turmısta bolǵan waqıya túrinde shinlıq yamasa qıyalıy, astarlı hám kúlkili túrde súwretlep beriwshi awizeki gúrriňler — **ertek** dep ataladı.

Ertekler mazmunına qaray tómendegishe bólinedi.

1. Qıyalıy ertekler.
2. Haywanat haqqındaǵı ertekler.
3. Turmıslıq ertekler.

Qıyalıy erteklerde, tiykarınan, adamlar menen birge dáwler, periler, áydarhalar, jilanlar, káramatlı quşlar, terekler, taraqlar, aynalar, qılıshlar, gilemlerdiń ushiwi, suwdıń, tastıń sóylewi, awqat tayarlaytuǵın dasturqanlar qatnasadı. Qıyalıy erteklerge «Tiyin», «Teńizdi toltırǵan egiz batırlar», «Altın tawıq», «Altın baslı áydarha» ertekleri kiredi.

Haywanatlar haqqındaǵı erteklerde, tiykarınan, túlki, qoraz, shaǵal, qasqır, ógarǵa, tishqan, eshki, qoy, ógız, túye, arıslan, jolbarıs, eshek, qurbaqa, qoyan, bódene sıyaqli haywanlar qatnastırıladı. Olarǵa «Túlki, tasbaqa hám tas-kene», «Sumlıǵı basına jetken túlki», «Shontıq túlki» ertekleri kiredi.

Turmısqa baylanıslı ertekler qıyalıy hám haywanatlarǵa baylanıslı erteklerden turmısqa, ómirge jaqınlığı menen ajıralıp turadı. Olarda adam ómiriniń hár qıylı táreplerine kewil bólinedi. Turmıslıq erteklerde aqıllı hám aqmaq patshalar, sheshen, jetim bala hám qızlar, ańqaw hám aqıllı górrılardıń obrazın kóriwimizge boladı. «Sheshen bala», «Miynet penen tabılǵan aqsha», «Aqıllı górrı» ertekleri turmıslıq erteklerge kiredi.

Erteklerdi adamlar óz ara hár jerde hám hár túrli jaǵdayda bir-birine aytadı. Óytkeni, ertekti aytıw ushın dás-

tanlardı aytatuǵın adamlarday belgili qıssaxanlar, jırawlar talap etilmeydi.

Ertekler miynetkesh xalıq arasında dóretilgen, olardıń turmısın, haqıqatlıq ushın gúreslerin kórsetedi. Haram tamaq, jalqaw, satılǵan hám ekijúzlilerdi masqaralaydı, kúlkige aladı, shídamlılıq hám ǵayrat penen sol jaramsaqlarǵa qarsı gúresiwshilerdi, óz maqsetine jetiw hám hárqanday tosqınlıqlardı jeńip shígiw ushın talpınıwshi batırlardı, aza-matlardı maqtanış etedi.

Bizge belgili, erteklerdiń kópshılıgi erte zamanlarda dóretilgen. Olar atadan balaǵa ótip, biziń zamanımızǵa jetken.

Eski zamanlarda dóretilgen erteklerde qıyalıy nárseler: dáw, peri, áwliye, jin, shaytan, áydarha qusaǵan káramatlı kúshler ushırasadı. Haywanlar menen quslar adamday bolıp sóylesedi. Erteklerdegi qaharmanlar hádden ziyat kúshli, batır bolıp súwretlenedi. Olar awır qıynıshılıqlardı jeńip, murat-maqsetine jetedi. Mısalı, geypara erteklerde adamlar gilemge minip, yaki qanat baylap aspanda ushıp júredi. Bunda erte zamanlardan berli adamlardıń úlken bir ármanı hawada usha alatuǵın zatlardı oylap shígiw tilegi bolǵan.

Erteklerdiń kópshılıgi miynetkesh xalıqtıń azatlıq ushın gúres sezimi menen suwǵarılǵan hám bul gúreste olardıń jeńip shígiwǵa isenimin, uqıplılıǵın, úmitin, arziw-ármanların súwretlep beredi.

SHESHEN BALA

(xalıq ertegi)

Qaraqalpaqlardıń Xiywa xanına baǵınıshlı bolıp turǵan waqtı edi. Qaraqalpaqlardıń on tórt biyi Xiywa xannıń shaqırıǵına ketip baratırıp, jolda adasıptı. Olar bir qumnıń eteginde qoy baǵıp júrgen bir balaǵa gezlesipti hám onnan jol soraptı.

— Jeter jerde el joq. Búginshe biziń ılashıqta miymen bolaǵoyıń, — depti bala.

Biyler balanı dálkek etipti:

— Qonsaq, ne bereseń? — depti. Bala tayaǵına súyenip turıp:

—Tapsam birewin, tappasam ekewin soyıp bermen,—depti.

— Haw, mına balanıń deni saw ma? — deydi biylerdiń birewi, — tapsań birewin soysań, al tappasań qalay ekewin soyasań? Ol qalay?

Bala úndemepti. Sonda taǵı birewi turıp gárdiyip:

— İlashiǵıń tar, jayǵaspaymız! Bizler on tórt adambız, — depti.

— Ózimniń kewlim tarlıq etpese, ilashiǵım keń, sarayday, túse berińler, — depti bala taq-taq etip.

— Qoy, ońlıraq bir jer tabayıq. Júrińler! — depti biylerdiń birewi záńgige shirenip.

— Bara beriń, qarańǵı túskен soń, «áttegene-ay» degenniń úyine jetersiz, — dep tayaǵın uslap qala beripti.

Biyler birneshe saat jol júredi. Atları qara suw boladı. Qızıl qıya qum, kózge hesh nárse kórınbeydi. Tastay qarańǵida jol tappay jón aldı qarabaraq qańgıp júre-júre sharshaydı. Biylerdiń birewi:

— Áy, áttegene-ay, jańaǵı balanıń úyinde qonıp-aq ketiwimiz kerek eken, — deydi. Bunıń sózin basqları da maqullap «ele de sol balaǵa barıp, ilashiǵında qonıp, azanda jol sorayıq. Ol bala tegin bala emes, qumdı gezgen bala, bir nárse biler, — dep hámmesi atların keyin burıp, tún jarpi awǵanda ólip-talıp, atları aq kóbik bolıp balanıń ilashiǵın tawıp alıptı. Uyqlıap atırǵan bala atlardıń dúsirlisinen shorşıp oyanıp, sırtqa shıqsa, qaytip kelgen biylerdi kóredi. Bala lám-mim demesten biylerdiń atların jayǵastırı beredi.

Bala hámme atlardıń jabıwların alıp, ilashiǵınıń aldına tóseydi. Biyler shay iship otırǵanda, kóp waqıttan keyin bala bir ólgen ılaqtı qushaqlap, biylerdiń aldına kelip:

— Otaǵasılar, men tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman degenimde kúlip edińler, meniń enshime tiygen bir ǵana tuwsham bar edi, ózi de genje buwaz edi. Áne, basqa mal tappaǵan soń, soyıp edim, mınaw sonıń ishinen shıqqan ılaǵı, — dep eshkiniń jarı góshin asıp, jarısın kábap etip beripti:

— Mına qoylar kimdiki, óziń kimniń balasisań, atıń kim?
— dep biyler jabırlaşıp soray baslaptı.

— Qoylardıń bári páleńkes baydiki. Ózim «Qalbay kókjál» degenniń balasiman. Ákem Xiywa xanınan aq pishaq alǵan kisi, barıp turǵan ójet edi, — deydi bala. Biylerdiń birewi:

— Al, ákeń qayda, óziń nege elsiz shólistanlıqta qoy baǵıp júrseń? — deydi.

— Way otaǵası, onıń ózi uzaq ángime góy, — depti bala. Sonda biyler:

— Tań uzaq, ayta ber, inim, tińlaymız, — dep jabırılasıptı.

— Yaqshı, onda sizler jaliqpasańız, men aytıwǵa erinbe-yin, — dep bala kúnge kúygen qara kózlerin biyik qumǵa bir qadap, ángimege kirisipti.

— Meniń ata jurtım anaw teńizde, bir atawda ákem balıq uslap, anam shipta toqıp kúneltip otıratuǵın edi. Ákem barıp turǵan ójet adam edi.

Bir kúni biydikine Xiywa xanınan salıq jiynawshı kelipti degen menen oğan ákem jayjaǵdaydı aytayıń dep, awıl baliqshıları menen barsa, ol zańgar sálem berip qolın sozǵan adamlarǵa óń ayaǵın usınıptı. Barlıq adamlar bunıń tutımına tańlansa da bir nárse dewge batına almay, usınǵan ayaǵına qolın tiygizip, «sálemlesip» kete beripti. Sálemlesiw gezegi biziń ákeme de kelipti. Ákem barıp «qáne, taqsır, qolnízdı beriń» — dep qolın sozsa, qol ornına peshexananı kóterip bir ayaq shıǵıptı. Ójet adamnıń bunnan artıq qalay ashıwın keltiriw múmkın deyseń, qaltasınan shaqqısın suwırıp alıp bas barmaqtan salıp jiberipti de, oljaǵa túsirgen barmaǵın qaltasına salıp, tuwrı úyge qaytıptı.

Tírlap otırǵan biyler «im... m... awa» dep xoshlap otırıptı. Bala ángimeni ayta beripti.

— Onnan keyin ashıwına buwlıqqan biy: «Qalbay kókjaldı baylań, — depti. Kelgen jasawillarǵa biziń ákem: — «Sizler meni baylamańlar, biydiń aldına ózim baraman» — dep, birewiniń artına mingesip, biydiń aldına kelipti.

— «Biy aǵa, siz qapa bolmań, maǵan bir at beriń, men ózim barıp Xiywa xanı menen sóylesip kelemen degende, biy ashıwlanıp: «Má saǵan, Xiywa xanı! Hám adam soyıp hám xannan jarlıq alıp qaytatuǵın, sen kimseń? Qáne, kóp bılıshıldama, jazańdı beremen. Haw jigitler, baylań mına atańa

náletti! Bunıń xandı bassınganday ne kúshi bar eken?» — dep ǵázeplenipti. Biraq, umtilǵan jigitlerdiń bárın jiǵıp salıp, aǵam beldewdegi biy menen meterdiń qos atınıń birin minip turıp, — «Há, shabazım, men Xiywaǵa baratırman, bes ayda kele almasam, darǵa asılıp ólgenim. Onda asabatımdı berip, ishińdegi bala bolsa atın Jalǵızbay qoyarsań, qız tuwsań óziń bil», — dep atqa qamshını basıp tartıp ketipti. Sonda usı qumlardı basıp ótipti, — dep bala qumnırı biyigindegi shanshiwlı turǵan sıriqtı kórsetipti. Biraq, biyler sıriqqa qarasa da, balanıń sırina túsinbey, «im...m» desip tınlap otıra beripti. Bala sózin dawam ete beripti:

— Ákem usı qumlardı basıp ótip, qos attı almagezek minip, salqın menen júrip otıripti. Neshshe kúnler jol júrip, harıp-talıp, Xiywaǵa jetipti. Onı xan sarayı aldında dárwazamanları kútıp alıp soray baslaptı.

Sonda ákem: — «Qaraqalpaqtıń biyimen, xan shaqırtqan eken, soǵan keldim», — depti. Tańırqaǵan dárwazaman: — «Haw, qaraqalpaqqa biy bolsań, mına ústińdegi látteleriń ne? Qoy, sen biy emes, urı shıǵarsań, seniń bul turısıńnan biy bolmay tap, patsha bolsań da xanımız qabil etpeydi, tur ayda» — depti. Ízalanǵan ákem: «Jolda urılarǵa jolıǵıp, óltiretuǵın bolǵan soń kiyimlerimdi, teńgelerimdi berip, zorǵa qutilıp kiyatırman, jiberińler, ishke kirip, azıraq tınıǵayın», — dep dárwazamanlardı aldap ishke kiripti.

Tar qapılı keń saraydan ótip, xanniń aldına barıp sálemin beripti.

— Taqsır, biziń elge bir meterińzdi jibergen ekensiz. Barıp sálem bersek, bárimiz benen de peshexanada jatıp, ayaǵı menen sálemlesedi. Barǵan adamǵa ayaǵıń súydiredi, qolın bermeydi. Sonnan keyin usıngan ayaǵınıń bas barmaǵıń kesip alıp, jalǵız ózım kelip otırmış, taqsır», — dep xanniń aldına bas barmaqtı shıǵarıp qoyıptı.

Xan sol kúnniń erteńine qos jasawıl jiberip, bayağı tá-kabbir meterdi quwdırıp alıp, darǵa astıripti. Biziń ákeme biylik dárejesin berip, sarpay jawıp, eline qaytarıptı. Xalıq burıńğı zalım biydiń kelmeske ketkenine quwanıp qalıptı. Biraq, aradan birneshe kún ótkennen keyin bayağı kekli

biydiń gázzapları ákemdi ańlıp jatıp, óltirip ketipti. Áne, sonnan qalǵan Jalǵızbay men edim. Anaw, jalǵız qábır meniń ákemniń qábırı, — dep bala eńkildep jılap jiberipti.

— Balam, onnan soń bul jerge qalay keldiń, ayta ber, — dep biyler, jabırlasıp, sorap qoymaǵan soń, bala solıǵın basıp:

— Ólgen xabarın esitip, izlep, elden shıgıp kettim. Kelsem, góshlerin ǵarǵa-quzǵıń jep, tek sawsaǵan súyekleri qalipti. Bárın jiynap, sol tóbege kómip, elime kettim. Elime barǵannan soń, eki aydan keyin, anam da óldi. Onı da jayǵastırıp, endi qayda keterimdi bilmey, ólgen ákemniń qábırınıń basına kelip jatsam, túsimde ákem maǵan «oń tárepinde kúnniń astına bir kúnshilik jol júr. Bir bayǵa ushı-raysań, soǵan shopan bolıp, otlı jeraptım dep, usı jerge qoylarıńdı aydap kel, sóyt te jata ber, balam», — dedi. Ayt-qanıday, baydı tawıp alıp, shopan boldım, minaw qoyeshkiler sonıki, — dep bala sózin ayaqlaptı.

Biyler qula dúzde japatkan jalǵız ózi ómir súrip júrgenine, onıń aqılına, danalığına hayran qalıp, azanda oylasıp, biyler alıp ketiwdi maqul kóredi. Solay etip, qoyların bayǵa tapsırıp, balanı alıp, Xiywaǵa jol tartadı. Bala jolda ketip baratırıp Xiywa xanınıń teńiz boyında, Xiywadan uzaqta jasawshi puqaralarına «yabińdı kisnetpe, almawıtı baytalım ish taslaydı» dep ájiwa qılatuǵın sózleri yadına túsip, Xiywa xanına bir pánt bereyin dep oyladı. Neshe kún jol júrip, Xiywaǵa jetedi.

Bala qalanıń shetinde bir jerde biylerdi toqtatıp, bir miltıq, bir túye, bir eshki ákelip beriwdi sorayı. Biyler hámmesin tayın, inam etedi. Bala kóshe boylap iyt kórinse atıp, óltire beredi. Bul xabar xanǵa jetip, xan balanı shaqırıp aladı. Bunnan keyin bala túyege minip, eshkini aldına óngerip, sarayǵa kirip barıptı. Gázeplengen xan balaǵa:

— Qaydan kelgen balasań, nege iytlerdi atıp júrsen? — depti. Bala:

— Men teńiz etegindegi uzaqtaǵı puqaralarınızdıń biri-men. Iytlerińizdiń dawısınan bizler tınısh uyqılay almadıq, onnan keyin kelip, atıp atırman, — depti. Xan ashıwlanıp:

— Haw, aqmaq bala ekenseń góy, tuw alıstaǵı siziń elge Xiywaniń iypleriniń dawısı qalay jetedi? — dep balanı sógipti.

— Taqsır, biziń yabılarmızdıń kisnegeni siziń almawıtı baytalińızdıń qulaǵına jetkende, iyplerińzdiń dawısı bizlerge jetpey me? — depti. Balanıń mina sózine tutılǵan xan ne derin bilmey, tómen qaraptı. Sonda xannıń «aqıllı» wáziri:

— Áybala, sen jekkemiseń ya jası úlkeniń bar ma? — depti.
Bala túyenı kórsetip:

— Mınaw meniń jası úlkenim, — depti.

— Haw, jası úlken degenniń mánisin de bilmeytuǵın biyshara ekenseń-aw, aldıńda saqalı selkildegen jası úlkeniń bar ma, dep sorap atırman? — depti wázir.

— Há, saqallı jası úlkendi soraysań ba, — dep eshkisińiň saqalıń uslap turıp: — Mine, saqallı jası úlkenimiz, — depti. Usı waqıtta tunjırap otırǵan xan kúlip jiberipti, qasındaǵı sheshen wáziriniń de baladan jeńilip qalǵanına hayran bolıptı.

Xan qasına shaqırıp alıp:

— Bala, sen uzaqtan, teńizdiń boyınan kelgen bolsań kim degenniń balasisań? Bunda nege keldiń? — dep soray beripti.

— Taqsır, ákem Qalbay kókjal degen, óz atım Jalǵızbay. Meniń sizden tilegim usı waqıtqa shekem biziń eldi qorlap, adam qatarına qospay keldińiz. Jılda salıqtı basıp salıp, xalıqtı qıratuǵın boldıńiz. Mine, sonsha góziyneleriń tolı altındı xalıqqa jumsamay, quri saqlap qoyıpsız, ózińiz ólgen soń, sonnan buyıratuǵını bir kepinlik shit. Xalqıń ash-jalańash bolıp atırǵanda, siziń altın saqlap otırǵanıńız adamgershililikke tuwrı kele me, taqsır?» — depti.

Sonnan keyin xan da, xannıń wázirleri de, bul balanıń danışhpanlıǵına, sheshenligine, mártiligine hayran qalıptı. Neshshe kúnler xannıń sheshenleri menen aytısıp, bárin jeńipti. Bala biylerin shaqırıp alıp, teńiz boyındaǵı ellerdi Xiywa xanınan bir jılǵa alım salıqtan qutqarıp, xalqı toq, qurǵıń jasap, murat-maqsetine jetipti.

Sózlik

Iám-mim demesten — úndemesten, hesh nárse aytpastan
otaǵasılar — jası úlkenler

enshime — qaramağima, payıma
meter — xanniň xızmetkeri (hámeldar)
látte — góne, kir, patas kiyim
tınıǵayın — dem alayın
kekli — óshpenli
tuwsha — bir-eki márte tuwǵan jas eshki

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Biyler kimge joliqtı, olar ne tuwralı sóylesti?
2. «Tapsam birewin, tappasam ekewin soyaman» degen qatarlardıń mánisin túsındırıń.
3. Balanıń ákesin ne ushın «Qalbay kókjal» dep ataǵan?
4. Ertekti tásırlı oqıp, mazmunın sóylep beriń.

TÚLKI, TASBAQA HÁM TASKENE

(qaraqalpaq xalıq erteği)

Bayaǵıda bir túlki hiylekerlik etip, taskene menen tasbaqanı shaqırtıp alıp, olarǵa:

— Úshewimiz sherik bolıp diyqanshılıq eteyik. Sizler maǵan tek járdemshi bolsańız bolǵanı, al qalǵan jaǵınıń bárın ózım isleymen, — depti. Olar da kelisim beripti. Sóytip, úshewi bir kúnge wádelesip, bir dáryanıń quyar jerine barıp, bir tanap jerdi ólshep alıp, tórt múyeshine qazıq qaǵıp belgilepti. Onnan soń túlki suwmańlap:

— Men mına awıldan günde, aǵash moyıntıraq hám pazna sorap ákeleyin, sizler azi-kem kúte turińlar, — deydi de ózi ketip qalıpti.

Túlki sol ketkennen qaytip kelmepti. Túlki kelmegennen soń, tasbaqa menen taskene oylasıپ:

— Endi bul jerdi taslap ketsek bolmas, nede bolsa, táwekel, tarını ege bereyik, — dep ekewi sherik bolıp tarı eğıpti. Al, túlki bolsa, bular ne qılar eken dep sırttan hár waq bir xabar alıp júre beripti.

Gúz bolıptı. Tarı pisipti. Tasbaqa menen taskene pisken tarını orıp, qırmandı qızıllap, buyırsa, búgin keshte qırman súzemiz, dep niyet etip otırsa, bayağı túlki qabın iynine salıp jalaqlap:

— Qırman tassın, joralar, qáne, keliń, qırmandı súzeyik!
— dep tayın bolıptı. Sol waqıtta tasbaqa menen taskene buğan hayran bolıp:

— Seniń qırman menen ne jumısıń bar? — depti. Túlki daw shıǵarıptı, daw kópke sozılıptı.

— Men de usı qırmanǵa sherikpen! — depti túlki. Buǵan tasbaqa ashıwlanıp:

— Túlki jora, bunıń qalay? Egisinde joqsań, oraǵında joqsań, seniki jónsızlık! — depti. Sonda túlki qaǵılǵan qazıqtı kórsetip:

— Men ózim bas bolıp, mına jerdi ólshep, qazıq qaǵıp belgiledim. Durıs pa? Aytıń, qáne, mına qazıqtı kim qaqtı?
— dep taskene menen tasbaqanı sózden utajaq bolıptı. Sonda taskene aqıllılıq etip:

— Olay bolsa, qáne, úshewimiz juwırısamız. Kim burın ozıp kelse, qırmandı, sol alsın, — dep usınıs etipti. Túlki bul usınısqıa kútá quwanıptı.

— Men túlkiden ozıp kelemen, al sen de ilajın tabarsań,
— depti taskene tasbaqaǵa. Tasbaqa da bul sózge túsinip:

— Jaqsı! — dep kelisim beripti. Úshewi bir dalańlıqqa shıǵıp juwırısatuǵın jerge barıptı. Túlki ortada, tasbaqa orń jaqta, taskene shep jaqta turıptı. Túlki juwırar waǵında orń jaǵına bir qarap, shep jaǵına bir qarap, quyriǵın tawlap jiberipti. Sol waqıtta taskene shaqqanlıq etip túlkiniń quyriǵına jabısıp alıptı. Túlki hámmeden burın kelgenine maqtanıp, quyriǵın qırman betke qaray tawlay bergeninde, taskene art betin-de turıp:

— Túlki jora, arman tur, tap sen burın ozıp kelgendey, kóziń hesh nárseni kórmeydi góy. Yamasa, kishkeneniń jaǵığı bar ma? — dep shawqım salıptı.

Túlki artına qarasa, taskeneneniń qırmannıń ústinde mardıyıp otırǵanın kóripti. Túlki hayran qalıp:

— Sen qashan kelip qaldın? — deydi.

— Meniń kelgenim qashshan. Demimdi alıp otırǵanıma da biraz waqıt boldı. Sendey quyriqtı tawlap júreyin be? — deydi.

Túlki taskeneneniń qalay burın kelgenine hayran bolıp, pánt jep, ne qıların bilmey tursa, moynı sala qulash bolıp,

tarbańlap kiyatırǵan tasbaqanı kóredi. Pánt jep turǵan túlki tasbaqadan:

— Sen nege keshiktiń? — dep soraydı. Sonda tasbaqa túlkige:

— Hey túlki jora, sorama, bir-birewge dos bolǵan soń, dostındı ólimge qıymayıdı ekenseń. Seniń ushın ótirik aytıp, uw jalap óldim azarda bir báleden qutilıp kiyatırman. Dostım, júrimiń bar eken.

— Ol qanday bále? — dep soraydı túlki. — Aytshı, dostım?

Tasbaqa túlkige:

— Astında atları, qolında bürkitleri, izinde tazları bar besaltı ańshı seniń izińdi kórip quwıp kiyatırǵan eken. Olar meni kórip toqtadı da:

— Túlkini kórdiń be? — dep soradı. Ólmey kórdim dep aytaman ba? Men ańshılardı góne bir izge salıp aldap jiberdim. Biraq, tazları sonday izshil eken. Sirá seni tappay tınıshlanbas dep qorqaman. Paydalısı sol: sen bul jerde kóp turma, tezirek basıńniń ǵamın je, dostım! Aqlımdı alsań, bul jerden házır ket! — dep óziniń ańshılardı «kórgen jaǵın» kórsetedı.

Sol waqitta túlkige «tışhqan tesigi mırń teńge» bolıp, kierge tesik tappay, qayda keterin bilmey albırap, taskeneden aql soraydı. Túlkiniń tez ketiwin kútip turǵan taskene:

— «Bılay qaray ket» — dep ańshılar kóp jüretuǵın jaqqa qolın silteydi. Túlki qorqqanınan hawlıgıp, qabına da qaramay tura qashadı. Sonda tasbaqa qashıp baratırǵan túlkiniń izinen:

— Túlki jora, qabıńa az ǵana kewsen salıp bereyin, alıp ket! — dep baqıradı.

— Qap dep júrip, qápelimde, sap bolıp qalarman. Qabi da qurısın, tarısı da qurısın, — dep túlki artına da qayırılmaptı. Sol ketisinen zımgayıp bolıp ketipti.

Sóytip, tarı qırmandı miynet etip mańlayın terletken tasbaqa menen taskene teńdey etip, bólisip alıptı.

Sózlik

gúnde — jer súriw quralı

moyintırıq — gúndeni tutastırıwshı qural

pazna — gúndeni jerge sıriretuğın, temirden islengen qural

Soraw hám tapsırmalar:

1. Erekte túlki, tasbaqa hám taskene obrazları arqalı qanday minezli adamlar súwretlengen?
2. Erpekti oqıp shıgıp, túlki, tasbaqa hám taskeneneniń qalay sherik bolǵanın túsındırıń.
3. Öngen zúrááttiń kimge tiyisli ekenin óz sózleriń menen aytıp beriń.
4. Tasbaqaniń túlkini qorqıtqan sózlerin oqıp, mánisin túsındırıń.

Naqıllar

1. Kópke juwırǵan, azdan bos qalar.
2. Miynet túbi — ráhát, qırman túbi — bereket.
3. Miynetsiz ráhát joq.
4. Saǵadaǵı suw ishedi,
Ayaqtaǵı uw ishedi.
5. Ekkende joq, tikkende joq, qırmando tayar.
6. Miynet etseń erinbey,
Toyadı qarnıń tilenbey.

TÍYÍN

(qaraqalpaq xalıq ertegi)

Burıngı ótken zamanda bir gedey bolǵan eken. Ol gedeydiń bir ulı, bir qızı bolıptı. Ulınıń atı Tiyın, qızınıń atı Totı eken. Kúnlerdiń kúninde bulardıń ata-anası ólip, jetim qalıptı. Jetim ul menen qızǵa qáwender tabılmaptı. Aǵası qarındasına:

— Qaraǵım, kún kóriw qıyın boldı. Bul jerlerden basımızdı alıp keteyik, — deydi. Qarındası:

— Maql boladı, aǵa, — dep izine ere berdi. Tiyın qarındasın ertip basqa bir elatlarǵa kún kóriw ushın talap izlep ketedi. Birneshe kún jol júrip, úlken bir patshaniń eline keledi. Bala ullı patshalıqtırıń seyislerinde boladı. Seyisxanadaǵı atlardırıń astın tazalaydı. Ot salıp baǵadı. Tiyın kem-kemnen

xanniń esiginiń aldın sıpiratuǵın boladı. Sóyte-sóyte xanniń shayın da demlep beretuǵın boladı. Bara-bara xanǵa xızmeti jaǵıp máhrem boladı.

Bir kúni xan ózine jaqsı qara úy soqtırmaqshı bolıp, onı neden islew kerekligin hámeldarları menen oylasadı. Sonda hámeldarları turıp:

— Uwiǵı gúmisten, keregesi altınnan, úydiń tórt jaǵına tórt gáwharı shamshıraq ornatılǵan bolsın, — deydi.

Patsha aqılgóyleriniń aytqanınday etip úy dúzettiriw ushın gúllán sheber ustalardı jiydıradı.

Tiyın kúnde bir waqitta patshaǵa sálemge keletuǵın edi. Patsha sarayına keletuǵın jolda úlken bir bayterek bar edi. Sol bayterekeń basına úlken bir Qara qus qonıp otrǵan eken. Tiyın bayterekeń qasınan óte bergende, Qara qus Tiyıńga qarap:

— Há Tiyiním, Tiyiním, meni jaqsı kóreseń be, qarındasıńdı maǵan bereseń be? — deydi. Usılay etip, bul Qara qus Tiyıńga úsh mártebe aytadı. Áwelgi eki márte ótkeninde qusqa hesh nárse dep juwap qaytarmayıdı. Sońǵı úshinshi sapar aytıwında Tiyın qarındasına kelip:

— Há Tiyiním, Tiyiním, meni jaqsı kóreseń be, qarındasıńdı maǵan bereseń be? — deydi de turadı, bir Qara qus. Men áweli eki sorawına juwap bermedim. Endi oǵan men ne dep juwap beremen? — dep qarındasından sorayıdı. Sonda qarındası:

— Men otırıp shańaraq bolaman ba, óziń bileseń. Kimge berseń de, men kete beremen, aǵa, — dedi qarındası.

Qarındası jáne biraz oylandı da:

— Meniń jasım jetti. Nashardıń jası jetken soń otırıwı qıycin. Qus ta bolsa, aǵa, meni soǵan bere góy. Ol tegin qus emes shıǵar. Saǵan sharapati tiyip júrer me eken? — dedi.

Aǵası qarındasına:

— Qaraǵım, qalıń malıńa ne alsaq boladı? — deydi.

Qarındası:

— Qudayǵa shúkir, házır kún kórgendey halıń bar. Házır qalıń mal alıp ne qıłasań, kerek waqıtlarında alarsań, — dep juwap berdi.

Tań attı. Tiyin azan menen jáne patshaǵa sálemge ótip baratırıp, bayaǵı qara qustı jáne kórdi. BayterekeŃ basında otırǵan Qara qus Tiyinǵa qarap:

— Há Tiyinjan, bayaǵı aytqanımdı ne qıldın? — dedi.

Tiyin:

— Saǵan qarındasımdı beretuǵın boldım.

Qara qus:

— Onday bolsa qarındasıńdı házir ákelip ber.

Tiyin ǵırra izine qaytıp, qarındasın izine ertip Qara qusqa ákelip berdi.

Qara qus:

— Qalıń malına ne alasań?

Tiyin:

— Házir kerek emes, soń alarman, — deydi.

Qara qus qızdı ústine mingizip, Tiyin menen xoshlasıp, «Mına párdı usı terekeŃ astına kelip kúydirseń tayıń bola-
man» dep, bir párdı berdi de, ushıp ketti.

Tiyin xanniń qasına baradı.

Xan bayaǵı úydiń keregesin altınnan, uwıǵın gúmisten isletip boldı. Keregesiniń tórt jerine tórt gáwhar ornattı. Endi úyge shańaraq kerek boladı. Shańaraqtı neden islew haqqında óziniń hámeldar, wázirlerin keńesiwge shaqıradı. Keńeske kelgenlerdiń kóbisi shańaraqtı dándannan islewdi maqlıaptı. Xan:

— Dándandı kim tabadı? — deydi.

Wázirler:

— Tiyinjan tabadı, oǵan qırq kún mawlet beriw kerek. Qırq kún ishinde tapsa tapqanı, tappasa óltiriliwi kerek, — desti.

Bundaǵı maqset Tiyin wázirlerinen kóre abıroylı, aqıllı, xalıqqa jaǵımlı bolǵanlıqtan Tiyindı joq etiw ushın wázirler tárepinen aytılǵan edi. Tiyinǵa dándandı tawıp keliw ushın qırq kún mawlet berildi. Tiyinńńıń basına jalǵızlıq túsip, qáwender, qostar tappay, úyine muńayıp qaytti. Jónekey kiyatırıp bayterekeŃ qasına kelgende bayaǵı Qara qustıń berip ketken pári yadına túsip, onı otqa salıp túttetti. Sol waqıtta bayaǵı Qara qus tayıń boldı.

Qara qus:

— Aǵa, basıńa ne is tústi? — dedi.

Tiyin:

— Shuǵıllardıń sózi menen xan soqtırıp atırǵan úyiniń shańaraǵı ushın qırq kún ishinde maǵan dándan tawıp keliwdi buyırdı, — dedi.

Qara quş:

— Onıń ushın qapa bolma. Meniń menen júr, qarındasısıńda da kórip qaytarsań, dándandı da tawıp bereyin, — dedi.

Tiyin úyine de barmastan, Qara quſtiń arqasına minip, qarındasısınıń úyine ketti. Úyine jaqınlaǵan waqıtłarda qarındası aǵasınıń aldına juwırıp shıqtı. Bir-biri menen qushaqlasıp kóristi. Aǵasın úyine alıp bardı. Qarındası aǵasınıń kórgen azapların esitti. Qarındasısınıń úyinde bir kún bolğannan soń Qara quş Tiyinǵa:

— Aǵa, arqama min,— dedi. Jolǵa shıǵıp baratırıp Tiyinǵa:

— Bir jalmawız kempir bar. Onıń eki tisi bar. Kerek waqtında awzına salıp tis qıladi, kerek emes waqtında awzınan shıǵarıp tórine súyep qoyadı. Men seni arqama mindirip esikten kiremen, shańaraqtan usharman, sol waqıtta tórde súyewli turǵan eki tisti al, — dedi.

Qara quş sol barıstan tappa-tuwrı ılashıqtıń awzınan kirdi. Tiyin tórde súyewli turǵan eki tisti dárriw aldına óngerip aldı da, shańaraqtan shıǵıp ekewi bayağı bayterekke ushıp kete berdi. Jalmawız kempir tisinen ayrırlıp qaldı. Tisiniń ashıwına shıdamay, birewdiń alıp ketkenin bilip, ózin tawdan taslap óledi. Qara quş Tiyındı bayterekke aman-saw ákelip, onıń menen xoshlasıp eline qaytadı. Tiyin xanǵa ákelgen eki dándan tisti alıp baradı. Xan dándandı ustalarǵa berdi. Ustalar dándannan dárriw shańaraq isledi. Úyiniń súyegi pitti. Xan wázırlerin jiynap alıp:

— Úyine ne jabamız, ushiǵa jabamız ba, ya maqpal ma?

— dep soradı.

Wázırler:

— Ol aytqanlarıń bul úyge miyasar emes góy, — desti.

Patsha:

— Onda, ne miyasar boladı? — deydi.

Wázırler turıp:

— Bizden basqa bir jurtta jartı jağı zerbaraq, jartı jağı gúmis bir qoy bar. Sol qoydı taptırıp ákelip, kiyiz bastırıp japsańız boladı, — dedi.

Patsha:

— Bunı kim tabadı?

Wázirler:

— Tiyinjan tabadı, oǵan qırq kún mawlet beriw kerek. Qırq kún ishinde tapsa tapqanı, tappasa óltiriliwi kerek,—desti.

Patshaniń qısıwmetine shiday almay, tappaslıqqa bolmay, Tiyin taǵı da Qara qusti shaqıradı.

— Ne boldı, aǵa?

— Xan maǵan tuwın tiki. Jartısı gúmis, jartısı zerbaraq júnli on qoy tabasań dedi. Bunı taba almayman. Bunnan ólip ketkenim jaqsı. Seniń menen aqillasıwdı maqul tawıp, seni shaqırdım, — dedi. Qara qust:

— Sen ólme, qapa da bolma, qayǵırma da, jeti kúnnen soń usı bayterektiń túbinen on qoyındı bizden al, — dep Qara qust ushıp ketti. Jetinshi kún degende Qara qust on qoydı tayınlap ákelip berdi. Tiyin menen xoshlasıp, qaytip ushıp ketti.

Tiyin qoydı patshaǵa ákelip berdi. Patsha bir jaǵı zerbaraq, bir jaǵı gúmis on qoydırıń júninen kiyiz bastırıp, úzik tiktirip úyine japtı. Patsha wázirleri menen úyge kirdi hám wázirlerine qarap:

— Bul úydiń qanday kemisi bar? — dedi.

Wázirler:

— Siziń úyińizge ılayıqlı bir azada qız kemis, — dedi.

Patsha:

— Al, endi ol qızdı qaydan tabamız? — dedi.

Wázirler:

— Peri patshası Ábdiraman patshaniń qızı bar, sol sizge miyasar desti.

Patsha:

— Onı kim ákeledi?

— Tiyinjan ákeledi, — dedi. Qızdı qırq künde ákele almasa onı ólimdar etińiz.

Patsha Tiyındı shaqırıp alıp qızdı tawıp ákeliwdi buyıradi.

— Qırq kún ishinde sol qızdı ákelmeseń óltiremen! — dedi.

Tiyin:

— Ne ilaj, jaqsı, — dep shıgıp ketti.

Patshaniń úyinen shıgıp, bayterekektiń qasına kelse, onnan burın Qara qus kelip jılap otr eken. Tiyin Qara qus penen amanlıq sorastı. Qara qus Tiyinǵa:

— Meniń basıma müşkil isti saldıń. Ájelim sonnan bolmasa edi, — dep az ǵana qamsıqtı da, Tiyındı ústine mindirip ushıp úyine alıp bardı. Sol kúni qonıp, taǵı da onı arqasına mindirip, qıya shólge alıp ushti. Biraz ushqannan sóń Qara qus Tiyinǵa:

— Aldıńda úlken bir taw bar. Sol tawdıń geweginde jalǵız ójire bar. Sol ójireniń ishinde jeti künde bir tamaq iship otrǵan, súyegi shaqqan bir ǵarri bar. Sol ǵarrıǵa barıp, men sorqaynaǵan adamman dep jılay ber. ǵarri, sen ne azap shektiń dep sorar. Patshadan kórgen azabıńdı ayt. Meniń ákelgenimdi aytpa, — dedi.

Sóytip, ózi jerde qalıp, Tiyındı ǵarrıǵa jiberedi. Tiyin ǵarrını tabadı. Sálem berip, ǵarrınıń qolınan aladı. Muńın aytıp, Tiyin jılay beredi. ǵarri:

— Saǵan ne boldı? — dep sorayı.

Tiyin basınan keshken awhallardıń barlıǵın birim-birim aytı.

ǵarri:

— Awzınan qanı kelgir Qara qus, saǵan meni aytqan eken, qartayǵanda úlken awır jumıs boldı. Patshaniń qızın búgin ákelip beremen. Sen jolǵa shıgıp tur, — dedi.

Tiyındı jolǵa shıgarıp, bir silkinip haqıyqat júrmel at bolıp shayqatılıp, jorǵalap, shomılıp atırǵan qızlardıń ústine qarap jóneldi. Qızlardıń ústinen arman bir, berman bir jorǵalap ótedi. Jorǵa attı uslap hár qız bir minip jorǵa súredi. Eń sóńında Ábdiraman patshaniń qızı minedi. Sóytip, ǵarri adam halına kelip:

— Kim zulimliq qılsa, jábirleniwshi jaqsılıqqqa shıgadı. Menmenliktiń zawalı bar, kemliktiń kámali bar, balam, kámalińa jeterseń. Alıp barǵan qızıńdı óziń alarsań. Bul qızdı ózińe baǵışh ettik. Xanniń dońız bolıp, saǵan jamanlıq et-

ken wázirlerdiń iyt bolıp, patshaniń sanınan alıp quwalap júrgeniniń ústine barasań. Bunnan barıp qarındasıńdı alıp keterseń, — dedi Baba.

Jigit óz elatına qaytip, jolǵa túsip rawana boldı. Ğarri «Awzınan qanı kelgir» degende Qara qus ólgen eken. Qara qusti jayǵastırıp Tiyin eline qaytipti. Qalasına jaqınlaǵanda úlken shawqm shıqtı. Qarasa, patshası dońız bolıp, wázirleri iyt bolıp, patshaniń sanınan alıp júrgen eken. Bir ġarri kóptiń ortasınan shıgıp:

— Dáwlet qusın ushırıń, kimniń basına qonsa, sol patsha bolsın, — dedi!

Qus ushadı, Tiyinniń basına qonadı. Qańǵırıp júrgen jalań-ayaqqa dáwlet qusı qonatuǵın ba edi dep kópshilik shataq shıgardı. Qaytadan úsh sapar ushıradı. Úshewinde de dáwlet qusı Tiyinniń basına qonadı. Xalıq patshalıq gedeyege múnásip eken dep, Tiyındı patsha saylap qoyadı. Bayaǵı periniń qızın ózi alıp, maqset-muradına jetedi.

Sózlik

kerege — toǵay taldan hám jińishke qara taldırıń qadasınan islengen qara úydiń qaptal bóleginiń bir bólegi

uwıq — qara úydiń negizgi bólekleriniń biri, iymek jaǵı keregeniń basına bekitilip, súymek ushı shańaraqqa kírgizilip, onı kóterip turatuǵın qada, sıriq

shańaraq — qara úydiń uwıqların biriktirip uslap turatuǵın toǵınnan islengen dóŕgelek sheńber

úzik — qara úydiń uwıgınıń ústin aylandırip jabatuǵın kiyiz

dándan — tis, pildiń súyegi

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tiyin ne sebep awıldan kóshiwge májbúr boladı?
2. Qara qus Tiyinǵa ne dedi?
3. Wázirler Tiyinǵa qanday jamanlıq isleydi?
4. Tiyin xanniń tapsırmaların qalay orınlayıdı?
5. Ertekti oqıp shıgıp, mazmunın sóylep beriń.

MIYNET PENEN TABÍLĞAN AQSHA

Bir adamniń balası jalqaw bolǵan eken. Ákesi azannan keshke shekem jumis islepti, al balası bolsa azannan keshke shekem biykar júredi eken. Adamlardıń qalay jumis isleytuǵınlıǵıń túsingisi de kelmepti. Tayar awqattı iship-jep, basqalar tigip bergen kiyimlerdi kiyip alıp júre beredi eken. Onıń ústine ákesiniń aqshasın ayamastan, sapırıp sawıp júre beripti.

Ol ákesiniń ábden janına tiyipti. Ol balasın miynetke úyretip, onı óz isine puqta adam etip shıǵarmaqshı bolıp, balasın qońsılas awılǵa aparıp, jılına bir altın teńgege jumis islewge beripti.

Jalqaw jumis islewge barǵısı kelmepti, biraq ne ilaj? Xojayın jalqawdı gedeydiń balası emes ekenligin bilip, bılay oylanıptı:

«Maǵan bul jigitti, meniń basqa xızmetkerlerim sıyaqlı jumis islewge májbürley beriwdiń ne keregi bar? Sebebi, onı maǵan jumis islewge ákelmegen shıǵar. Eger de, men onı jumis isletip, hálsiretip alsam, ákesi irenjip júriwi múmkin góy!».

Sóytip, xojayın jalqawdı jumis islewge májbürlemepti. Ol isjaqpastı jaqsılap awqatlandırıp hám kiyındiripti. Sóytip júrgende aradan bir jıl da ótip, xojayın jalqawdı kelisim boyınsha bir altın teńge berip, úyne qaytarıp jiberipti.

Balası úyne kelipti.

— Qalay, balam, jumis islediń be? — dep ákesi soraptı.

— Isledim.

— Islegen miynetińe haqı aldıń ba?

— Aldım.

— Qáne, maǵan ber! Balası xojayınnan alǵan bir altın teńgeni beripti. Ákesi altın teńgeni alıp, hátte, oǵan qaramastan-aq dáryaǵa qaray ılaqtırıp jiberipti. Balası ákesiniń bunday ersi isine tańlanbaptı, kewil de bermepti. Aqsha degen ne, barlıǵı bolıp bir altın teńge góy!

— Qáne, balam, — depti ákesi, usınnan taǵı bir jıl jumis isle!

Onı ertip bir awılǵa aparıp, bir xojayınǵa beripti. Ol bul xojayın menen balası bir jıl xızmet islegennen soń miynet haqısı ushın bir altın teńge beriwge kelisipti. Bul xojayın da birinshi xojayın sıyaqlı bılay oylanıptı:

«Maǵan bul jas jigitti meniń qanday adam ekenligimdi sınaw ushın jibergen bolıwı kerek. Onı jumıs islewge májbürlemegenim jaqsı, bolmasa, keyin meni reyimsiz adam eken dep júriwi múmkin!»

Sóytip, ol jalqawdı jumıs islewge májbürlemepti. «Qáleseń, isle, qálemeseń, júre ber», — depti. Jalqawdı jaqsılap awqat-landırıptı hám kiyindiripti. Aradan bir jıl ótkennen keyin, xojayın oǵan bir altın teńgeni berip úyine qaytarıptı. Sóytip, balası uyine kelipti:

- Qáne, balam, jumıs islediń be? — dep soraptı ákesi.
- Isledim.
- Islegen jumısıńa aqsha aldıń ba?
- Aldım.
- Olardı maǵan ber!

Balası ákesine bir altın teńgeni beripti. Ákesi altındı alıp, onı dáryaǵa qaray ılaqtıripti. Balası ákesiniń bunday qılıǵına heshqanday kewil bólmepti hám de onnan «altındı ne ushın tasladıń?» — dep te soramapti. Ákesi istiń óziniń qálegenindey bolıp shıqpaǵanın túsinipti.

Ol balasın úshinshi jılı uzaqtaǵı bir awılǵa aparıp jumıs islewge beripti.

— Menińshe, sen, — depti xojayınǵa, bay adam emes kórineseń, sonıń ushın men balanıń miynetı ushın hesh-qanday haqı soramayman. Pulsız isley bersin!

Sonda xojayın: «Bul jas jigitti maǵan biykarǵa ákelmegen bolıwı kerek» — dep pámlepti. Ol birinshi kúnnen baslap-aq onı jumıs islewge májbürlepti. Bir minut otırıp dem alıwǵa ruqsat etpepti. Oǵan keshte, kún batqan waqitta ǵana barıp awqat beripti. Usılayınsha kúnler óte beripti. Xojayın tań atıwdan orninan turıp, jalqawdı da oyatıp jumısqa kirisipti. Ózi sharshamastan jumıs islep, jigitti de biykar turiwǵa ruqsat etpepti. Jalqawǵa miynet awır bolıp kórinipti. Ol «uh» dep ińiranıp terge shomilipti. Al, xojayın bolsa, onı sezbegendey bolıptı.

Oğan tek minalardı gana qaytalay beripti:

— Men qalay islesem, sen de solay isleyseň! Mennen heshqanday qalıspa! Jalqaw bolma! Haram tamaq bolma!

Jalqaw jumıştan qashıwǵa bolmaytuğının bilipti. Ol sol waqıttan baslap, jumıs islewge sonday shınıgıp ketipti. Onı asiqtırıwdıń keregi de bolmay qalıptı. Burınları xojayın onı asiqtırıp urısatıúğın bolsa, endi basqasha, geyde maqtay baslaydı.

Sóytip, jigit bir jıl islepti. Qolları da ábden qabarıptı, sulıw, taza kiyimleri de tozıptı. Måwletli waqt pitkennen keyin xojayın bilay depti:

— Seniń ákeń seni islegen miynetiń ushın heshqanday haqı soraǵan joq, biraq sen sonday jaqsı islegeniń ushın seni quri qol jiberiwge bolmaydı. Má, saǵan eki altın teńge. Úyińe kete ber!

Sóytip, úyne ketipti. Ákesi oğan ser salıp qarap, sezdirmey miyiq tartıp kúlip jiberip:

— Qáne, qádirli balam, jumıs islediń be? — dep soraptı.

— Isledim.

— Jaqsı islediń be?

— Jaqsı isledim.

— Xojayın seniń miynetiń ushın saǵan haqı tóledi me?

— Eki altın teńge tóledi.

— Olardı maǵan ber!

Sóytip, balası eki altın teńgesin ákesine beripti. Ákesi ol altın teńgelerdi dáryaǵa taslaw ushın umtila bergende, balası juwırıp barıp, onıń qolına asılıptı.

Ákesi oğan qarap:

— Sen ne bunshelli qorqıp kettiń? — dep soraptı.

Sonda:

— Aǵa, bul altınlardı suwǵa taslama! Men olardı awır miynettiń arqasında taptım! — depti.

Sonda ákesi kúlimsirep:

— Balam, bul seniń miynet penen tapqan aqshań ekenligin sezip turman! Miynet penen tapqan aqshanı biykarǵa shashıwǵa bolmaydı. Endi sen buǵan túśindiń be? — depti.

— Túsindim, aǵa! — depti balası.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ákesi balasın miynet etiwge úyretiw ushın ne isledi?
2. Jumsawshı xojayın bala tuwralı ne oyladı?
3. Ákesi balasın qalay sınadı? Sol qatarlardı ertekten tawıp, oqıp beriń.
4. Bala miynet etiwdi qalay úyrenedı?
5. Bala ne sebep ákesiniń qolına asılıdı? Balanıń sózin tekstten tawıp oqıń?
6. Ertekti tásirli oqıp, mazmunın sóylep beriń.

Naqıl

Qolı qıymıldaǵannıń awzı qıymıldayıdı.

AÑIZLAR

Añızlar xalıq awızeki ádebiyatınıń bir túri. Ol, tiykarınan, gúrriń yaki qosıq túrinde de bolıwı múmkin.

Añızlar belgili bir adamnıń atına, is-háreketine baylanıslı dóretiliwi de múmkin. Geyde añızlar haqıqat bolǵan waqıyaǵa tiykarlanadı yamasa qıyalıy oylar basım bolıp ta keledi. Sonlıqtan, ol erteklerge de jaqın bolıp turadı. Onıń tiykarǵı ayırması: añızlar kóbinese tariyxta bolǵan adamnıń islegen isine, belgili bir dáwirde atqarǵan xızmetine baylanıslı boladı. Ol batır, el basshısı yamasa tilge ziyrek sheshen, qulıası, xalıq dártin jırlawshı jankúyer bolıwı múmkin.

Onday adamlar tuwralı aytılǵan añızlar awızdan-awızǵa, atadan-balaǵa ótip, xalıq dóretpesi bolıp qala beredi.

Añızlarǵa qıyalıy oylar, qanshama kóp sózler aralassa da, tiykarǵı añızǵa aylanǵan adamnıń ózi qádimgi qarapayım adamnıń qatarında qala beredi. Misali, qaraqalpaq añızlarındaǵı «Tumaris», «Shiraq», «Soppaslı Sıpira jıraw», «Asan qayǵı», «Jiyrenshe sheshen» hám taǵı basqalar bári xalıq qaharmanları.

TUMARIS

Kaspiy teńiziniń kúnshıǵar tárepinde qus ushıp óte al-maytuǵın sheksiz shól hám qırılarda massageterler jasar edi. İran patshası Kir olardıń jerlerin basıp almaqshı bolıp, sa-parǵa atlanipti...

Ol zamanlarda massagetlerge Tumaris degen aqılıl, dana bir hayal basshılıq etken. Kir Tumaristi hyle menen ózine boysındırmaqshı bolıptı. Tumaristiń eri ólgenligin esitken Kir onı ózine hayal qılıp alıw joli menen massagetler jerine iyelik etiw rejesin dúzipti. Tumariske jawshı jiberipti. Ziyrek Tumaris mákkar patshanıń jawız niyetin sezipti. Patshaǵa hayal emes, massagetler eli kerekligin bayqaptı hám jawshılardı qabil etpepti.

Kir óziniń hiylesinen is pitpesligin sezedi. Ol Araks dáryası tárepten sallardan kópir islep, áskerin hám quralsaymanların sallarǵa salıp dáryanıń arǵı jaǵına ótedi.

Tumaris onıń barlıq is-háreketinen xabardar bolıp, tezlik penen oǵan shabarman jiberip, mına sózlerdi jetkizipti: — «Áy, midiyalıq maqtanshaq patsha! Bul niyetińnen qayt, sebebi, islep atırǵan islerińnen ózińe payda ya zıyan tiyiwin bilmeyseń. Tinishlıq hám awızbırshilik penen óz jurtıńda húkimdarlıq qıl, biziń jurtımızdı ózimizge qaldır. Biraq, biz bilemiz, sen tinishlıqtı qálemeyseń, sonıń sebebinen ádıl másláhátimizdi tínlamaysań, massagetler menen gúresiwdi qáleyseń, kópir jasayman dep áwere bolma. Bizge aytсаń, biz saǵan tiymeymiz, dáryadan úsh kúnlik jolǵa kóship ketemiz, biymálel dáryadan ótseń, soń júzbe-júz urısamız. Eger, biz benen dáryanıń jaǵasında ushıraspaqshı bolsań, onı ayt, biz de buǵan ırazi, tek námártlik qılma!»

Bul ádıl gáplerdi esitip Kir albıraptı hám tezlik penen Iran sárdarların toplaptı. Olarǵa waqıyanı aytıp beripti, másláhát soraptı. Kóphilik Tumaristi Iranǵa ákelip urısıwdı másláhát etipti. Tek qáhárli wáziri Krez bul pikirge qarsı shıgıptı. Ol Tumaristiń jerinde urıs ashıwdı talap etip, jol kórsetipti.

Sonnan soń Kir Tumaristiń jaǵadan uzaqlasıwdı sorap, dáryanıń Tumaris turǵan betinde urıs qılıwdı bildiripti. Tumaris wádesinde turıp úsh kúnlik jol basıp ketipti.

Kir óziniń áskerleri menen dáryadan ótipti. Kir dáryanıń sol jaǵasında segiz kún jol júripti. Keyin Krezdiń másláháti menen massagetlerge hyle duzaǵın quripti. Hiyesi nátiyjesinde massegetlerdiń kóp áskerleri qolǵa túsipti. Onıń ishinde Tumaristiń ulı Sparangız de bar edi. Sparangız óz-ózinen pushayman bolıp, ózin óltiripti...

Qattı sawash baslanıptı. Aytıwına qaraǵanda, kóshpeli qáwimler bunday ayawsız urısti kórmegen eken.

Aqırı, massagetler bul qırǵında jeńipti. Kirdi óltiripti. Sonda Tumaris bir mesti adam qanı menen tolträpti hám Kirdiń basın alıp keliwdi soraptı. Tumaris onıń basın meske batırıp, bılay depti:

— «Áy námárt, sen meni, urısti ádillik penen jeńip shıq-qan bir hayaldı, mákkarlıq penen ulınan ayırip, perzent daǵında kúydirdiń. Sen ómir boyı qanǵa toymadiń, men antıma sadıq qalıp seni qan menen suwǵardım. Birewdiń jurtına zorlıq penen bastırıp kirgenlerdiń jazası sol!»

Oqıń

Wa Tumaris, esińde me,
Erjetkenshe kónbey úyge,
Dúzde qashıp, kiyiklerge,
Keter ediń geyde-geyde?
Ash búrkitti sarijaydan,
Mult ketkizbey atar ediń.
Qaqtıń suwın iship saydan,
Juldız qarap jatar ediń.

(I. Yusupov)

Sózlik

sal — aǵash, qamıs hám t.b. biriktirip buwıp, suwdan iǵıp ótiwge arnalǵan zat

mes — suyıq ishimlik quyw ushın, kóbinese, jolǵa shıqqanda suw, qırmız, ayran quyıp paydalananatuǵın eshki terisinen islengen idis

sarijay — eski atıw quralı, oq jay

qaqtıń suwi — oy jerge jiynalǵan jawın suwi

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tumaris qaysı qáwimge basshılıq etti?
2. Kir Tumariske qanday hıyle isletti?
3. Tumaristiń mártiligin nelerde kóre aldıńız?
4. Tumaris Kirdiń basın ne qıldı?

5. Balasınan ayrılgan Tumaristiń awhalın túsındırıń.
6. «Massaget jeri Tumaris ushın áziz» degen temada sáwbet ótkeriń.
7. Bala ana ushın eń birinshi baylıq ekenin tastiyqlawshı naqıl-maqal tawıp jazıń.

SHÍRAQ

Erte zamanda Sırdárya boyında kóship júriw menen tirishilik etken Sak qáwiminiń basına awr awhal tústi. Iran patshası Dara Orta Aziyanıń ónimdar jerlerin basıp alıw ushın ushi-qıyırı joq áskerleri menen Ámiwdáryadan ótti. Saklardıń ullı jası úlken aqsaqalları Saksfar, Umarg, Oamarisler bir otawǵa jynalıp, dushpandı qanday etip jeńiwdi másláhát-lesip otırǵan edi.

Másláhát otawınıń aldına bir adam kelipti de ruqsat sorap ishke kiripti.

Bul Shıraq isimli ápiwayı bir padashı eken. Shıraq qanday niyette bul jerge kelgenin keňes aǵzalarına aytıp bergende, olardı hayran qaldırıptı. Ol: «Eger de sizler meniń balalarımdı hám aqlıqlarımıdı toydırıp jáne kiyindiriwdi óz moyınlarıñızǵa alsańız, men óz janımdı ayamay, hiyle menen iranlılardıń láshkerlerin qırıp taslayman», — depti.

Aqsaqallar onıń iltimasın qabil alıp ant ishti. Shıraq birden qaltasınan ótkir pıshaǵın suwırıp alıp, qulaq hám murnın sharta kesipti. Beti-júzi jan túrshigerlik awhalǵa túsipti. Solay etip, ol óz eline qıyanet qılǵan kisi sıqılında dushpan tárepke jol alıptı.

Daraniń qasına barıp, Shıraq óz qáwiminiń ústinen shaǵım etipti. Ol Daraǵa usı taqılette sóz aytıptı: — «Áy patshalar patshası, men sizge bolǵan doslıǵım ushın usı awhalǵa tústim. Aǵayınlerim arasında Dara háziretlerine boysınayıq, degen edim, olar maǵan jabılıp, rehimsizlik penen qulaq-murnımdı kesip aldı. Niyetime jetip olardan ósh alıwıma járdem beriń!»

Dara Shıraqtıń sózlerin esitip isenipti, ayanıshlı awhalın kórip ayaptı. Shıraq pursattan paydalanıp Daraǵa ele de isenimli kóriniw ushın: — «Men dushpanırmnan ósh alıw ushın sizlerdiń járdemińizge mútájben. Men sizlerge

jol kórsetemen. Jeti kúnge jetetuǵın awqat hám suw alıp shígińlar», — deydi.

Shopannıń bul sózlerin esitip iranlılar ǵayratlanıptı. Dara onı jol baslawshı etip tayınlaptı. Olar Shıraqtıń aytqanınday jeti kúnlik aziq alıp shígiptı.

Kúndiz-tún demey júrip otırıptı. Shıraqtan qansha kúnde jetemiz dese, ol jaqın qaldı dey beripti...

Shólistan, áptap, issı áskerlerdi sharshatıptı. Jetinshi kún de jetip kelipti. Láshkerbası Ranosbat aldanǵanın bilipti. Ol: — «Wádeńniń ústinen shıqpadiń, súyegi pás. Hámme jaq shólistan, sahralıq. Bul jerlerde adam júrse ayaǵı, quş ush-sa qanatı kúyedi. Kórip tursań ba, bizde aziq-awqat tawsıldı. Sen ullı patshanı aldadırıń. Seni ne májbürledi?» — dep soraptı.

Shıraq láshkerbasınıń qan tolıp turǵan kózine tiklenip qaradı. Ol quwanishlı túrde kúlip jiberdi. — «Men jeńdim, jalǵız ózim pútkıl áskerlerdi jeńdim, — dep quwanish aralas dawısı menen baqırdı, — janajan qáwimim saklar hám ana topıraqım basına kelgen báleni alıp tasladım, basqıńshı iranlılar láshkerin hálek ettim, tórt tárepinızdiń hárqaysısı jeńtik kúnlik jol, qálegen tárepinızge kete beriń. Báribir hámme-nızdi ashlıq hám suwsızlıq nabıt etedi. Al, meniń qanım bol-sa usı jerde tógiledi».

Bul ashshı haqıqat Ranosbattıń júregine nayzaday qadaladı. Ol haywanlarsha qılısh penen Shıraqtıń basın úzip taslaydı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ańızdı dawıslap oqırıń.
2. Mazmunın sóylep beriń.
3. El basına túsken qıyıńshılıqtı Shıraq qalay jeńdi?
4. Bul ańızdı oqıp otırıp sizde qanday sezim payda boldı?
5. «Tuwılǵan jer — altın besik» temasında gúrriń ótkeriń.

Naqıl

Er basına kún tuwsa,
Etigi menen suw isher.

SHESHENLIK ÓNERİ

JIYRENSHE SHESHEN HAQQÍNDA

Burinǵı ótken zamanda qaraqalpaqlardıń arasında Jiyrenshe degen aqılı, sózdiń mánisin keltirip sóyletyuǵın sheshen adam bolıptı. Onı xalıq kórgenlikten Jiyrenshe sheshen dep ataǵan. Sol zamanda Jánibek degen xan bolıp, Jiyrensheni sózden utıp óltırıw ushın kóp hiyle islegen. Biraq ta, Jiyrenshe tapqırılıǵınan, aqillılıǵınan xannıń qıyın sorawlarına durıs juwap berip, ólimnen aman qalıp otırǵan. Jiyrenshe menen Jánibek xan arasındaǵı gúrriňler xalıq arasında oǵada keń taralǵan. Solardan qısqasha úzindiler keltiremiz.

Usı kitapta berilgen Jiyrenshe sheshen hámiyshe óz pikirlerin awizeki sheshenlik sóz benen aytqan.

Sońǵı izertlewlerde Jiyrenshe sheshendi Jánibek xannıń zamanında jasaǵan, tariyxta bolǵan adam sıpatında kórsetedı. Jiyrensheniń arıızları 1962-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasında «Qaraqalpaq xalıq legendaları hám anekdotları» degen toplamda basıldı. Sonday-aq, 1992-jılı A. Pirnazarovtíń «Jiyrenshe sheshen» degen miyneti baspadan shıqtı.

* * *

Jiyrenshe sheshenniń úlken bir baǵı bar eken. Baǵdı ózi egip, ózi tárbiyalap kámalǵa keltiripti. Bir kúni Jánibek xan Jiyrensheniń baǵınıń bar ekenin esitip, sózden jeńip, jazalı etiw maqsetinde, ústine diywananıń kiyimlerin kiyip, ózin tanıtpay, Jiyrensheniń baǵına kelip, onnan bir kese anar suwın soraptı. Jiyrenshe diywanaǵa bir kese anar suwın beripti. Erteńine xan taǵı diywana sıpatında, baǵqa kelipti.

Jiyrensheden:

- Hár tanap baǵıńa neshe teńgeden salıq salıwǵa bolar?
- dep soraptı.
- Ol jaǵın xan taqsırdıń ózi biledi daǵı, — dep juwap beripti Jiyrenshe.

Xan sarayına qaytip ketip Jiyrenshege kóp etip salıq salıptı. Jiyrenshe úyinde otırıp, bul xannan kelgen bále ekenin bilipti. Aradan bes-altı kún ótkennen keyin xan tağı da diywana sıpatında baǵqa kelip Jiyrensheden anar suwın soraptı. Jiyrenshe anar suwın beriw ushın, úyine kirip keshigíkirep shıǵadı. Bir kesege anar suwın jartı etip quyip diywanaǵa usınıptı. Diywana sonda Jiyrensheden ne ushın úyinen keshigip shıqqanın hám anar suwın jartı etip ákelip bergenin soraptı.

Sonda Jiyrenshe:

— Burın eki anardan bir kese anar suwın alatuǵın edim, al bes-altı kúnnen berli jeti-segiz anarǵa da bir kese tolmay qaladı. Buniń sebebi, házir xanımızdan ádalat ketti, sol ushın, anar suwınan da bereket ketti, — dep juwap beripti.

Xan sarayına qaytip kelip, Jiyrensheniń salıǵın qısqartıp, erteńine taǵı da diywana sıpatında baǵqa baradı. Bul kúni Jiyrenshe xanǵa bir kese anar suwın toltrıp ákelip beredi.

Xan sonda:

— Ne ushın búgin keseńiz tolı bolıp keldi? — dep soraydı.

— Keshe xan salıqtı kóp salıp, biraz ádalatsızlıq etip edi, al búgin salıqtı qısqartıp táwbege keldi, sol ushın anar suwına bereket kirip, kese tolı keldi, — deydi Jiyrenshe.

Sol jerde xan ózin Jiyrenshege tanıstırıp, sózden utilǵanın moyınlap, endigiden bılay Jiyrenshege salıq salmawǵa wáde beripti.

* * *

Jiyrenshe sheshen Jánibek xan menen birge júredi eken. Ol xanǵa jaǵıp, abıroyı da joqarılapdı. Buni xannıń wázırleri jaqtırmaptı. Olar Jiyrensheniń abıroyınıń ósiwinen qorqıp, onı xanǵa jamanlap, óltırtpekshi bolıptı. Biraq, xan Jiyrensheni óltireyin dese ayıbin taba almaptı.

Bir kúni xan Jiyrenshe menen arńga shıǵıp, jolda kiyatırıp, bir kólge ushırasıptı. Sonda turıp xan Jiyrensheden:

— Kóldıń ishindegi qamıslar ne ushın bas shıǵarmay tur?
— dep soraptı.

— Bul qamıslar shöllep turıptı, taqsır, — dep juwap beripti Jiyrenshe. Sonda xan Jiyrenshe meniń sorawıma durıs juwap bere almadı, endi naǵız ólimdar boldı dep oylap júre beripti. Bir jerlerge kelgende, xan Jiyrenshege at suwǵarıp alayıq depti. Bunu Jiyrenshe de maqlı kórip, atın kólidiń ishine aydap jiberip, attıń basın qańtarıp tura beripti. Sonda xan:

— Sen ne qılıp tursań, atındı suwǵa jibermey? — dep soraptı.

— Atımdı tuyaǵınan suwǵarıp qoyıppan, — dep juwap beripti Jiyrenshe.

— Attıń tuyaǵınan suw ishkenin kórmedik, sen ólimdar boldıń, — dep xan taǵı júrip kete beripti. Sonda ketip baratırıp Jiyrenshe xanǵa:

— Taqsır, bir qasıq qanımnan keshseńiz, joldağı bergen sorawlarıńızǵa bergen juwaplarımniń mánisin aytıp bereyin.

Birinshisinde qamisti shöllep tur degenimniń mánisi; kópten berli jawın jawmaǵanlıqtan kóldiń suwı ashshi bolıdı, sonlıqtan, qamıs ta bas shıǵarmaydı.

Ekinshisinde attı tuyaǵınan suwǵarıp turıppan degenim, kóldiń suwı ashshi bolǵanlıqtan, kóldiń suwın ishken attıń ishi ótedi, al tuyaǵınan nár alıp, attıń shóli qanadı, — dep juwap beripti. Sóytip, Jiyrenshe ólimnen qutilıp qalıptı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jiyrenshe degen kim? Tekstten oqırı hám muǵallimniń járdemi menen onıń mazmunın talqlıań.
2. Jiyrensheni xan qanday jollar menen sınadı?
3. Jiyrenshe awır salıqtan qalay qutiladı? Tekstten tawıp oqıp, óz sózleriń menen sóylep beriń.
4. Jiyrensheni xanniń wázırleri ne ushın jaqtırmadı?
5. Ańǵa shıǵıw saparında xan onı ne ushın gúnalı etti? Jiyrensheniń xanıń sorawlarına bergen juwapların tekstten oqıp, mánisin túsındırıń.
6. Jiyrenshe sheshen tuwralı esitken, oqıǵan ańız sózleriń bolsa aytıp beriń.

Naqıl

Sóz júyesin tapsa,
Mal iyesin tabadı.

KÚLDIRGI SÓZLER

Kúldirgi sózler — bular belgili bir qısqa syujetke qurılğan, aytılıǵanda kúlki tuwdıratuǵın, kólemi úlken bolmaǵan awızekи prozalıq dóretpeler.

Kúldirgi sózler ózleriniń dóreliwi, taralıwi hám qollanılıwi jaǵınan uzaq dáwirden baslap házirgi kunde de keń aytılıp júrgen awızekи xalıq dóretpesiniń bir túri. Kúldirgi sózlerdiń bahası bárinen de burın olardıń dóretiwshileriniń tapqırılıǵında.

Hárbir xalıqta kúldirgi sózler belgili bir adamlardıń atına baylanıslı aytılıp, soń qaharman qılıp aytıw dástür bolıp ketken. Bul jaǵday pútkil dúnja xalıqlarında ushırasadı. Al, shıǵıs xalıqlarınıń barlıǵında derlik Xoja Nasraddin atı ańızǵa aylanǵan. Bul xalıqlardıń hámmesinde aytılıǵan, aytılıp kiyatırıǵan kúldirgi sózler Xoja Nasraddin atına baylanıstırıldı. Al, qaraqalpaqlardıń kúldirgi sózleri Xoja Nasraddin, Aldar kóse atlarına baylanıstırılıp aytılsa da, biziń xalqımızdıń kúldirgi sóziniń tiykarǵı qaharmanı — Ómirbek laqqı bolıp esaplanadı. Laqqı dep kúldirgi sóz aytatuǵın adamlardı, óz sózi menen kúldiretuǵın, basqıshıl, sóz basqısınıń ustasın, sheberin aytadı.

Ómirbek laqqı, haqıyqatında da, XIX ásirdiń ekinshi yarımində Shimbay dógereginde jasaǵan adam. Ol óz dáwirinde-aq ushırma sóz aytıw boyınsha atı-hawazı pútkil elimizge jayılǵan kórkem sóz jarıstırıwda aldına adam salmaǵan kisi bolǵan. Qaraqalpaqlar arasında aytılıǵan kúldirgi sózlerdiń barlıǵı derlik Ómirbektiń atına baylanıslı aytıladı.

ÓMIRBEK LAQQÍ

SHAPPASAÑÍZ DA JETESIZ

Ómirbektiń jas waqtı eken. Ómirbek bir kúni joldıń boyında tursa, bir topar xannıń jasawılları kele beripti.

Olar Ómirbektiń janına kelip ırkıldı de:

— Yabınıń joli qaysı? — dep soraydı.

— Attan túsip keliń, kórsetemen, — depti Ómirbek.

Jasawıllar attan túsip Ómirbektiń janına kelipti. Sonda Ómirbek joldıń ortasında taltayıp turıp:

— Mınaw arbanıń degershiginiń joli, — dep kórsetipti.

— Shabiń, úyi kúygirdıń balasın! — depti jasawıllar.

— Shappasańız da jetesiz, jol jaqın, — depti Ómirbek.

— Berip jiberiń, aqmaqtıń balasına! — degende Ómirbek:

— Berseńiz beriń, qaytarsın alarsız, — depti.

— Salıp jiberiń, nadanniń mańlayına! — depti jasawıllar.

Ómirbek:

— Salsańız salıp jiberiń, ayırlısqan jerde alasız, — dep juwap beripti.

Jasawıllar ne derin bilmey shawıp óte beripti.

* * *

Ketip baratırǵan jolawshıllar Ómirbekten: — Jası úlken, mına jol qayaqqı baradı? — depti. Sonda Ómirbek:

— Men házır 40 jasqa shıqtım, usı dáwır ishinde bul joldıń hesh jaqqa barǵanın kórgen joqpan. Usı jerde turadı da qoyadı, — depti.

* * *

Bir kúni Ómirbekten jorası neshege keldiń, — dep soraptı.

— Jasım eliwde, — dep juwap beripti Ómirbek.

Jáne bir 5 — 6 jıldan keyin soraǵanda da «50»de dep juwap beripti.

Jorası Ómirbekke: — «Men sennen bunnan 10 jıl burın soraǵanda da «eliwde» dep juwap berdiń. Sirá, sen alpis-
52

qa shıqpaysań ba?» — degen eken. Ómirbek oǵan, adam degen bir sózli bolwı kerek, eliw degen bolsam, sol eliwde tura beremen, — dep juwap bergen eken.

XOJA NASRADDIN

Bir kúni Xoja Nasraddin dostisiniń úyine kelse ol úyin tazalap atır eken. Xoja onnan:

- Háy dostım! Ne islep atırsań? — dep soraptı.
- Á, Xoja ekenseń góy! Mınaw eskirgen kiyim, qaǵaz, kitap — bárin órteyn dep atır edim, — deydi dostı.
- Qoy, dostım! Kiyim eskirgeni menen kitap eskirmeydi. Kitaptıń sırtı eskirgeni menen ishindegi aql sózi eskirmeydi, — depti sonda Xoja Nasraddin.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ómirbek óz ornı menen qalay sóylegen?
2. Ómirbek haqqında bilgenlerińizdi aytıń.
3. Ómirbektiń sózlerin oqıń, sóylep beriń.
4. Ne ushın Xoja Nasraddin kitaptı órteme deydi?
5. Xoja Nasraddin haqqında nelerli bilesiz?
6. Kitaptıń áhmiyeti haqqında aytıp beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

XALÍQ AWÍZEKİ DÓRETPESİ MENEN JAZBA ÁDEBIYATTÍN BAYLANÍSÍ HÁM ÓZGESHELIGI

Kórkem ádebiyat — xalıqtıń ómir aynası. Kórkem ádebiyat xalıq awízeki dóretpesi hám jazba ádebiyat bolıp bólinedi. Hárqanday kórkem shıǵarmanı sıpatlap turatuǵın belgiler bul ekewine de tiyisli. Barlıq ádebiy shıǵarmalar siyaqlı folklorlıq shıǵarmalar da turmısı kórkemlep súwretlep, obrazlar arqalı tanıydı. Turmıs hádiyselerin oqıwshınıń kóz aldına esletedi.

Sonıń menen birge, xalıqtıń awízeki dóretpesi, tiykarınan awızsha dóretiledi hám taraladı. Olar birewden-birew yadlap

alıw yamasa jazıp alıw joli menen taraladı. Atqarıwshıları boladı, waqıttıń ótiwi menen shıǵarmanıń dáslepki dóretiwhisi umıtılıp, xalıq mulkine aynalıp ketedi.

Al, jazba ádebiyatta bolsa, shıǵarmanıń avtorı belgili bolıp, onıń avtorı saqlanıp keledi. Olarǵa atqarıwshılar óz dáwirine say ózgerisler kirgiziwi mümkin. Sonlıqtan da, awízeki ádebiyattaǵı dóretpele bir-birinen ayrılp, kóp variantlı bolıp keledi. Mısalı, bir ertek yamasa bir dástandı aytıwshılar ózinshe aytadı. Olar bir-birinen ayrılp turadı.

Al, jazba ádebiyatta kóp variantlılıq bolmaydı. Jazıwshınıń ózi qayta islegende óana basqasha variantın jazıwi mümkin, biraq ol kópshiliktiń shıǵarması emes, sol jazıwshiǵa tiyisli.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Ádebiyat sózi qaysı tilden alıńǵan hám qanday mánini bildiredi?
2. Sen qaysı tilde jazılǵan kórkem shıǵarmalardı oqıǵıń keledi?

JAZBA ÁDEBIYATTAĞÍ ERTEKLER

JAZBA ÁDEBIYATTAĞÍ ERTEK HAQQÍNDA TÚSINKİ

Belgili xalıq shayırları hám jazıwshıları xalıq awızekи dóretpeleri bolǵan folklordan keń paydalanadı. Olar naqıllardı, aforizmlık sózlerdi ózleriniń shıǵarmalarına kırözdedi.

Sonday-aq, folklorlıq shıǵarmalardıń syujetin, ayırm obrazların da paydalanıp shıǵarma dóretedı.

Ózleriniń dóretpelerin rawajllandırıwda folklordan paydalanbaǵan jazıwshı hám shayırlardı tabıw qıyın.

Belgili qaraqalpaq shayırı Berdaq ǵarǵabay ulı óziniń «Aqmäq patsha» dástanınıń syujetin erteklerden alıp jazdı. Al, oqıwshılarımızǵa ózleriniń shıǵarmaları arqalı tanılǵan súyikli shayır hám jazıwshılarımız N. Dáwqaraev, Á. Shamuratov, I. Yusupov, T. Jumamatov hám taǵı basqalardıń dóretperinde erteklerdiń syujetinen paydalanıp jazılǵan shıǵarmalar oǵada kóp.

Dúnya ádebiyatında Anderson, K. Chukovskiy hám taǵı basqalar ádebiy erteklerdiń jaqsı úlgilerin dóretken. Olardıń bul shıǵarmalarınıń tárbiyalıq áhmiyeti oǵada úlken. Belgili rus shayırı A. S. Pushkin de folklordıń ertek janrınan paydalanıp, balalar ushın birneshshe poema hám ertekler dóretti. Onıń «Balıqshı hám altın balıq haqqında ertek» shıǵarması da jazba ádebiyattaǵı erteklerge jatadı. Usı kitapqa kırızılıp otırǵan M. Dáribaeviń «Altın júzik», T. Jumamatovtıń «Kiyikiń eki ilaǵı» shıǵarmaları da ádebiy erteklerdiń jaqsı úlgilerinen bolıp esaplanadı.

MÍRZAĞALIY DÁRIBAEV

(1909 — 1942)

Mırzaǵaliy Dáribaev—shayır, jazıwshı hám dramaturg. OI 1909-jılı Qońırat rayonında tuwlıǵan. Onıń «Qosıqlar», «Gúreste jeńiwshiler», «Qálbiyke» hám taǵı basqa qosıqlar toplamları, «Kóklen batır», «Árman», «Gárip-Ashıq», «Jańa adamlar» atlı pyesaları bar. Jazıwshınıń «Mińlardıń biri» povesti qaraqalpaq prozasınıń qáliplesiwinde ayrıqsha áhmiyetke iye.

M. Dáribaev 1942-jılı dúnyadan ótti.

ALTÍN JÚZIK

Bir bar eken, bir joq eken,
Ash eken de, toq eken,
Ala ǵarǵa azanshı eken,
Qara ǵarǵa qazanshı eken.

Sonda Berdimurat degen bir bay bar eken.

OI oǵada bay eken,
Malı-jayı say eken,
Baydın kewli jay eken,
Jeri jipektey jaynaǵan,
Bódene, búlbúl sayraǵan,
Bir qalıń toǵaylıq ortasında eken.

Onıń súriw-súriw qoyı, pada-pada malı, úyır-úyır jılqıları:

Biri jatıp, biri turıp,
Biri gúysep, biri júrip,

toǵayda emin-erkin, jayılatuǵın edi. Urıdan, bóriden saqla-nıw ushın hár túlik malına eki-ekiden malay saldı.

Esigindegi gúllán malayları,
Kesh jatıp, erte turıp,
Ash júrip, dińkesi qurıp,

Dım qıyın ómir súrip,
Tınbay jumıslar qılıp,
Jılap-eńirep júre berdi.
Berdimurat
Jaqsı kiyimler kiyinip,
Qabaǵın úyip,
Mushın túyip,
Malayların urıp,
Tabanın tilip,
Duzlı suw quyıp,
Shadlanıp, shalqıp tasıp,
Taltańlap ayaǵın basıp júre berdi.
Baydıń qozısın baǵıp,
Ayaǵın tomar qaǵıp,
Kóz jası moynına aǵıp.

Segiz jasar Seytjan degen qara domalaq jetim bala da júrdi. Beti-qolı batpan kir, kiyimi joq, jónli bir qarasatuǵın adamı da joq, baqanıń qarnınday qarnı bir qampayıp, bir toymadı. Onıń ústine jumıstan heshbir tınbaydı. Sonlıqtan, azıp-tozıp, moynı ırǵayday, biytti torǵayday, sıyrığı sırnayday bolıp júdá júdedi.

— Qaraǵım, dep qarasıp, bawırına basıp, tamaq berip, biytin qarap, kiyimin juwıp beredi degen jalǵız anası bolsa, Berdimurattıń úyiniń digirmənин tartıp, otının tasıp, otın jaǵıp, basınan biytti aǵıp, ózi menen ózi bolıp júripti.

Bir kúni erte turıp,
Baydıń úyine kirdi,
Tamaq sorap az turdı,
Biraq tamaq bermesten,
Berdimurat onı urdı.

Sonlıqtan, jılap-jılap, Seytjan qozılardı baǵıp, óriske ketti:

Qozını jaqsılap baǵıp,
Shólletpey suwǵarıp,
Awılǵa keldi túske alıp.

Seytjan ózi ash bolǵan menen baqqan qozıları oǵada toydı, sonlıqtan, jayılıwdı da qoydı. Kún issı, tal tús bolǵan edi, qozılardı shertektiń sayasına jatqızıp, ózi baydıń úyine keldi. Maydan issı bolǵan menen úydiń túnligi jabiwlı, oǵada salqın edi. Úyde adam joq, tek ǵana kókiregi qırıldap, tarǵıl pıshıq ǵana jatır. Seytjan az ǵana turdı da, dasturqandaǵı zaǵaranı kórdi. «Adam joq óyoy, mına zaǵaradan yarım zaǵara alıp, shertektiń astına barıp jeyin, urlıq bolmas, azannan berli nárse tatpay júregim sazıp, óletuǵın boldım óyoy», — dep yarım zaǵaranı kóyleginiń ishine, qoltıǵına tiqtı da, juwırıp shıǵıp ketti.

Seytjan maydanǵa shıǵa bergende:

— «Jetim kúshik, ne alıp baratırsań?» — dep baqırdı, Berdimurattıń qızı Qánigúl. Ol pıshıqtay, júrmege erinip, bal-pańlap basıp, qaptalındaǵı qońsı úyinen kiyatır edi.

— «Hesh nárse» — dedi de, Seytjan qoltıqtı qısıńqırap, juwırıp júrip ketti. Qánigúl úyge kirdi.

* * *

Aradan az ǵana waqıt óter-ótpesten Qánigúl shertektiń astında zaǵara jep jatqan Seytjandı shaqırdı. Bir tislem nańı qalıp edi, onı Seytjan eki shaynap bir jutıp, juwırıp keldi de:

— Há, ne deyseń?

— Júzichti nege aldırıń?

— Júzik degen ne?

— Ber dárhali!

— Haw, túsındırıp aytсаń-a, júzik degen ne?

— Iliwli turǵan kamzolımnıń kisesinen altın júzigimdi urlap alıpsań, sonı ber deymen.

— Apajan-aw, alǵanım joq edi óyoy, — dep Seytjan azar-bezer boldı.

— Sennen basqa heshkim alǵan joq, jańa sen alıp ketipseń, — dep Qánigúl dúmpishtiń astına alıp, ólgelylidен urdı.

Almaǵan altın júzigin qaydan tawıp bersin. Seytjan «apajan, alǵanım joq», — dep jilaydı. Bunı Seytjannıń apası

kórip, «balamdi urǵansha ózimdi ur» — dep Seytjannıń ústine jiǵıldı. Sonıń arasında Qánigúldıń atası Berdimurat penen anası keldi. Qánigúl jilamsırap turıp: «Altın júzigimdi jetim kúshik aldi» — dep ata-anasına shaǵındı. Berdimurat Seytjandı shaqırıp alıp, mushın túyip, qabaǵın úyip, qáhárin jayıp ashıw tonın kiyip turıp:

Iyttiń uri balası,
Ber júzichti ólerseń,
Házir qorlıq kórerseń, —

dep gjindı. Seytjan «alǵanım joq» — dep oǵan da aytı. Biraq, Berdimurat «Sennen basqa heshkim de alǵan joq», — dep Seytjandı iytke taslatpaqshi boldı. Seytjannıń anası «Balamdı óltirgenshe ózimdi óltir», — dep Berdimurattıń ayaǵına jiǵıldı. Sonıń arasında Berdimurat óziniń adamların shaqırıp alıp, Seytjannıń anasın birewge bekkem uslatıp qoydı da, Seytjandı baylawlı turǵan qabawıq iyttiń aldına alıp barıp tasladı.

Jollı julmalap talay basladı. Qánigúl qızıǵına qarap kúlim-sirep qoydı.

Seytjandı iyt talap, shala jansar etken waqitta, iytten alıp, bılay súyrep tasladı. Anası: «Seytjanım» dep qushaǵın ashıp ústine quladı.

Sonıń arasında awıldınıń balaları menen suwǵa shomılıp júrgen Berdimurattıń kishi qızı Gúljan keldi. Ol baǵana júziktiń aynalasına shúberek orap, apasınıń altın júzigin qolına salıp ketip edi. Keliwi menen-aq «Apa, má altın júzigiń», — dep Qánigúlge berdi. Qánigúl kúlimsirep júzigin aldı.

Sol mágálde Seytjan «a-p-a» dep azıraq qozǵalayın dedi.

Bunu maǵan, bayaǵıda, bala kúnimde ákem aytıp bergen edi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Berdimurat degen kim?
2. Seytjan hám onıń apasınıń kún kórisi qalay? Ertekten tawıp oqıń.

- 3.** Seytjan ne sebep jazalandı?
- 4.** Qánigúldiń jala jabiwi durıs pa?
- 5.** Altın júzik kimnen tabıldır?
- 6.** Ertekti oqıp, ádillik penen ádilsizliktiń, jaqsılıq penen jawızlıqtıń parqın túsındırıń.
- 7.** «Awzı qıysıq bolsa da, baydırıń ulı sóylesin» degen naqıldırıń mánisin ertekke baylanıstırıp sóylep beriń.

Naqıllar

- 1.** Ílaq mańıray suw kesher,
Jetim jilay kún kesher.
- 2.** Birewge etseń jamalıq,
Bolmaydı keyni amanlıq.
- 3.** Ańlamay sóylegen,
Awırmay óledi.
- 4.** Oynap sóyleseń de,
Oylap sóyle.

TILEWBERGEN JUMAMURATOV

(1915 — 1990)

Tilewbergen Jumamuratov — lirik hám satirik shayır. Shayırdıń dáslepki «Júrek muhabbatı» qosıqlar toplamı 1956-jılı basılıp shıqtı. Onıń «Doslıq», «Meniń zamanlaslarım», «Dáwran juldızları», «Tolqında», «Káramatlı tulǵa», «Túrli ótkeller», «Doslıq haqqında qosıqlar», «Ómirimniń ózi filosofiya» atlı toplamları baspadan shıqtı. Onıń gúrrińleri hám ocherkleri «Muhabbat sıńı» kitabında járiyalandı. Onıń lirikalıq qosıqları menen ataqlı «Makariya sulıw» poeması rus, ózbek, tatar hám basqa da tillerge awdarılıp baspadan shıqtı.

T. Jumamuratov xalıq erteklerindegi waqıyalarǵa hám obraz jasaw ózgesheliklerine súyene otırıp balalarǵa arnalǵan bir qansha shıgarmalar jazdı. Usı kózqarastan, onıń «Qásiyetli gáwhar tas hám aqıllı shopan haqqında ertek», «Kiyikiń eki ılaǵı» hám taǵı basqa shıgarmaları díqqatqa ıla-yıq.

KIYIKTIŃ EKI ıLAĞI

I

Munarlanǵan shıń biyik,
Shıǵıs jaǵı tuńǵıyıq.
Keń Ústirtti jaylaǵan,
Neshe talay mın kiyik.

Qoya tursın basqası,
Ushırap tawdıń jasqası.
Adastı bir aq quyıq,
Basında bar qasqası.

Qasında eki ılağı,
Tikireygen qulağı.
Say jaǵalay oynaqlap,
Úshewi shińnan quladı.

Kelgendey-aq qonaqqa,
Gezlesti bir bulaqqa.
Suwi shiyrin, otı mol,
Kiyik penen ılaqqa.

Jay turadı, jay jatıp,
Balaların oynatıp.
Házlik qurdı úshewi,
Ketkeninshe kún batıp.

Qalıp sonda kúneltti,
Aradan neshe kún ótti.
Qáwipsiz júrip janıwar,
Tamashanı údetti.

Kórmey heshbir jábirdi,
Ótkerdi solay ómirdi.
Úshewi de kem-kemnen,
Tuliptay bolıp semirdi.

Gezlespes topar jaqını,
Ne bolar istiń aqırı?...
«Bólengendi bóri jer»,
Degen xalıqtıń naqılı.

«Bir tawdaǵı bir kiyik»,
Párwaysız júrip zińkiyip.
Patıratqa duslastı,
Bul júriske «kóz tiyip».

Talay qoydı sulaytqan,
Neshshe jandı jılatqan.
Qasqırdıń kókjål sırtları,
Suw iship atır bulaqtan.

62

Zańǵardıń málım talabı,
Kiyikti kózi shaladı.
«Qızıl kórgen ǵarǵaday»
Telmirip jaman qaradı.

Keledi kiyik shapqlap,
Ol da kórdi, saq biraq.
Qashıwǵa meyil bergende,
Tańlanıp turdı aq ılaq.

Sezbeydi dushpan eken dep,
Qarayı qayta erkelep.
Qıyalı buziq sum qasqır,
Qarsı júrdi entelep.

Kiyik qashti haplıgıp,
Óz demine mantıgıp.
Ermey eki ılağı,
Qısıldır qattı jan shıgıp.

Izine qayta oraldı,
Ján-jaǵına qarandı.
Qaytarıwǵa shama joq,
Mínaw kókjål haramdı.

Kirerine say da joq,
Qashıwdan basqa payda joq.
Móldır kózli jaslarda,
Dushpan degen oyda joq.

Qásekeń keler jalaqlap,
Qızıl tili salaqlap.
Oynaqshıydı kózleri,
Ilaqlarǵa qarap tap.

Minekey, jawdıń jamani,
Ananıń quriп hamali.
Birim-birim ılaqtı,
Qamtıp qashti shamali.

Ílaqlar sonda zıp berdi,
Qasqır da dárhál táp berdi.
Qalpallaw qawíp sanınan,
Kiyikke tisin ótkerdi.

Kiyik birden tuwladı,
Tula boyı juvladı.
Anası qayım kelgen soń,
Ílaqtı qasqır quwmadi.

Sol waqta tuyaq sart etti,
Jawızdılń kózi jarq etti.
Balaniń, jannıń ashiwi,
Kiyikti de márt etti.

Qasqırdıń shıgıp bir kózi,
Qańsılap qaldı bir ózi...
Usınıń menen toqtadı,
Ańshınıń aytqan bul sózi.

II

Ekinshi sózi taǵı bar,
(Ańshıdan gáp tabılar).
Jeldey zıtqıp jawınnan,
Qutıldı úsh janıwar.

Jaman jeri biraq ta,
Shıǵındı taǵı uzaqqqa.
Barıw endi qáwipli,
Úyrenisken bulaqqqa.

Kelgen jeri jay emes,
Ot-shópkə de bay emes.
Adam baǵar deytuǵın,
Eshki emes, qoy emes.

Suwı da júdá tamtarıs,
Óris qaldı ap-alıs.

Ushıray ma dep te qorqadı,
Ya qasqır, ya jolbarıs.

Sóytse de dushpan darımay,
Awqatqa, suwǵa jarımay.
Qańgalaqlap júrgende,
Taǵı ótti yarım ay.

Shóp kórinse jep bolıp,
Bul júris te kóp bolıp.
Awırıp kiyik biyshara,
Azıp qaldı shóp bolıp.

Bolmadı heshbir taqatı,
Júriwge kelmey shaǵatı.
Kózinen jası móltıldep,
Monshaqlanıp aǵadı.

Jetkeninshe shaması,
Oyi tek eki balası.
Gúptey bolıp asqıńǵan,
Qasqırdıń qapqan jarası.

Telmirip eki ılaǵı,
Jawdırar kózler qıraǵı.
Hálsiregen anası
Et-betinen quladı.

Manawradı, alqındı,
Ári-beri talpındı.
Sóytip, táǵdir kiyiktiń,
Keń dúnýasın tar qıldı.

Sılq etip bası jiǵıldı,
Kózi de, átteń, jumıldı.
Sonda da barıp ılaqlar,
Anasına tiǵıldı.

Ketiwge kózler qıymaydı,
Emdi, áste tırnadı.
Ne háreket etse de,
Biyshara ana turmadı.

Moynınan, bastan jalaydı,
Sezilip tur bir qayğı.
Jetim qalǵan ılaqlar,
Bir-birine qaraydı.

Anasın qattı ayadı,
Qıldırıqtay ayağı.
Sozıp sonı qaptallap,
Anaǵa jaqın qoyadı.

Túnerip sál kún astı,
Hawanı kem-kem bult bastı.
Dúbeleyli jawında
Bayaǵı qasqır ushırástı!

Soqır kóz túspey ólige,
Ílaqtı quwdı jelige.
Jetimlerge kóp boldı,
Anaǵa jaqın jeri de.

Ya qutilip ketti me,
Ya dushpanı jetti me?...
Málimsız boldı aqırı,
Zım-zıya bolıp ketti de.

Ízıldadı jer qattı,
Qarańǵı tústi, kún battı.
Gúldirmama gúldirep,
Kóshken bulttı uzattı.

Eki jetim ılaqtıń,
Tágdiri neshik uzaq tún?
Ya qasqırǵa jem boldı,
Ya ishinde azaptıń...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shiǵarmadan muǵallimniń kórsetken orınların terip oqıń.
2. Ańshınıń birinshi ángimesi boyınsha ana kiyiktiń hám qasqırdıń táǵdiri qalay bolǵanın óz sózlerińiz benen aytıp beriń.
3. Shiǵarmanı oqıp atırıp kóz aldíńızǵa ne sáwlelengenligin aytıp beriń.
4. «Bólingendi bóri jer» degen qosıq qatarlarınıń mánisin túsındırıń.

JUMANIYAZ ÓTENIYAZOV

(1959)

Shayir Jumaniyaz Óteniyazov 1959-jılı Taxtakópir rayonunda tuwilǵan.

Shayırdıń «Jańa jıl», «Sholaq jayın», «Eki maqtanshaq», «Tinishlıq saqshıları», «Úmit shuǵłası», «Uzın hám kelte», «Watanińdı súyip jasa», «Jıńgil gúlleri», «Urlanǵan seyf» poeziyalıq hám prozalıq toplamları, «Ana kewli», «Sekseninshi jıllar», «Ótesh batır», «Aydos biydiń ármanı» poemaları bas-padan shıqtı.

Oı A. S. Pushkin, Yu. M. Lermontov, V. Gogol, K. D. Ushinskiy, K. Chukovskiydiń bir qatar shıgarmaların qaraqalpaq tiline awdarǵan.

EKI MAQTANSHAQ

1

Uzın murtı
Hárriyen,
Nandı jemey
Gárdiyen.
Kózi janǵan
Shıraqtay,
Tırnaqları
Oraqtay.

Qulaqları
Qalqanday,
Quyriǵı da
Arqanday.
Hár tırnaǵı
Bir qarıs,
Misli kishi
Jolbarıs.

Biziń úyde pıshıq bar
Ol bar jerde
Qızıq bar.
Kúndiz uyqılar
Pırıldap,
Kókiregi
Sırıldap.
Erkeleydi
Inimdey,
Betin «juwar»
Erinbey.
Ústi-basın
Jalaydı,
«Pish-pish» desem
Qaraydı.
Meniń menen
Jarissa,
Sekiredi
Alısqa.
Bir oynasa
Tinbaydı,
Kúshik quwsa,
Tirnayıdı.
Órmeleydi
Ağashqa,
Zıńgıp shıgar
Tambasqa.
Qarawılday
Qorıǵan,
Tútin shıqsa
Morıdan.
Soǵan qarap
Otırar,
Sóytip kúndı
Batırar.

2

Túnde «ańǵa»
Shıgar ol,
Tasa jerde
Buǵar ol.
Ótirikke
Qalǵıydı,
Tishqanlardı
Ańlıydı.

3

Poldı tesip,
Kemirgen,
Nan urlap jep,
Semirgen.
Tishqan shıgar
Tesikten,
Shúykildisin
Esitken.
Pıshıq tayıń
Turadı,
Bara pánje
Uradi.
Ańsat olja,
Aladı.

4

Pıshıq bir kúni
Tishqandi,
Uslap alıp
Maqtandi:
— Sen qash!
Taǵı uslayın,
Qızıq oyın

Baslayın!
Ol tışqandı
Jiberdi,
Ne boldı deň,
Al endi:
Tışqan kirdi
Etikke.
Shıgıp ketti
Tesikten.
Pıştıq kirip
Qonışqqa,
Bara almadı
Alısqa.

Tışqan ayttı
Pışlıqqa:
— Háy, maqtanshaq
Asıqpa!
Endi uslay
Almaysań,
Jurttı nege
Aldaysań?

Sen hiyleni
Basladıń,
Ańlıp kelip
Usladıń!
Endi meni
Urıp kór!
Bul tesikke
Kirip kór!
Seni tislep
Tırnayman.
Ayqasqanda,
Qalmayman!
Áne, eki
Maqtanshaq,
Tartısıp jür
Tińlasaq.
Aytıń, qáne,
Balalar:
Biziń pıştıq
Shaqqan ba?
Yáki tışqan
Shaqqan ba?

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Pışılıqtıń häreketleri tuwralı aytıp beriń.
2. Pıştıq tışqanǵa ne dep maqtandı?
3. Tışqan pışlıqqa ne dedi?
4. Pıştıq tışqannan galay aldanıp qaldı?

ALEKSANDR SERGEEVICH PUSHKIN

(1799 — 1837)

Aleksandr Sergeevich Pushkin 1799-jılı Moskvada dvoryan shańaraǵında dúnyaǵa kelgen. Jaslıǵında xalıq dóretiwshiligine ayriqsha mehir menen qaraǵan. OI liceyde oqıp júrgen waqıtlarında ádebiyatqa ıqlası oyanadı. OI ómiriniń kópshiligin sürginde ótkerdi. Kóp qalalarda dóretiwshilik penen shuǵillandi. «Kavkaz tutqını», «Baqsha saray fontani» poemaların jazdı. Odessa, Mixaylovsk, Moskva, Kishinyov, Orenburg qalalarında boladı.

Onıń «Erkinlik», «Awıl», «Háykel» sıyaqlı qosıqları talantınıń biybaha gáwharı esaplanadı.

BALÍQSHÍ HÁM ALTÍN BALÍQ HAQQÍNDA ERTEK

Munarlanǵan kók teńizdiń qasında,
Qostarı bar qosılısqan jasında.
Otiz úsh jıl jirtiq tóle panalap,
Bir ǵarrı shal jasap keldi usında.

ǵarrı jılım menen balıq awladı,
Kempir jip iyirip, urşıq tawladı.
Bir saparı jılım salsa teńizge,
Shaları ilindi de, balıq bolmadı.

Jáne taǵı taslap edi jılımdi,
Teńizdiń tek shóp-sharları ilindi.
Sońǵı ret salǵanında jılımdi,
Bir balıqtıń túskelenligi bilindi.

Tutasınan altın eken sol balıq,
Jalınadı qalayınsha ún salıp.
Naǵız adam dawısında sóyleydi:
«Teńizime jiber meni qun alıp.

Ózim ushın qımbat nárse tóleyin,
Ne tileseń, tilegińdi bereyin», —
Degen waqta hayran qalıp qorqadı,
Hesh kórmegen bunday istiń húreyin.

Kók teńizde islep júrip sonsha jıl,
Balıq sóylegenin esitpegen bul.
Altın balıqtı jiberdi jayına,
Jaǵımlı sóz benen oǵan qattı til:

— «Aytqanıńdi orınlayın, baliǵım,
Quniń kerek emes aytsam anıǵın.
Bar kete ber teńizińniń ishine,
Qıdıra ber, tereń suwdıń barlıǵın».

* * *

Sóytip, ǵarrı kempirine qaytadı,
Tań qalarlıq waqıyanı aytadı:
«Usı búgin usladım bir baliqtı,
Naǵız altın, ushıraspaǵan oydaǵı.

Jalınadı, sóz sóyleydi bizińshe:
«Kók teńizde úy-jayım bar ózimshe.
Azat etseń óz qunımdı tóleyin,
Keregińniń barlıǵın al ózińshe!» —

Dedi, meniń dawamadı júregim,
Nárse almay orınladım tilegin».
Sonda kempir topıladı ǵarriǵa:
«Ańqaw, aqmaq, túwelmedi keregiń?!...

Ne sebepten onnan olja almadıń,
Kersenniń de pit-shıt bolıp qalǵanın.
Bileseń góy bir jańasın soramay,
Seniń sonsha qalay aqmaq bolǵanıń?!».

Kók teńizge ketti ǵarrı sharshamay,
(Teńiz tolqıp, oynaqshıdı azǵantay.)

Qaydasań, dep shaqırǵanda dawıslap,
Altın balıq jetip keldi toqtamay:

«Qanday nárse kerek boldı, atajan?» —
Dep soradı altın balıq, ǵarrıdan.
Sonda ǵarri basın iyip balıqqa:
— «Ráhim et, altın balıq, taqsırxan!

Kempir urısıp, hesh tınıshlıq bermedi,
Qıynay berdi, ǵarrılıqtı kórmedi.
Tozıp qalǵan úyde jalǵız aslawı,
Sonıń bir jañasın sorap kel, — dedi».

Altın balıq juwap berdi sol manda,
«Onıń ushın bola kórme ármanda!
Aytqanińníń tayın bolar jańası,
Sen kórerseń óz úyińe barǵanda».

* * *

Ógarri kelse kempirine asıǵa,
Jarqıraǵan kersen tur qasında.
Kempir taǵı topıladı túnerip:
— «Sen bir nadan, miy qalmaǵan basıńda!

Kersennen de bizge dúnya bolıp pa?
Tezden, qayta jóne altın balıqqa!
Basıńdı iy, sora, bizge jay bersin,
Aqmaq bolmay sol nárseni anıqla!»

Kók teńizge ǵarri ketip baradı,
(Kókshıl teńiz ılaylanıp turadı).
Barıp shaqırǵanda altın balıqtı,
Ózi kelip bul ǵarrıdan soradı:

«Qanday nárse hájet boldı, atajan?»,
Bas iyip soradı ǵarri balıqtan:

«Kempir urısıp, jáne taǵı túnerdi,
Ráhim et, altın balıq, taqsırxan!

Men ǵarriǵa hesh tınıshlıq bermedi,
Ol biyhaya bir jay sorap kel», — dedi.
Sonda balıq: «Tayın bolar jayıńız,
Onıń ushın qapalanba sen», — dedi.

* * *

Endi ǵarrı qaytip kelse jalma-jan,
Tólesiniń belgisi de qalmaǵan.
Kóz aldında jarqırap tur kórkem jay,
Tóbesine aq truba ornaǵan.

Dárwazası mıqlı, bekkem emennen,
Sókti kempir, ǵarrı keldi degennen.
Turıp alıp terezeniń aldında,
Dedi: «Jay soraǵan naǵız aqmaq sen!

Dárhal bar da jalın altın balıqqqa,
Maǵan jay puqara bolıw qalıp pa?!
Saltanatlı tóre hayal bolaman,
Aqmaq, geshshe, usını sen anıqla!»

Ketip ǵarrı kók teńizge baradı,
(Teńiz biyjay tolqınlarıp turadı).
Shaqıradı ǵarrı altın balıqtı,
Balıq jaqın júzip kelip soradı:

«Qanday nárse hájet boldı, atajan?»
Basın iyip soradı bul balıqtan:
«Kempir maǵan tınım bermey asqındı,
Ráhim et, altın balıq, taqsırxan!

Jay puqara bolıwdı ol qálemes,
Saltanatlı tórelikke dım háwes».«
Altın balıq juwap berdi ǵarriǵa:
«Qapalanba, ol hesh qıyın is emes».

* * *

Kempirine qaytip keldi toqtamay,
Neni kórdi? Qabat-qabat biyik jay!
Tekshesinde kempir otır mardiyip,
Bolıp qalǵan kereginiń bári say.

Kiyinipti ilǵıy qamqa hasıldan,
Moynına merwert monshaq asınǵan.
Ayaǵında qızıl etik jaltırap,
Qollarına júzik salǵan altınnan.

Xızmetshiler aldında taq turadı,
Olardı da qatań keyip, uradı.
— «Sálem, tóre, kewlińdegi bolıptı» —
Dedi ǵarri, kempirine qaradı.

Kempir buǵan ashıwlandı, aqırdı,
At baǵıwǵa jiberdi bul paqırdı.
Hápte ótip, jáne hápte jetken soń,
Balığına jollaw ushın shaqırdı.

Kempir júdá hádden asqan mardiyip,
Dedi: Jetker balığıńa bas iyip.
Endi tóre hayal bolǵım kelmeydi,
Men bolaman erkin patsha zor biyik».

Ógarri shorshıp kempirine jalındı,
«Májgún bolma, hayal, qıynap janındı.
Patsha bolıw oyıñşıq pa sen ushın,
Ne sebepten bilmeyseń sen halındı?»

Kempir buǵan qattı ashıw etedi,
Erin qaq shekeden salıp ketedi:
«Men tóremen, sen kim menen oynaysań,
Jay puqara sóziń jaman ótedi!

Erkiń menen jónelip qal teńizge,
Eregiske shamań qalay jetedi?!»

* * *

Garri ketip, teńizge de baradı,
(Kókshil teńiz qarawitıp turadı).
Shaqıradı garri altın balıqtı,
Balıq ózi kelip, bunnan soradı:

— «Qanday nárse hájet boldı, atajan?»
Bas iyip soradı garri balıqtan:
«Biziń kempir júdá hádden asqındı,
Ráhim et, altın balıq, taqsırxan!

Tore hayal bolwdı ol qálemes,
Erkin patsha bolmaqlıqqa dım háwes».
Altın balıq bilay dedi garrıǵa:
«Qapalanba, ol da qıyın is emes.

Qutlı bolsın! Kempir patsha boladıl!»
Kempirine garri jetip baradı.
Bul ne? Kóz aldında patsha sarayı,
Kempir patsha sol sarayda turadı.

Kórse, kempir taxt ústinde otırǵan,
Wázir-tore ámirine taq turǵan.
Sharap quyıp, tatlı awqat tayarlap, —
Hámme oǵan xızmet etip atırǵan.

Túsi suwiq saqshılar kóp qorshaǵan,
Aybaltasın alǵa tutıp uslaǵan.
Bunu kórip qorqıp garri, kempirdiń
Ayaǵına bas uradı jalma-jan.

Dedi: «Sálem, qáhri qattı, patsham-ay!
Mine, endi boldı seniń kewliń jay».

— «Shıǵarıń!» — dep, birewlerge im qaqtı,
Kempir patsha ǵarrisına qaramay.

Hámeldarlar eserlenip bulqıdı,
Jelkesinen súyrep shaldı julqıdı.
Shıǵar jerde aybaltalı saqshılar,
Shawmaq bolıp, ǵarri zordan qutıldı.

Buǵan qarap kúlisti xalıq artınan,
«Sazayıń sol ańqaw ǵarri aljıǵan!
Jónsız jerde jat shanaǵa jarmasıp,
Júrmeslikke sabaq aldırı sen nadan».

* * *

Mine, taǵı hápte, kúnler ótedi,
Kempir jáne biyhayalıq etedi.
«Izlep tap!» dep patsha buyrıq bergen soń,
Hámeldarlar erin alıp ketedi.

ǵarrisına ayttı kempir bılay dep:
«Turǵım kelmes erkin patsha bolıp tek.
Barıp jalın balığıńa bas iyip,
Turǵım keldi teńizdi de iyelep.

Sayranlayman teńiz, okean aralap,
Altın balıq xızmetimde tursın taq!
Men bolaman barlıgınıń xojası,
Ol júredi, buyrıǵımıď orınlap».

ǵarri oǵan ayta almadı qarsı sóz,
Kók teńizge júrip ketti tezbe-tez.
Kók teńizde qara dawıl isqırıp,
Asaw tolqın hallasladı barǵan gez.

Suwlar burqıp, uyqı-tuyqı bolıptı,
Shaqıradı ǵarri altın balıqtı.
— «Qanday nárse hájet boldı, ata?» — dep,
Balıq kelip, suw betine joliqtı.

Basın iyip aytti garri bilay dep:
«Balıq taqsır, ráhim et, keshir tek.
Kempir aytti, «endi patsha bolmayman,
Tursam, — deydi teńizdi de iyelep.

Sayranlayman teńiz, okean aralap,
Altın balıq xızmetimde tursın taq!
Dedi, bolmaq barlığınıň xojası,
Ne islermen, hádden astı ol aqmaq!»

Balıq buğan qaytarmadı hesh juwap,
Sekirdi de, qalashların bir tawlap.
Súńgip ketti terenine teńizdiń,
Garri onnan juwap kútti biraz waq.

Kúte-kúte aqırında jılıqtı,
Qaytip kelse, jırtıq tóle qalıptı.
Kempir otır bosaǵada melshiyip,
Qaptalında aslawı tur jarıqlı.

(T. Jumamuratov awdarması)

Sózlik

jılım — balıq awlaytuǵın qural

urşıq — jip iyiretuǵın qural

shalań — suwdıń astında ósetuǵın ósimlik

puqara — jarlı miynetkesh xalıq

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Balıqshı garri qanday turmis keshiretuǵın edi? Oqıń hám tú sindiriń.
2. Altın balıqtan garri nelerdi ótinish etti? Tawıp oqıń.
3. Kempir garrıǵa qanday tapsırmalar berdi? Ol altın balıq arqalı qalay orınlандı? Oqıń.
4. Ne sebep kempirdiń sońǵı tilegi orınlınbadı? Túsindiriń.
5. Teńiz kóriniſi súwretlengen jerlerdi dápterlerińizge kóshirip jazıń.
6. Tekstten garrıńıň, altın balıqtıńı, kempirdiń sózlerin rollerge bólip oqıń.

TUWÍLĞAN JER TÁBIYATÍ

**SEYFULĞÁBIT
MÁJITOV**

(1869 — 1938)

Seypulgábit Májítov — XX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatın baslawshılarıńıň biri, úlken ǵayratker, shayır, prozaik hám dramaturg. Ol 1869-jılı Qazan guberniyasınıň Arshan rayonında tuwilǵan. Onıń bir qatar shıǵarmaları ózi dúzgen «Álipbe», «Oqıw kitabı», «Egedeler sawatı», «Qaraqalpaq ádebiyatınıň jiyıntığı» hám óziniń «Tańlamalı shıǵarmaları»nda orın alǵan. Sońǵı jılları shayırdırıń «Ákesi menen balası» degen gúrrińler toplamı basılıp shıqtı.

S. Májítov dramaturgiya tarawında «Sońǵı selteń», «Sabaq», «Jigit boldıq», «Ernazar alakóz», «Baǵdagúl», «Gúlim — Tayman» sıyaqlı pyesaları, «Qulmurat», «On toǵız», «Súyin hám Sara» romanların jazǵan.

TÓRT MÁWSIM

Tórt máwsimniń aldı báhár,
Jan ház eter báhár kelse.
Jasıl dónip giya óner,
Jerge jelli báhár kelse.

Giya ónip, kólge, shólge,
Quslar sayrap qonar gúlge,
Yosh ener hárbir kewilge,
Dawısları sáhár kelse.

Sharwanıń da malı tuwar,
Bir qarası eki bolar,
Qos shıǵarıp jerin súzer,
Diyqan dárriw sezer kelse.

Ekinshi máwsim jaz keler,
Bunda tınıshlıq az bolar,
Bir jıldırıń ǵamı saz bolar,
Diyqanda is úder kelse.

Shıǵır aydar, tógin jayıp,
Iste hámme aqsaq-mayıp,
Aq shıǵıp, aziq molayıp,
Sharwalar más gezer kelse.

Jiberse shúdigardı basıp,
Jerge ağar suwi tasıp,
Íssılıq háddinen asıp,
Jalınlı jel eser kelse.

Úshinshi máwsim gúz deydi,
Jazdan úmitińdi úz deydi,
Isińdi sazla, dúz deydi,
Alda qıs bar eger kelse.

Bejerilmegen isler bar,
Qırmanlar tez bolsın tayar,
Ízgar alıp zaya bolar,
Qara jawın nóser kelse.

Tórtinshi máwsim qısti,
Qıs degen bir awır isti,
Qardan tolıp jerdiń ústi,
Úydi úrgın kómer kelse.

Jarlıǵa kún bolıp qıran,
Suwıq úyde jırtıq shapan,
Kúnde boran, kúnde sıran,
Dúzde hayat sóner kelse.

Sózlik

aq shıǵıp — qatıq, súttiń molayıwi
úder — jumıstıń kóbeyiwi
shúdigar — súrlıgen jer
hayat — turmis

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. S. Májitol tuwralı qısqasha maǵlıwmat beriń.
2. Jıl máwsimleriniń bir-birinen qanday ózgesheligi bar?
3. Saǵan qaysı máwsim unaydı? Ne ushın?
4. Jıl máwsimlerine baylanıslı adamlardıń is-háreketin tawıp, oqıp beriń.

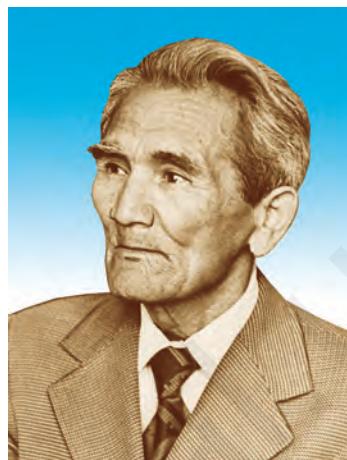
ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

PEYZAJ HAQQÍNDA TÚSINK

Peyzaj — (francuz tilinen alıngan *paysage* — *mámlekет*, *mákan*, *el* mánisinde) kórkem shıǵarmalarda tábiyat kórinisleriniń sáwleleniwi. Ádebiyattıń qálegen janrındagı kórkem shıǵarmalarda qaharmanlar háreket etip turǵan sharyattı hár tárepleme súwretlew ushın da, olardıń ishki ruwxıy dúnyasın tereńnen ashıp beriw maqsetinde de tábiyat kórinislerin beriw úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, tek ǵana tábiyat kórinislerine arnalǵan poeziyalıq, qosıq túrindegi shıǵarmalar da jiyi ushırasadı hám olardı ádebiyat iliminde «peyzajlıq lirika» dep te ataydı. Mısal ushın S. Májitovtıń «Tórt máwsim», Abbaz shayırdıń «Báhár» I. Yusupovtıń «Báhár», B. Qayıpnazarovtıń «Gúz keldi», J. Izbasqanovtıń «Gúz kórinisi», «Báhár jamǵırı», «Aprel aspanı» qosıqları peyzajlıq lirikanıń úlgileri. Bularda jıldırıń hár qıylı máwsimlerin súwretlewdiń ózine tán ózgeshelikleri bolsa da, al tiykarınan tábiyat kartinası oqıwshılarda gózzallıqqqa quştarlıqtı tárbiyalaydı, estetikalıq zawiqlanıw payda etedi.

BAYNIYAZ QAYÍPNAZAROV

(1916 — 2001)

Bayniyaz Qayipnazarov belgili shayır. Ol 1916-jılı 25-avustta Shimbay rayonında tuwilğan. Onıń «Qosıqlar», «Altın gúz», «Kók emen», «Qızıl gúl», «Eki ayaz» «Men seniń bir shaqańman», «Jarlı adam hám ġarġalar patshası» hám taǵı basqa qosıqlar toplamları basılıp shıqtı.

B. Qayipnazarov — Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı mámleketlik sıyıǵınıń laureati húrmetli ataqlarına iye.

B. Qayipnazarov 2001-jılı dúnyadan ótti.

GÚZ KELDI

Tinip aqtı japta suwlar,
Kún ırayı salqın tartıp.
Baǵda jasıl jaپıraqlar
Sarǵaydı gúz keldi qaytip.

Ĝaz, tırnalar uship ótti,
Kárwanlar dizilip qatar.
Sesleri jańğırtıp kókti,
Ózlerinshe qosıq aytar.

Ústimirizden jılda óter,
Sesti tanıs ózimizge.

Kókte kórdik, uzap keter,
Qısta túspes kózimizge.

Araladıq baǵ arasin,
Japıraq jerge túsipti.
Qıdırdıq kolxoz dalasın,
Eginler tolıq pisipti.

Sarı atlas kóylek kiyip,
Shaqlaların tómen iyip.
Kórindi baǵ gúzgi waqta,
Ashılıp turıptı paxta.

Deydi gúz — mine alınız,
Qushağım tolı zúráát.
Jiynawǵa ǵayrat salınız,
Miynetten kóriń ráhát.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta gúzdegi tábiyat kórinisi qalay súwretlenedi?
2. Gúzdiń belgilerin ózińzdiń baqlawińız boyınsha sóylep beriń.
3. «Watanım — meniń baxtim» degen temada kishi kólemlı shıgarma jazıń.

BABASH ISMAYLOV

(1926 — 1985)

Babash Ismaylov — shayır, awdarmashi, sínshı hám ádebiyat izertlewshisi. OI 1926-jılı 12-iyunde Ámiwdárya rayonında tuwilǵan. Onıń «Gúllen, Respublikam», «Geybirewdi ash búyirden», «Jíllar hám aylar», «Oqıwshılarǵa estelik» hám taǵı basqa qosıqlar toplamları basılıp shıqtı. «Adebiy izertlewshi sıpatında B. Ismaylov 1965-jılı «Kúnxojaniń ómiri hám tvorchestvosı» degen temada kandidatlıq dissertasiyasın jaqladı.

B. Ismaylov «Qaraqalpaqstan Respublikasına miynetí sińgen mádeniyat xızmetkeri» (1968), «Ózbekstan Respublikasına miynetí sińgen mádeniyat xızmetkeri» (1969) húrmetli ataqlarına iye.

1976-jılı «Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı mámlekетlik sıyılığınıń laureatı» boldı.

AWÍLÍM HAQQÍNDA QOSÍQ

Seni desem tuwilǵan awılım,
Kewlim tasa beredi.
Ámiw yańlı jaslıq jırı,
Tolqınlasa beredi.
Bunday sezim mende emes tek,
Million jigit, qızda bar.

Sen dep zawıqqa tolıp jürek,
Maqtanışh, shadlıq boydı alar.
Körkeytip hám kórk súydirer,
Kolxozdını kórkem dalası.
Jürekti terbep, jiger berer,
Miynettiń tasqın arnasi.
Bağıńa kirsem, qosıp shıray,
Jas gúldey kórkemlenemen,
Shadlıq tasıp sayray-sayray,
Baǵdını búlbúlimen deymen.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqta tuwilǵan jerge bolǵan súyispenshilik qalay berilgen?
2. Qosıqtı túsinip oqıp, mazmunın sóylep beriń.
3. «Tuwılǵan jer — altın besik» temasında gúrrińlesiw ótkeriń.

XALQÍMÍZDÍN ÓTMISHTEGI MIYRASLARÍNAN ÚLGILER

JIYEN AMANLÍQ ULÍ

(XVIII ásir)

Jiyan Amanlıq ulınıń ómiri hám dóretiwshiliqi qaraqalpaq xalqınıń XVIII ásirdiń II yarımında ata jurtı Türkstannan Xorezm oypatlıǵına kóshiwi menen baylanıslı. Xalıq tariyxında awır iz qaldırǵan bul waqıya tuwralı Jiyan óziniń «Posqan el» poemasın dóretti. «Jol azabı — góı azabı» dep xalıq arasında aytılǵanınday, posıp kóshiwdiń bar awırmanlıǵın Jiyan jıraw óz xalqı menen birge tartadı. Ulli talant iyesiniń qáleminen dórelgen «Posqan el» dóretpesi qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń biybaha góziynesi sıpatında ádebiyatımızdı bayitti. Bunnan basqa Jiyan jırawdınıń «Xosh bolıń, doslar», «Ílaǵım», «Ulli taw», «Ber túyemdi» hám taǵı basqa shıgarmaları bar.

Jiyan Amanlıq ulı óziniń shıgarmaların hám xalıq awızekи ádebiyatı úlgilerin qobız benen jırlaǵan. Sonıń ushın ol ádebiyat tariyxında jıraw atı menen belgili.

ÍLAĞÍM

Ílaq baqtım salaǵa,
Bas qosıp eki balaǵa.
Shırmawıqqqa jayıldı,
Qolımnan shıqpay dalaǵa.
Kóshpek oynap biz sorlı,
Kirisip edik oyınǵa.
Men baslap edim oyındı,
Qaldım ullı jalaǵa.

Biyikke shıqsam órmelep,
Ílaqlarım qashıp júr,
Bir qasqırdan dúrkirep.
Qasqır qanǵa batıptı,
Jas ılaqtı tóbelep,
Tamaqlaptı birazın,
Qanın jerge sebelep.
Keyninen quwıp, qıyqıwlap,
Juwirdım sonda entelep.
Qasımdağı kópekti,
Erksizden jetelep.
Jas toltırdı kózimdi,
Qasımdağı kópegim,
Qababı sonda ózimdi,
Jetekke júrmey dirildep.
Iyt jaqsılıq qılar ma,
Ne nárseler qılsań da?
Qádiríndi bilmegen,
Qasqır kórip úrmegen,
Kópek joldas bolar ma?
Qolǵa alıp tayaqtı,
Shaqqan basıp ayaqtı,
Bir qırlardı asqanda,
Kózim tústi alıstan,
Qan ishken qasqır shunaqtı.
Keyninen quwdım irkilmey,
Neshshe tislep barmaqtı,
Kún awǵanda shalıgıp,
Eliw toǵız ılaqtı.
Jırdım zordan qasqırdan,
Ílaqlardı jiynadım,
Shıbin jandı qıynadım.
Qamap qoyıp bir oyǵa,
Qayta-qayta sanadım.
Tabanıma tiydi shoq,
Sanap kórsem, ağalar,
On ılaǵım birden joq.

Qula dúzde jıladım,
Ólgenin bildim ilaqtıń,
Jer bawırlap quladım.
Endi meni ala góy dep,
Qudaydan ólim soradım.
Esimdi jiynap bir waqta,
Ján-jaǵıma qaradım.
Eki kózim jaynaydı,
Júriwge joq dimarım,
Oylayman sonda qıynalıp,
Qalay bolar hallarım?
On ılaqtı qasqırǵa,
Jegizgen soń bir künde,
Qıyın boldı oylasam,
Bul dúnyada jasarım.
Ólgenin alıp ketermen,
Joq ağalar-ağalar,
Bul kúnim de kóp bolıp,
Aqıret penen azapta,
Shıǵar boldı janlarım.
Ishim ǵıj-ǵıj qaynaydı,
Kónlime túsip uwayım,
Bolǵan soń jetim ozaldan,
Ashılmaǵan mańlayım.
Ústem bolıp mınaw is,
Ketti ábden qolayım.
Áwere ushın jaratqan,
Ázelde bizdi qudayım.

Sózlik

salaǵa — sayǵa

kóshpek — qoy yamasa eshki qumalaǵı menen oynalatuǵın oyin túri

kózlerimiz alaqlap — qorqıp, albırıp

entelep — asiǵıp

shalıǵıp — sharshap

jırdım — ayırdım

shoq — ot (ıssi)

qula düzde — adam joq jer

dimarım — kúshim

ǵıj-ǵıj — kúyip

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jiyen jirawdılń balalığı haqqında aytıp beriń.
2. Qasqır ılaqlardı qashan wayranlaydı?
3. Jiyenniń azaplanıwı tuwralı túsındırıp beriń.
4. «Bizler baxıtlı balalarmız» degen temada kishi gúrriń jazıń.

XIX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

KÚNKOJA IBRAYÍM ULÍ

(1799 — 1880)

Kúnxoja — onıń ádebiy laqabı, óziniń shın atı Jiyemurat.

Kúnxoja qaraqalpaq xalqı Xorezmge kóship kelgennen keyingi bizge belgili birinshi shayır.

Kúnxojanıń ákesi Ibrayım jarlı adam bolǵan. Ákesi qaytıs bolıp, Kúnxoja jaslay Nurxoja, Ayxoja degen inileri menen jetim qalǵan. Shayırdıń anası da qaytıs boladı. Bul jaǵdaylardı shayırdıń «Ne boldım», «Ármanda», «Ólim» degen qosıqlarınan bilemiz.

Ata-anası ólgennen keyin joqshılıq azabınan onıń turmısı júdá awırlasadı. Uzaq jaqlarǵa talap izlep ketip, kúnlikshilik etken, qoy baqqan, isher asqa, kiyer kiyimge jarımaǵan.

Kúnxoja xalıq basındaǵı awır jaǵdaylardı, kúnlikshi shopan, diyqan taǵı basqa da jallanba miynet adamlarınıń turmısın súwretleydi. Mısalı: «Shopanlar», «Oraqshılar», «Kún qayda?» hám taǵı basqa qosıqları usı temaǵa arnalǵan. Ásirese, onıń «Jaylawım» degen ómirbayanlıq qosığında shayırdıń tuwılıp ósken jer atların kórsetetuǵın qatarlar bar. Mısalı:

Ata jurtım Türkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım...

Qamıs orıp altaw-jetew oraqlı,
Teristóbe, Uzinqayır jaylawım...
Erjanataw menen shıgısı Írza,
Teńizlerde awqat etken, jaylawım...

Balıq awlap Toqtas, Mantiq boyınan..
Jaylawım Jalayıır, Kópir hám Bóget...
Áwel-ha óskenim Kókózek boyı...

Shayır usı atalǵan jerlerdiń birewinde tuwilǵan. Biraq,
turmış qısqısına giriptar bolǵan shayır bul jerlerde kóp ja-
say almay basqa jerlerde ómir súrgen.

JAYLAWÍM

Ata jurtım Türkstannan kelgeli,
Ata-babam qonıs basqan, jaylawım.
Anadan tuwǵalı, esti bilgeli,
Qatar menen oynap-óskem, jaylawım.

Kún boyına bayır etip turaqlı,
Men ketermen árman menen jıraqlı,
Qamıs orǵan altaw-jetew oraqlı,
Teristóbe, Uzinqayır, jaylawım.

Balıq awlap Toqtas, Mantiq boyınan,
Balıq shanshıp, jazda júrgen oyınan,
Shanshıp saylap júrip jayın moynınan,
Ata-babam awqat etken, jaylawım.

Alasat tabılsa, barlıq el kósher,
Kóbeyip tur aramızdan qan isher,
Jetim jılay, ılaq mańıray kún kesher,
Árman menen júrmen men de, jaylawım.

Jaylawım Jalayıır, Kópir hám Bóget,
Suw keler me degen bizde bar úmit!

Shaqaq urar aqır bir kún qız-jigit,
Árman bilen qayǵıda ósken, jaylawım.

Áwel-ha óskenim Kókózek boyı,
Adamníń jeter me shuǵılǵa oyı,
Puqaranıń taymaǵaylar baq-kúyi,
Arziw-árman bilen ósken, jaylawım.

Bekman Shaǵal, Jańa suwdıń boyları,
Shaqırawıq, Múyten bóget jayları,
Jayılǵan baylardıń sansız qoyları,
Kózime totiya júrgen, jaylawım.

Kólsaǵa, Ayırsha, Terbenbes teńiz,
Ásirese, Ayırshada óskenbiz,
Birikkende kókeylerin keskenbiz,
Árman bilen ayra túskен, jaylawım.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qosıqtıń qaysı kupletinde shayırdıń tuwilıp ósken jaylawı sóz etiledi?
2. Jer, suw, teńiz atların dápterlerińge kóshirip jazıń.
3. Shayır tuwilǵan jerinde ne ushın jasay almaǵan?
4. Ózlerińizdiń tuwilıp ósken jerińiz tuwralı sóylep beriń.
5. Qosıqtı tásırlı oqıp, mazmunın aytıp beriń.

Naqıllar

1. Kisi elinde patsha bolǵansha,
Óz elinde shopan bol.
2. Er jigit elinde qádirli.
3. Erdiń kúni el menen,
Eldiń kúni jer menen.
4. Qolı qıymıldaǵannıń,
Awzi qıymıldaydı.

JIGIT QALQAN BOLAR ANA JURTÍNA

ÁJINIYAZ QOSÍBAY ULÍ

(1824 — 1878)

Ziywar — onıń ádebiy laqabı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń eń belgili shayırı. Qaraqalpaqstannıń házirgi Moynaq rayonı aymaǵında tuwlıǵan. Jaslayınan qosıq jazıw menen qızıqqan. Xiywadaǵı ataqlı Sherǵazıxan medresesin pitkergen. Sonlıqtan ol Shıǵıs klassik jazba poeziyasınıń dástúrlerin, janrların, obrazların XIX ásır qaraqalpaq poeziyasına endiriwde úlken miynet etken. Shayırdıń «Ellerim bardı», «Bardur», «Ayrılsa», «Kerek», «Bolmasa», «Ne bilsin», «Dáwran bolmadı», «Megzer», «Eldi kórer kún barmekен» hám taǵı da basqa biybaha qosıqlardı, «Bozataw» poemasın dóretti. Ájiniyaz muhabbat lirikasınıń sheberi.

Shayır «Ellerim bardı» qosığında Watandı, tuwǵan jerdi, xalıqtı jirlaydı.

Mıṣalı:

Tabıladı izlegenniń keregi,
Kólinde bar qasqaldaǵı, úyregi,
Quwları, ǵazınıń pútin búyregi,
Dúnyanıń ańları kólinde bardı.

Bul qosıq ósip kiyatırǵan jas áwladtı watan súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye.

Oı türkiy tilinde shıgarmalar jazǵan. Túrkiy tili menen bir qatarda arab hám parsı tillerin bilgen.

BARDÍ

Ruwım — qońıratdур, milletim — qalpaq,
Keneges, mańğıtı, qıtayı-qıpshaq,
Tuwısqan deydiler qalpaǵı-qazaq,
On tórtke bólingen ruwım bardı.

Bir eli — Xorezm, bir eli — Tuwran,
Úrgenish, Qońıratiw, sháhri Samarcand,
Kárwanları barur Buxar, Ashtarxan,
Ne bir sulıw-sulıw sháhárim bardı.

Biziń eldi on tórt ruw diyerler,
Qız-jawani qızıl-yashıl kiyerler,
Haytta, toyda at arbaǵa minerler,
Ne bir gózzal, sulıw qızları bardı.

Qız-jigiti juwap aytar dásme-dás,
Kiygen kiyimleri atlasiw-lipas,
Astıǵa tósener meshhediy palas,
Shahsánem, Shiyrindek qızları bardı.

Úsh ay sawını bar, úsh ay shabaǵı,
Úsh ay qawını bar, úsh ay qabaǵı,
Tórt máwsimá etar anıń tahamı,
Ne bir shiyrin-shiyrin jemisi bardı.

Biri sútilmekdur, biri átshoqay,
Sobiǵın jeseńiz sheker áseldey,
Jambilsha, qawını, shiyrin páshektey,
Jılına úsh piser miywası bardı.

Jáyhun, Sayxun eki dárya arası,
Túp saǵamız bir kisiniń balası,

Ánes, Málik — eki eldiń arası,
Atı qaraqalpaq ellerim bardı.

Biziń elge erte kelur báhár-jaz,
Ğańqıldasıp quwi-ǵazı salar saz,
Bul bayazdı yazǵan molla Ájiniyaz,
Ziywardıń girdeli elliři bardı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Xalıqtıń milliy etnografiyalıq ózgesheligi qaysı qatarda berilgen?
2. Sahra jemisleriniń atların atań.
3. Tuwlıǵan elin, qız-jigitlerdi qalay maqtanish etken?
4. Ózińizdiń tuwlıǵan mákanıńız haqqında sóylep beriń.
5. Qosıqtı tásırılı etip oqıp, óziń unatqan qatarlardı yadqa aytıp ber.

**BERDAQ
ĞARĞABAY ULÍ**
(1827 — 1900)

Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaq (Berdimurat) 1827-jılı Qubla Aral jaǵasındaǵı Aqqala degen jerde (házirgi Moynaq rayonı aymaǵında) dýnyaǵa kelgen. Ákesi Ğarğabay hám anası Qarqara gedey adamlar bolǵan. Bolajaq ataqlı shayır awıllıq mektepte sawatın ashıp, Qaraqum iyshan mediresesinde oqıydi. Nátiyjede, ol Nawayı, Fezuliy, Maqtum-qulı hám basqa da klassik shayırlarıń shıǵarmaların kóp oqıǵan.

Shayır jas waqtlarından baslap-aq qaraqalpaq xalqınıń basınan keshirgen awır jaǵdayların óz kózi menen kórgen hám turmıs shinliğin haqıyqat túrde súwretlewge umtilǵan. Usınıń nátiyjesinde shayırdıń «Saliq», «Nadan bolma», «Xalıq ushın», «Jaqsıraq», «Búlbúl», «Bolǵan emes», «Izler edim», «Kórindi», «Kelin», «Pana ber» qosıqları, sonday-aq, «Aqmaq patsha» dástanın, «Aydos baba», «Ernazar biy», «Ráwshan», «Amangeldi» poemaların, «Xorezm», «Shejire» shıǵarmaların dóretken. Ol óz shıǵarmalarında xalıqtıń qayǵılı turmısın súwretlep, xalıqqa azatlıq tileydi. Xanlardıń, biylerdiń zulimliǵıń áshkaralap, olarǵa qarsı óziniń narazılıǵıń bildirgen.

XALÍQ USHÍN

Jigit bolsań, arıslanday tuwilǵan,
Xızmet etkil udayına xalıq ushın.

Jigit bolsań, arıslanday tuwilǵan,
Heshqashan da, jumıs etpes ózi ushın.

Jeterseń muratqa xızmetler etseń,
Elatıń siltese, ógayı elge ketseń,
Dushpanníń hárqashan basına jetseń,
Ayanbaǵıl xızmetińdi xalıq ushın.

Zalımlar tińlamas móhminniń zarın,
Olar oylar, ózleriniń oñarın,
Hesh waqitta zalım qolında barın,
Jaratpaslar bar bolsa da xalıq ushın.

Jaqsı xızmet eter haq murat etip,
Dushpanın muńaytip, dostın shad etip,
Keshe-kúndiz ata-anasın yad etip,
Xızmet eter ata-ananıń haqı ushın.

Jaqsı adam dushpanların kúldirmes,
Qoldan kelse ańa dáwran súrdirmes,
Bóri ariǵın hesh waqitta bildirmes,
Sol jigittiń janı qurban xalıq ushın.

Doslıq penen hárbir iske taq tursań,
Jan ayamay, el-jurt ushın taq tursań,
Qayǵılanbay ullı iske qol ursań,
Kewlim isiyan urar, anda, xalıq ushın.

Jaman adam, bilmes gápiniń parqın,
Bárqulla jamanlar aǵayın jatın.
Kóteremen deyip, óziniń dańqın,
Udayına zıyan eter xalıq ushın.

JAQSÍRAQ

Aq buwdayı turıp, sulı sepkennen,
Taza salı turıp, shigin ekkennen,

Jónsiz qırq kún qayğı-uwayım shekkennen,
Densawlıqta bir kún, shadlıq jaqsıraq.

Dúnyaǵa shıqqan soń, baxtnı ashılsa,
Dushpanlarıń ayaǵıńa bas ursa,
Jaw baǵınıp, eki qolın qawsırsa,
Kózdi alartqannan, izzet jaqsıraq.

Adam balasında bolsın ar-namıs,
En kemi júz bolsın, kóz kórgen tanıs,
Mágar bilmey, qoldı qıysa bir qamıs,
Sol waq qanın tıyǵan, ardan jaqsıraq.

Bul sózimdi tıńla Nurmurat axun,
Oraysań sálleńiń hárreytip shaqın,
Aldap miynetkeshtiń, kóp jerseń haqın,
Sennen qayta ala ǵarǵa jaqsıraq.

Berdimurat aytar, kóre almay jaqtı,
Ólip keter boldı, ashılmay baxtı,
Berdimurat — xalıqtı, xalıq — Berdaqtı,
Jalǵızınday kórer, jannan jaqsıraq.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Shayır xalqımızdıń er jigitlerine ne dep wásiyat etedi?
2. Shayır «Jaqsıraq» qosığında qanday aql-násiyat pikirlerdi alǵa sú-redi.
3. Muǵallimniń járdemi menen «Xalıq ushın» hám «Jaqsıraq» qosıqlarınan 5 kuppletten yadlań.

XX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

**ÁMET
SHAMURATOV**

(1912 — 1953)

Ámet Shamuratov 1912-jılı Xojeli rayonında tuwilǵan. Ol shayır, jazıwshı hám jámiyetlik isker. Onıń «Eski mektepte», «Sıylıq», «Watan haqqında qosıqlar», «Baxıt» hám taǵı basqa da kitaplari bar.

Qaraqalpaq ádebiyatında birinshi bolıp balalar povestin dóretti. Qızıqlı waqıyalarǵa qurılǵan «Meniń jolbarıslar menen jolígısıwlارım» (1946) shıǵarmasınıń avtorı. Bul shıǵarma turmista ushırasqan qızıqlı waqıyalar menen eldiń arasındaǵı jolbarıs haqqındaǵı ańızlardan tásirlenip jazılǵan. Balalardıń súyip oqiytuǵın bul shıǵarması ózbek, rus tillerinde de járiyalandi.

MENIŃ JOLBARÍSLAR MENEN JOLÍGÍSÍWLARÍM

(úzindi)

JOLBARÍS TÍRNAĞÍNDA

Balıq awlaw da kútá qızıq nárse. Balıq awlaw degende qanday qıyınsılıqlar bolsa da túrine qaramaytuǵın edim.

Ámiwdárya burqıp, topıraqı gürlep ılaylanıp aqsa da baliǵı mol dárya. Bunda ılaqanıń eń taynapır 5 — 6 batpan

keletuǵınları bar, súwen, sazan, bekireniń de irileri bar. Marqa, aqshabaq taǵı basqa túrleri tolıp atır! Bulardı uslaw kimlerdi qızıqtırmayıdı?!

Biraq, usı balıqlardıń awlanatuǵın hár túrli máwsimi boladı. Iyul, avgust aylarındaǵı topan tasıwda súwen, úlken jayın ılaqalar kóp awlanadı.

Iri jayılardı kershi yamasa úlken ılaqa qarmaqlar menen hám shanıshqı menen uslamasań awlardı jırtıp ketedi. Men bul máwsimdi quri ótkergim kelmeytuǵın hár jılǵı ádetim.

Avgust aylarınıń bir kúnleri Ámiwdáryanıń iyrimli aylanbasına kershi hám qarmaq salıp otırman. Arqam toǵaylıq. Waqıt yarım aqshamnan ótti. Ay súttey jarıq. Arqadan tań samalı esip tur. Tik jardaǵı qamislardıń sıtırlısı Ámiwdáryanıń shılpıldaǵan dawısına qosılıp, awır bir hádiyseniń aldınan shertiletuǵın sazday bolıp turıptı. Kershim de, qarmaqlarım da hesh ót qaqpadi.

Íq bettegi qurıp qoyǵan qarmaqlarımıdı tekseriwge qamışlıqtıń arası menen júrdim. Qolımda shanıshqım da bar. Hár qarmaqtıń arası júz qádemdey jer edi.

Birinshi qarmaqtan ótip, ekinshi qarmaqqqa barsam, bir ılaqa ilinip, shambırlap atır. Barıp jipten tartsam hesh kúsh bermeydi. Qolımdaǵı shanıshqım menen shanıshqanım, qaptallap tiyse kerek, zorǵa degende jańa tartıp alǵanımda oń jaǵımnan bir nárse ırıldap kele, pát penen dáryanıń ırashına qağıp jiberdi. Entigip barıp tústı. Jolbarıs ekenin bile qoydım. Jáne ırıldap keldi de, oń qolımnan tislep iyiǵına qağıp saldı, sóytti de toǵay ishi menen júre berdi.

Meniń tek súlderim kiyatır. Aradan biraz waqıt ótkennen soń ózime kele basladım. Gá tar soqpaq penen, gá shatlıqtıń arası menen kiyatırman. Ústi-basımnıń ırım-jırım bolǵanı bílay tursın, hámme jerimniń tikenge tırnalıwi, bet-awzımnıń shıjbayı shıǵıp qanawı janıma ótip baratır. Sál qozǵalayın desem, qolıma tislerin batırıńqırap ırıldap qoyadı.

Usılay kiyatırıp, ózimnen basqanı oylaw mümkin bolmadı. Jolbarıs 2 — 3 jıldan adamnıń góshine jeriydi deytuǵın edi, sol ıras bolǵanı, men sorlı buniń jerik asına duwshar bolǵanım, dep oyladım.

Taǵı da jolbarıs ashıwlı-kekli boladı deytuǵın edi. Bul ba-yaǵı atıp óltirgen jolbarıstiń kegin alayın dep júrgen shıǵar. Eger naq sol bolsa, meni kútá qıynap óltiredi-aw, dep te oyladım.

Jigildikli qalıń toǵaydan ótip, qopalı qamışlıqtıń arasınan júrip kiyatır. Bul máhálde tań da ata basladı. Átirapta silt etken ses, jíń etken dawıs joq.

«Basqa tússe baspaqshı bolarsań» degendey ólimge de kóndim. Bul minutlarda meniń basıma neler kelip ketpedi. Anamnan tuwilip, esimdi bilgennen usı jigirma jasıma kelgenimdegi dáwirdiń bári esime tústi.

Dúnyada hárkimniń hár túrli ólimi bar. Birewler awırıwdan, birewler suwǵa ketip, birewler ullı sawashlarda eliniń, xalqınıń ar-namısı ushın óledi. Adam balası dúnyaǵa kelgende qatarınan kem bolmawdı, márqlikti oylayıdı, kúseydi.

Mártlik, batırılıq dep, qara bastırıń ǵamı ushın etilgen isti aytpaydı. Xalıq ushın, el ushın etilgen isti, ǵayrattı aytadı. Esi-aqlı pútin kim bolsa da már bolıwdı, ar-namıslı bolıwdı, batır bolıwdı, óle-ólgenshe xalıq ushın, el ushın xızmet etiwdi maqset etedi.

Al, men bolsam, ǵıristay kúshime tolısıp turǵan waqtımda adamlar aytip júrgendey waqıya bolmay-aq, bir haywanniń qısımında ájelim jetkeni me?

— Al, endi qolıńa tústim, óltirseń óltir, — dep múláyiwimniń jáni qalay? Qoy, hádden asqan qorqaqshılıqtıń keregi ne?! «Ólim qorqaqqa ósh» degendi bilmeyseń be? Ólim-ólim bir ólim. Anadan bir tuwilmaq, bir ólmek bar. Kóp bolsa qıynalıńqırap ólermen. Qolımnan kelgeninshe, kúshimniń barınsha qutılıwdıń jolında bolayın, — degen pikirdi tastıyıqladım.

Kún qızarıp shıǵıp kiyatır. Kózimdi ashıp, kózimniń jetken jerine qarap kiyatırmış.

Eger de, bos kiyatırǵan qolım menen jolbarıstiń jutqınsaǵınan bekkem uslap buwsam demigip ólmes pe eken degen de jospar bar. Joq, qalay degen menen jolbarıs góy!

— Hássteniy... — dep oylanıp, jáne: — Birdey janımnan taslamay júretuǵın polat qanjarımdı da usı saparı taslap ketkenimdi qoya ber!

Usılay júrip kiyatırǵanda qalın qamışlıqtıń arasınan soǵıl-ǵan qossımaq jayǵa keldik. Onıń awzına barǵanda jolbarıs quyırıǵın bılǵaňlattı. Qolıma tisin batırıńqırap, maǵan abay etip ırıldańqırap qoydı. Sóytti de, qolımdı jiberdi.

Men bul ırıldawına «tinish qilt etpey tur» degeni shıgar dep túśindim. Ol aldıńǵı shep ayaǵı hám awzı menen qostıń itiyajlanıp bekitilgen awzın asha basladı.

Esik ashılıwdan emshekten ayrırlǵan kópek iyttiń kúshigindey sarǵısh júnli jolbarıstıń balası aldına oynaqshıp shıqtı.

Meni qostıń tórine aparıp ilaqtırıp urdı. Balası maǵan kelip, iyiskeп-iyiskeп, hár jerimnen tislep tartıp, oynay berdi.

Jolbarıs balasın eki-úsh jaladı da, maǵan qarap bir ırıldap qoydı. Esik awzına kesesine túśip jata basladı. Kóp uzamay basın jáne bir kóterip, maǵan ırıldap qoydı.

Balası oǵan qulaǵın tikireytip qaradı da, meniń menen jáne oynay berdi. Bul abay etiwlerdiń bári de men haqqımda shıgar dep túśindim. Bul istiń keyini ne bolar eken dep áste dem alıp jata berdim. Al, balası meniń etigimdi qayzap, kiyimimnen tartıp oynap júr.

Aradan on minutta waqıt ótti. Jolbarıs qurıldap uyqıǵa kiristi. Qattı qurıldawına qaraǵanda jolbarıs kútá sharshasa kerek, túni menen jeytuǵın oljanıń reti bolmaǵannan soń gezip-gezip aqırında, meni tapqan eken góy, — dep oyladım.

— «Al, Shábık mergen, hámeli bolsa óletuǵın waqtıń keldi» — dedim ishimnen ózime-ózim.

Qostıń oyaq-buyaǵına erkin qaray basladım. Qos qanday jaqsı, puqta dúzetalgen. Qopalıqtıń túbin qazıp, astına qalın etip qamıstıń úpildirik basın tósegen. Átirap qamıs penen qorshalǵan, kún betti qalınıraq etip, iymeytip saya etken. Áytewir, bir usta adam soqqanday.

Jolbarıstıń balası da sharshap uyqıǵa kiristi.

— Qáne, endi ne qılsam eken? Usı waqıtta bir tásil oylap tappasam, qalǵanım. Ózimnen úmitti úziwim tiyis.

Qamışlıqtan atlap óteyin desem, qamıs sıldırlap jolbarıstı oyatadı. Otırǵan jerimnen qopalıqtıń astın teseyin desem, qopalıq qalın, qamıs qıspaday, onda biraz waqıt kerek.

Áste-aqırın ornımnan turdım. Jolbarısqa qaray júrdim. Qorqpadım.

Dúrsildegen júregimdi basıp, erkin hawadan tereń dem aldım. Keń tábiyat, jarqıraǵan kúnniń jaqtısı meni qushaǵına qısıp bawırına basqanday tatlı samal menen kóterip hawalap ushqanday bolıp tur. Deneme biraz kúsh engendey boldı. Jáne de tereńnen demimdi bir aldım da, — ya baxıt! — dep kúshimdi jiydım.

Jolbarıs tumsıǵın ishke alıp jatır. Quyriq beti sırtta, jambaslap ele qurıldawı menen uyqılap atır.

Men jolbarıstiń túbine barıp, artqı eki ayağınıń qasına óń ayaǵımdı qoyıp, jayshılıq penen atladım. Ekinshi ret umtılıp sırtqa shıqtım. Kóp eglenip turmastan, tırs etkizbey algá bastım. Anıq on qádemdey uzaqlaǵannan soń qanat baylap uship otırdım.

Ushqanım emey ne? Joldaǵı qalıń sheńgel, siresken jantaq, shatasqan shatlıq birewi de kózime kóringen joq. Saqpanǵa salǵan kesektey zıtqıp kiyatırmam.

Arǵı bası 15 — 20 minut ishinde dáryaǵa kelip jettim. Kelgen jerim biyik tik jar, naǵız aǵıslı jer eken. Hesh ırkilip turmadım. Oylanıwǵa pursat joq. Sol keliw pátime dáryaǵa ózimdi attım.

Ózimniń talay ótip júrgen Ámiwdáryam góy, há demey-aq, qıyalap ıqlap, arjaǵına óttim. Mayǵa túsken tishqanday bolıp jaǵaǵa shıǵıp kiyimlerimdi sıǵıp tursam, arjaqtaǵı meniń dáryaǵa taslaǵan jerimniń shańı aspanǵa shıǵıp atır. Abaylap qarasam, baǵanaǵı jolbarısim. Onıń jer tırnalap aqırǵanı tap qulaǵım qasınan shıqqanday.

Shala-sharpi kiyindim de, algá qaray jóneldim.

Sol bargannan awılda eki kún jatıp, úshinshi kúni jora-joldaslarım menen qarıw-jaraq alıp, dáryanıń arjaǵındaǵı kershige, qarmaqlarǵa kemeli barsaq, bayaǵı ilaqa dáryaǵa ırǵıp túsip, ele ilinip tur eken. Onı alıp kemege saldıq. Joralarıma jolbarısqıa bende bolǵan jerimdi kórsettim.

Kershige kelsek, eki súwen túsip tur eken. Bizler de buyırǵanı usı shıǵar dep alıp, kershi, qarmaqlardı jiyip qayta berdik.

Sonnan baslap qanday da awǵa shıqsam da, qarıw-jaraqtı taslamayın dep shárt ayttım.

Sózlik

taynapır — úlken, náhán

topan tasıw — biyday, arpa pisiktegi suwdıń tasqını

qopalıq — qamışlıqtıń qalın jeri, bük

iýrim — suwdıń dórgelenip, aylanıp aǵatuǵın jeri

kershi — balıq awlawǵa arnalǵan awdıń bir túri

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Balıqtıń qanday túrlerin bilesiz? Balıq qaysı máwsimlerde kóp awlanadı?
2. Balıqshı jolbarısqa qalay tutıldı, onıń qorqınışlı oyların aytıń.
3. Ol jolbarıstan qalay qutıldı?
4. Endi ol ańǵa shıqqanda qanday tayarlıq penen baratuǵın boldı?
5. Gürrińdi tásırlı oqıp, mazmunın sóylep beriń.

QÁWENDERSHILIK

Bir kúni jazǵı túnde mergenshilikten kelgen sharshawım menen qara úyde uyqılap atır edim. Yarım aqsham awǵan waqıt. Ay súttey jarıq. Esik tarsıldap ashıldı. Jalt qarasam, bas ushımda bir jolbarıs otır.

Júregim suw ete qaldı, tap suw túbine ketkendey boldım. Túsım shıǵar deyin desem, óním-aq. Qozǵalıw múmkın emesligi bılıy tursın, mende tap sol máhálde hesh dárman da joq boldı.

Aradan 3 — 4 minut ótti. Demimdi áste alıp kózimdi ashıp jolbarısqa qarasam, jolbarıs burnıǵı jolbarıstay emes, bunıń túri múláyım, sıńsıp quyrıǵın bılǵańlatıp, artqı sol ayaǵın kóterip onı jalap qoya beredi. Men hayran boldım.

Birazdan soń ayaqların tósep jattı. Sonda sıńsıp jańaǵı ayaǵın jalay berdi.

Akırynda, buğan bir nárseniń bolǵanın sezdim. Men ózim jerde jatırǵannan soń aldıńǵı eki ayaǵı meniń kóphigime tirelip turdı. Ğarrılardıń aytıwınsha: «Sherim, sherim, janıwarım» dep qolım menen ayaqların sıypasam da, sol sıńsıwın qoymadı.

Sonnan soń bul mennen bir járdem kútip otır góy dep túsindim de, ornımnan tura basladım. Jolbarıstıń asıwi ke-

ler me desem joq, qayta quyriǵın bılǵap jatır. Meniń menen isi joq. Turıp barıp shıranı jaqtım. Onıń kózi masaladay janıp, shıra menen shaǵılıstı. Ózi müláyimsip tursa da, turpatınan adam qorqqanday. Sumlıqtı bunnan da beter asırayın dep kelgen bayaǵı jolbarıs pa dep te gúmanlanaman.

Jolbarıs kekli boladı degen sózler oyıma qorqınısh salıp qoyadı.

Jolbarıs nege sıńsıp artçı ayaǵın jalay beredi dep artçı ayaǵına qarasam, artçı sol ayaǵında qan bar. Qasına barıp uslap, qanniń shıǵıp turǵan jerin sıypap kórsem, bir náhán jiyde tiken. Sıǵalap qarasam, aldıńgı eki tırnaǵınıń arasına qadalǵan eken. Tırnaǵıma zorǵa ilindirip tartıp jibergenim, jolbarıs tuwlap shıńgırıdı. Tiken alınbadı. Sıńsıp jalay berdi. Men ne de bolsa usı tikendi alıp, buǵan jaqsılıq etip jibe-reyin dep oyladım.

Mıltıqtıń azbirayları turatuǵın qaltada kishkene ǵana qısqıshım bar edi. Sonı alıp kelip, etke nıqlańqırap basıp, ti-kendi qısıp tarttı. Jolbarıs biyshara shıńgırıwı menen jatır. Qısqıshıtı qısıp tartıp jibergenim, tiken suwırılıp shıqtı. Uzınlığı úsh barmaqtay bar eken. Jolbarıstiń shıńgırıwı jer jardı.

— Sen de janıń tatlı ekenin biledi ekenseń góy!! — dedim túsinbese de oǵan kúlip, jan degen kúshlige de, kúshsizge de birdey shiyrin góy, ásirese, kúshli jolbarıs usaǵan haywanlardan góre, ózlerimiz anaǵurlım tózimli ekenbiz góy dep oyladım. Men de usınday jolbarıstiń bunnan da beter azabın kórip edim-aw, sonda men bunnan beterirek azapqa shıdadım góy dep maqtanǵanday qıyalda boldım.

Jolbarıs tınbay ayaǵın jalap atır. Sınsıǵanın da qoydı. Bir mágálde ornınan turıp, maǵan qaradı. Bet-awzımnan eki-úsh mártebe jaladı da, burılıp júre berdi. Men bunday bir bolǵan waqıyanıń sátli ótiwine quwanısh penen qala berdim.

* * *

Erteńine túnde jańa uyqıǵa ketip baratır edim, dalada bir nárse gúrs etip jerge tústi. Dárhål mıltıǵımdı alıp, dalaǵa shıǵıp qarasam, keshegi jolbarıs. Ol bolǵannan soń

qorqpadım da, atpadım da. Jaqınlap barıp qarasam, jańagi gúrsildegen bawızlanǵan bir qoy. Jolbarıs maǵan qarap, kózlerin jawdırattı da, quyriǵın bılǵańlatıp qoyıp kete berdi. Buniń keshegi tikenin alǵanım ushın ákelgenin há demey-aq, sezdim. Bular da jaqsılıqqa jaqsılıq etiwdi biledi eken góy dep oyladım.

Sózlik

qáwender — ǵamxor

azbıraylar — qural-sayman, kerek-jaraq

Soraw hám tapsırmalar:

1. Jolbarıs ne ushın adamdı panalap kelgen edi?
2. Jolbarısqa qanday járdem kórsetildi?
3. Kelesi kúni túnde jolbarıs ne ákelip tasladı?
4. Gúrrińdi táslırlı oqıp, jolbarısqa qalay qáwendershilik islegenin sóy-lep beriń.

JOLBARÍS PENEN AYQASTÍM

Meni sizler jolbarıs penen ayqasqan bolsa, bir dáw adam shıǵar yamasa aytayıń dep otırǵanı ótirik góy dep uyǵarıwıńız múmkin. Biraq, «Ebin tapqan eki asar» degendey, buniń da reti boldı, sonlıqtan meniń gúresimde, heshqanday shek joq. Onıń hasla ótirik emesligine inanıń!

Jazǵı «Topan tasıw» kúnleri kim Aqdáryanı jaǵalap júrip kórse, ol júdá jaqsı biledi. Suw dáryaǵa sıymay eki jaǵasına jayıladı. Suw dáryadan 100 — 200 qádemdey eski qashıllarga barıp tireledi.

Bul waqıtları sazan, súwen balıqlar sayızdaǵı shóp arasına shıǵadı. Qızıq kóremen dewshiler azanda shashırap shıqqan kún menen birge turıp, jaǵaǵa shıqsa, adam ayt-qısız qızıqqa batadı. Aqdáryanıń qırmashasına balıq us-lawǵa kelgenime biraz kún boldı. Usı qızıq-qızıq penen úyge qaytıwdı da umıtippań.

Bir kúni birdeygi ádetim boyınsha qolıma shanıshqımdı alıp, qırmashadan balıq shanshiwǵa biraz joldaslarım men-en erte turıp kiristim. Eki saattay waqıttıń ishinde otızǵa jaqın sazan shanship aldım.

Bir náhán sazan qashıp kiyatır. Men de suwdı shambır-latıp quwıp kiyatırsam, ol ózin qalıń urıqlıqtıń arasına ura bergende, shanışhqımdı alıp jibergenim tap qarsı aldımnan bir jolbarıs ózin maǵan qarap attı. Onıń aldıńǵı eki ayağı iynamnen asırılıp tústi. Men de belinen qushaqlay aldım. Taraq alıp, basımdı iyegime tıgıp, hesh jazdırmadım. Kúshimniń barınsha iyzep qısa berdim. Dáslep ǵawırlap urşa da, sheksiz abay etip umtılса da, esabınan jańılǵan alıp satarday burıńǵıday aybaraqlamadı. Men de qushaqımdı hesh jazdırmadım. Shamalawımnan jolbarıstiń beli sınbasa da, berjaǵı boldı-aw dep oyladım.

Hár túrli qıyal kelip ketti. Eger usıdan jiberip qalsam, aldıńǵı ayaqları hesh nársege ilinbey turǵan jolbarıs pit-shitımdı shıǵarıp, ashıwın tarqatar dep oylayman. Yamasa, jolbarıstiń bir qásıyeti, ol dáslep bir nárseni islew niyetinde urınıp, onnan óziniń shamasınan jańılısıp, degeni bolmasa óz jónine kete beredi-mish degendi esitetügen edim. Yaki bir nársege kúshi jetpey qalsa da, márılık etip, tekke urınbay, sır bermegendey bolıp óz jónine júre beredi desetuğın edi.

Kel, táwekel! Jibereyinshi dewimnen sol aldı betine qara-ta jiberip, ózim keyin shıǵıp edim, jolbarıs burılıp ta qaramadı, hesh nárse bilmegen, sezbegen bolıp, tura aldına sayız suwda adım-adım júrip kete berdi. Men bul awhalǵa hayran bolıw menen jolbarıstiń sońinan qarap qala berdim.

Bul waqıyanı kórip, alısta meni naq óledi dep jılasıp, qorqıp turǵan joldaslarım da qasıma kelip:

— Sen naǵız palwansań góy. Barıp turǵan batır eken-seń, bizler jolbarıs penen alıspaq túwe seniń alısıp turǵa-nıńa qorqıp turdıq! — desti.

Men olarǵa:

Ebin tapqan eki asar,
Kózin tawıp is qılǵan,
Úyshik-úyshik qırdan asar! — dedim.

Sózlik

qashı — jıqqıń bolǵanda suwdı irkiw ushın aldına biyik etip úyile-tügen topıraq

Aqdáryanıń qırmashası — dáryadan suwdıń bóliniwi sebepli payda bolǵan kólsık
Qarateren — kól atı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. «Topan tasıw» kúnleri ne ushın baliq kóp boladı?
2. Balaqshı jolbarıs penen nege ayqastı?
3. Balaqshı ne oyladı, qanday táwekelge keldi?
4. Waqıyanı uzaqtan kórip turǵan adamlar ne ushın hayran qaldı?
5. Gúrrińniń mazmunın sóylep beriń.
6. «Ebin tapqan eki asar» maqalınıń mánisin túsındırıń.

GAZ ATPAĞA BARĞANDA

Qırmashadan shanıshqı menen baliq awlawdı da qoydım.
Sol Aqdáryaǵa jaqın Qarateren degen jerde úyreк, ǵaz,
qasqaldaqlar biǵın-jıǵın degendi esittim.

Miltıǵımdı arqalap, Qaraterenǵe jetip bardım. «Etikshi etik-shige dos» degendey, Qaraterenǵe ómirinshe mergenshilik etip kiyatırǵan Nurlıbay ǵarrı menen tanış edim. Ol kisi kútá atıwǵa sheber, gózlegenin quri jibermeytuǵın, qatań mergen adam edi. Usharǵa atsa da, hár oǵına eki-úshe-win jalpıldatatatuǵın edi.

Bunnan jeti-segiz jıl burın ekewimizdiń awǵa shıqqanımız esimizde. Tap usı Qaraterenıń kúnbatar tárepindegi bir kishilew kólatqa kelip edik, ortasındaǵı kishkene ǵana aydınında onlaǵan ǵaz taranıp otır eken. Ekewimiz dárhal buqqı tasladıq. Kúle shiray berip hám qumarlanǵan túrinde maǵan qarap:

— Shıraǵım balam, sen meniń qızıǵıma qara, — dedi. Álbette, jası ullı adamnıń sózin jiǵıwǵa bola ma, sonsha qu-martıp turiwıma qaramastan:

— Ájep boladı, — dedim. Sóyttim de, onıń qızıǵına qaradım.

Ol basına úlken etip uriqtan sayaman usatıp orap aldı. Aldına uriqtan tikkesine qalın etip túbinen belbewine ótkerip shanıshıti. Tap uriqtıń qalın jerindey boladı. Ol, hátte, miltıǵındı uriqqa orap, atıwǵa gózlep alǵa tuttı. Sóytti de, tereńligi bir gezdey suwǵa túsip, alǵa júrip ketti. Aldınan qaraǵanda

araldırń shet-shebirinde qamış, uriqlar túbiri menen shoq-shoq bolıp iğip júre beretuǵın bir kóshpeli qopaday bolıp kórindi. Ol silt etpesten ketip baratır. ǵazlarǵa 70 — 80 adımday jer qaldı. Men qızıǵıw menen shiday almay qarap turman.

Garri mergen toqtadı. Atıwǵa gózledi. Sizler inanınız! Garri úsh atqanda toǵız ǵazdırń birewi de aman kete alǵan joq. Garri bir atqanda besewin, ekinshi atqanda úshewin, úshinshi atqanda uship baratırǵan birewin sulaytti.

Quwanǵanımnan qasına barıp, garrını qushaqlap aldım. Onıń kópti kórgen, sóytese de jiyriqları onsha kóp emes, kunge kúyregen júzi maǵan ısiq kórindi.

Mine, sonnan berli bul garri mergendi ózimniń ustazımday kóremen. Nurlıbay garri sol kúni meni jibermey siylap qonaq etti. ǵaz góshin asıp ta, quwırıp ta berdi.

Erteńine ekewimiz kólge jáne shıqtıq. Sawısqanday kólden-kólge awıstıq. Shıjǵırǵan tús boldı. Ele men úsh, ol eki qasqaldaqtan basqa ónlı hesh hárse tappadıq. Ne de bolsa alǵa júre berdik.

Bir mágálde qarsı aldımızda eki ǵaz kórdik. Birewi júz qádemdey arıda. Dárhal buqqı tasaladıq. Men alda, garri artımda jer bawırlap kiyatırmız. Meniń eki kózim ǵazda, hesh jaqqa qaramastan, alaǵada bolmastan kiyatırmán. Bizlerdi biyikligi bir gezdey pishenlikler kórsetpey kiyatır.

Atatuǵın jerje jaqınlay bergenimde garri kiyimimnen tartıp:

— Toqta, toqta, keyin qayt! — degendey boldı. Biraq, bul mágál attay keyinge sheginetuǵın men be! Tińlamay alǵa júre berdim. Bir mágálde atatuǵın bolıp toqtadım. Miltıǵımdı tuwrılap nıshanaǵa jańa mingezip, shúrppeni tartıp jibereyin dep qarasam, aldımdaǵı ǵaz joq. Haw, qalay jańa ǵana tur edi góy, — dep sál tiklenip qarasam, ǵazdı bir jolbarıs alıp ketip baratır.

Ekinshisine qarasam, ol arjaǵına qarap uship baratır. Bos qalmayıń dep ekinshisin gózlep atıp jibergenim, jalp ete tústi. Atqan ǵazdı alayıqshı dep qarasam, onıń túsi ózgerip maǵan qaradı da:

— Ayttım góy, jolbarıstiń izin baǵana seni túrtkende-aq kórip edim. Sen tińlamadıń, — dedi. Men onıń qasına kele bergenimde jáne ol:

— Dúnyada jolbarıstay shalt maqluq joq, shıraqım! — dedi. Men oǵan uyalǵan tek turmas dep:

— Jigitler nege sonday shalt bolmaydı eken? — dedim. Ol kúlimsirep hám basın shayqap:

— Álbette, jigitine baylanıslı góy, — dedi. Sóytip, atılǵan jalǵız ǵazdı alıp qayta berdik.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Nurlıbay ǵarri kim edi?
2. Onıń ańǵa shıqqanda qanday usılları boldı?
3. Ańǵa ekinshi ret shıqqanda nenı kórdı?
4. Gürrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

JOLBARÍSTÍN TÚYEGE MINGENIN KÓRDIŃ BE?

«Mazandaran toǵaylarında maymiller eshekke qızıqsı-nıp minedi. Maymil uslawshılar eshektiń arqasına jelim jaǵıp, aydap jiberedi. Maymillardıń úsh-tórtewi mingesip ayday beredi. Sóytip, maymillardıń quyriqları eshektiń arqasına jabısıp qaladı. Sonnan soń maymillardı ańsat ǵana uslap ala qoyadı eken», — degendi esitetuǵın edik.

Al, maymil uslawshılar óziniń oyınshıl maymillerin eshegi-niń artına mingestirip, alıp júrgenin talay kórdik. Onnan basqa haywanǵa haywan minip júr eken degendi men túwe, sizler de esitpegen shıǵarsız.

Biraq, men sonsha mergenshilik etip júrip, ómirimde bir mártebe ǵana jolbarıstiń túyege minip shawıp júrgenin kórdim.

Bul qızıq waqıya ele esimnen shıqpaydı. Ol esime tús-kende, erksız kúlip jiberemen. Ol waqtları biziń awıl Qiyatjar-ǵan Shomanay degen eski arnanıń ayaq jaǵında bolatuǵın edi.

Awıl arnanıń arqa tárepine ornalasqan. Awıldırıń aldı arna-ǵa barǵansha baǵ, kóbinese erik aǵashları.

Arnanıń qublası burın egislik bolıp, házir hesh nárse joq, topıraqlı maydan.

Bul waqıya tap erik pisken kúnleri gezlesken edi. Eriklerdiń ishinde qırq-elli jıl jasaǵan úlken erik bar edi. Uwljıp-qızarıp pisken eken. Minip, shaqasınan óz qolım menen úzip jewdi ishqı ettim de, órmelep shıgıp, úzip jep turıp, arnanıń qubla tárepine kóz jibersem, arnaǵa onsha qashıq emes jerde jantaqqa toyıp bir túye shógip jatır eken. Túyeniń art jaǵınan áste-aqırınlap kiyatırǵan iyt pe eken desem, jolbarıs eken. Barlıq intam sonda boldı, átteń, miltígım alista hám tayın oǵım da joq. Dińkemdi qurttı.

Sonsha jıl mergenshilik etsem de, usınday oyda joq awhal ushin oq tayarlap qoymaǵanıma ózime-ózim urıstı́m. Ilaj joq. Keyni ne bolar eken dep qarap turman.

Jolbarıs túyeniń óń jaǵın qolaylap kelip, túyege ózin attı. Túyeniń berjaǵı oypawıt bolǵanlıqtan, jolbarıstiń artqı ayaqları jerge tiye qoymadı. Túye birden túrgelip ketti. Jolbarıs órkeshten tislewi menen salbırap tura berdi. Túye baqırıwı menen awılǵa qarap jeldi. Arnadan da ótip, baǵdın kúnshıǵar jaǵı menen awılǵa kiyatır.

Bul waqıyanı kórgen awıl adamları, bala-shaǵa ulı-shuwdı qum-quwit qorqısıp, túyege kesek jawdırıp, quwa basladı.

Túye bayǵus jan ashıwı hám qorqıwı menen elden hesh ayırlıǵısı kelmedi, ursa da qáytıp awılǵa tiǵıla berdi. Awıldı úsh aynaldi. Aqırında, awıldı jaǵalay arqa betke shıqtı. Ol jaqta eski waqtılarda qazılǵan uralar bar edi. Túyeniń ayaǵı bir uraǵa tayıp azlap súrnigip jiǵıla jazlap edi, jolbarıstiń salbırap kiyatırǵan artqı ayaqları jerge tiydi. Ayaǵı tiyiwden jolbarıs túyeni ilaqtırdı. Túye 3 — 4 arshınday jerge kóterilip jerge jalp ete qaldı. Sóytti de, jolbarıs hesh nárse menen isi bolmay, aqırınlap jónine kete berdi.

Túye sespey qatıp, ólip qaldı.

Bul waqıyaǵa bir men emes, hámme xalıq bolıp hayran qaldıq.

TÓLEPBERGEN QAYÍPBERGENOV

(1929 — 2010)

Tólepbergen Qayıpbergenov — qaraqalpaq ádebiyatın dýnyaǵa tanıtqan eń talantlı jazıwshı. OI 1929-jılı Nókis rayonında tuwildi. Onıń «Muǵallimge raxmet», «Bloknot sóy-leydi», «Uyqısız túnler», «Qaraqalpaq qızı», «Qaraqalpaq dástanı», «Qaraqalpaqnama», «Kózdiń qarashiǵı», «O dýnya-daǵı atama xatlar», «Qaraqalpaqpan. Táwekelshimen» hám taǵı basqa kóplegen shıǵarmaları bar. Bul shıǵarmalardıń kópshiligi ózbek, rus hám basqa da tillerde Moskva, Tashkent, Alma-Ata, Bishkek, Tallin hám taǵı basqa da qalalarda birneshe mártebe kitap bolıp basılıp shıqtı. T. Qayıpbergenov M. Qashqariy hám M. Sholoxov atındaǵı xalıq aralıq siyliqlarǵa miyasar bolǵan jazıwshı. T. Qayıpbergenovqa 2003-jılı «Ózbekstan Qaharmanı» ataǵı berildi.

Jazıwshı «Muǵallimge raxmet» povesti ushın Ózbekstan Respublikasınıń Hamza atındaǵı, «Qaraqalpaq qızı» romanı ushın Berdaq atındaǵı siyliqlarǵa miyasar boldı.

«Muǵallimge raxmet» povestinde awıl adamlarınıń dás-lepki muǵallimge bolǵan kózqarasları, muǵallimniń ma-shaqatlı isleri súwretlenedi.

MUĞALLIMGE RAXMET

(povestten úzindi)

Oı awılda birinshi payda bolǵanda awıl ishi alasapıran edi. Yaǵníy, úlkenler óz ara kelise almay, birewleri «birigip jasayıq» dese, ekinshileri «yaq, darawara jasaymız» desip qızıl kegirdek bolısıp atırǵan kúnler edi.

Al bizge, balalarǵa, sol úlkenlerdiń tartıs-jánjelleri qam-pátır, heshbirimiz awıldıń táǵdirinen bizlerdiń táǵdirımız gó-rezli ekenine oy jiberip kórmeymiz. Gileń balalar jiyılısıp alıp, azannan qara keshke kósheni shańǵıtıp top oynaymız, yamasa orpań topıraqta otırıp asıq oynaymız...

... Joq, oylarımıdı alǵa shaptırmay ángimeni reti menen baslayın.

... Basqa awıllarǵa kóbasa barıp kórgenim joq. Al, ózimzdiń awıldıń kórinişi maǵan kútá unaydı. Átirapımızdı qorshap alǵan qalıń toǵay bárqulla hárem tutıp qoyǵanday kórinedi. Qısta siyreklep, jaz bolsa dónip, jasıl japıraqlardı jamılıp shıǵa keledi. Mine, onıń háremnen ayırması, usınnan góana dep sezemen. Toǵay arasında qídırıp júriw bárinen de kewilli. Qırǵıy menen miyqınıń palapanların izlep azannan keshke deyin gezseń de, jalıqpaysań. Turpatı qara úydey bolıp ketken torańıllar da bar. Jaz bolsa tóbesine qos soǵıp, geyde dem alıwǵa da boladı. Al, biziń awıldıń qonıs jeri oypatlaw. Batıs jaǵımızda kóldıń jiyegi kórinip tur. Onda ósken nuw qaraǵay qamıslar gúz bolsa úpeleklerin biziń awılǵa jollaydı. Bir-eki jıllıqta usı qamıslıqtıń astında suw bar edi. Talay mártebe onnan gózdiń palapanların uslap ta qaytqanbız. Baspaqlarǵa súyriklerdi de, sol kólden ákele-tuǵın edik. Bákhar bolsa, qaymaqlasqan muz astınan ush-ları iyiktey súyriklerdi tawıp alamız.

Awılımız usınday bolǵan soń men qalay súysinbeyin? Oǵada jaqsı kóremen-aw! Bul kóldı hámme «Dońgelekkól» deytuǵın edi. Sonlıqtan, biziń awıl da «Dońgelekkól» bolıp atalıp ketken. Awıldıń balalarımenen oylasıp, «Dońgelekkól»di talay mártebe gezgenbiz. Bundaǵı maqsetimiz ne ushın usılay atalǵan? Mine, usı, biliw edi. Biraq, bile almadiq.

Bıylǵı jaz men biletuǵın jazlardıń ishindegi eń erekshe jaz boldı. Óytkeni, ótken jılı bozdan jap jarılıp, awılımız oǵırı sánlenip ketken edi. Jańa japtıń boyında ósken qamıslar dút toǵay, shaqasına minip otırıwǵa da boladı. Eger de túbin balta menen shappasa, bir túp qamıstı men quşaǵan hálısız balalar bir mezgil orıp otırıwı kerek. Eger jarǵı bolǵanda onshelli qıyıńga túspes edi-aw dep oylayman. Sebebi, bir jola ağama qamıs oriwdıń bıyl qıyın bolatuǵının aytqanımda «Shapırashı shıqqan jarǵı kerek, balam» dep kúlgen edi. Haqıyqatında da, shapırashlı jarǵı bolmasa, aŕsat emes.

Júwerileri de aytı qalǵanday. Shińgirikleri meniń baltırımnan kem emes. Házır bári de balıqkóz bolıp kiyatır. Basları da dorbaday. Qaysı birin aytayıń, awıldıń adamlarında daqıl kóp. Tarı, másh, günji qay jerde bolsa, sol jerde adam boyı. Paxta atızlari da enepattay. Biraq, ele olar tolıq pispey atır. Górekleri túymedey bolıp, awzin ashayın-ashayın dep tur. Bazda góreklerin qolıma uslap kórip: «Ashıwlanǵan adamnıń awzınday tobarsıp tursań da, birden kúlip jibereseń-aw» deymen.

Ásirese, qawın degen iytırqın. Boz qarıqtan egilgen qawınlardıń hárbirin adam túwe arba zorga kóterer. Eń kishi degeni Dúysen mollanıń úyindegi sadaqa qazanday bar dese de boladı.

Men kóbinese Sayıp, Qunnazar, Sársenbaylar menen birge júretuǵın edim. Kúni menengi talabımız asıq oyını. Aqshamına qaray uyuń da joq. Awıldıń qawınları jalańayaqtay bolıwdan-aq tınıshımız ketti. Özlerimizdiń qawınımız bolsa da, bir túndı urlıqsız ótkermedik. Durısın aytsam, datqaǵa da shıǵıp boldıq. Bunnan basqa bizlerde talap ta joq. Eger de adamlar qawınlarına aylandıra qaqpın qursa, qońsı awıllarǵa tawıq urlawǵa ketemiz.

Búgin eki kúnnen beri qawın urlıqtı awzımızǵa da almaytuǵın boldıq. Sebebi, kútilmegen jerden mınaday hádiyse bolıp qaldı: eki kúnlikte Sársenbaydıń jalǵız ózi qawın urlıqqa barıptı. Ol basqalarımızdan kóre shaqqanıraq hám ásirese, sekerparalardı urlağandı jaqsı kóretuǵın edi. Geyde awıstırıp, úyine eki-úsh sekerpara alıp keletuǵın ádeti de bar.

Awılımızda Esemurat degen ǵarri bar edi. Ózi qawın egiwge dım teperish. «Ómirinshe hálekke egip kórmegen» desedi jurttıń bári. Al, sekerparanı jurttan burın shıǵaradı. Biyıl da sekerparası sasıp, iyt jep atır, degen ǵalawıt tústi. Soǵan «áne barayıq, mine barayıq» dep júrgende Sársenbaydıń qara bası bizlerge qaramay barǵan eken. Ay qarańğı bolǵan soń, aǵasınıń uzın qara beshpentin sırtınan kiyip alǵan. Tún ishinde torlı qawın emes sıypalap biliwge, ǵarbız bolsa eken dizege qısıp kóriwge, pisken sekerparanı iyiskemey taba ala ma? Hárqaysısın bir iyiskeп, sarısın izlep júrgende Esemurat ǵarri shanıshqısı menen Sársenbaydı baliqtay etip, shanship alıptı. Esemurat ǵarri onı iyt shıǵar dep oylaǵan bolsa kerek. «Way-waylaǵan» dawısınan keyin ǵana bilipti. Qaydan bilsin, kúnde sarǵayǵan qawınların iyt jey bergen soń qolına shanıshqı alıp ańlıǵan góy!

Sársenbaydıń ózi ayıplı bolǵan soń, hesh nárse ayta almay jilaǵan da jata bergen. Esemurat ǵarri shanıshqısın suwırıp alayın dese, shanıshqınıń tili qaytıp shıqpaǵan. Sóytip, azanǵa shekem Sársenbaydıń atızda büklenip jatırǵanınıń ústine bizler de bardıq. Shanıshqınıń úsh tili de jambasına kirip ketipti. Júregimiz suw ete qaldı. Bunday baxıtsızlıqtı heshkimniń basına salmaǵay.

Ákesi Dúysen molla da keldi. Ol iyegi saqıldap, balasına qıynalıp tur. Sársenbay tawlanıwı menen ákesine bir qaradı da, betin arman burıp, jeńi menen kózin bastı.

Awıl adamları qansha oylasıp kórgen menen shanıshqını suwırıp alıwdıń ilajın taba almadı. Suwırıp alıw túwe sabı qıymıldap ketse de, Sársenbay awır gúrsinip, inırsıydı. Biraq, kisige qaraǵanday beti joq. Naǵız urı bolıp kózge túsip atır. Esemurat ǵarrınıń ózi barıp, shanıshqınıń sabın kóterip, kesip atırǵanda, Sársenbaydıń qulındaǵı dawısı shıqtı. Ele de tegarań, qıymıldatıńqıraǵanda dawısı adamlardıń qulaǵın jırtıp kete jazlar edi. Kópshilik árı oylasti, beri oylasti. Esemurat ǵarriǵa heshkim pálen-tólen demedi. Ol kisi óz ayıbin bürkegisi keldi me, yamasa Sársenbaydı ayadı ma, Dúysen mollanıń «jibermeymen» degenine qaramastan, Sársenbaydı arbaǵa mingizip, ózi qalaǵa emlewxanaǵa áketti...

Sonnan beri qawın urlıq dese quyqamız juwlap, tóbe shashımız tik turadı. Endigi talap ne? Jiynalıp alıp asiq oynamız. Asiç oyinǵa da berilip ketiwimiz sonshelli, ya kesh bolǵanın biliw túwe, ash bolǵanımızdı da umıtamız. Künde úyge óz waqtında qaytiwdı da esten shıǵaramız. Bul ádetimizdi men apamníń minaday bir hiylesinen keyin ǵana túśindim: Bir jola apam meniń asiç oynap atırǵan jerime tabaq penen tamaq ákelip berdi. Bul jaǵdayǵa teń qurbı balalarımnan uyalǵanımdı qáyteyin, jer jarılmadı, men kirmedim. Izimnen tamaq ákelgendey men qos aydap, yamasa atızǵa tógin tógiп atırmam ba? Solay etip, men anamníń sol hiylesinen soń tamaq mezgili gezinde úyge asiçip qaytatuǵın boldım.

Mine, búgin de quyash sáskelekke tireldi. Tús bolǵanın umıtıp qalmayıń degen oy menen qayta-qayta quyashqa qaray beremen. Asiç oyını bolsa qızıp ketken. «Pesha-pesh», «ya jampıq», «Jup alshi»dan balalardıń awzi tınbaydı. Búgin, ásirese, Sayıptıń dawıgújip ketti. Al, meniń dawım júrmey qaldı. Kúyip-pisip otırmam. Tús waqtı tirelip kiyatır. Úyge qaytiwǵa da bolatuǵın emes. Bir qalta asiğım sap boldı. Uttırıp-uttırıp qalay kete beremen? Minekey, oyinnıń aqırına saqlap otırǵan eń sońğı shábbemdi saldım. Bul ketse, wassalam! Ígbalıma bir degennen alshi bastı. Quwanǵanımnan júregim jarılıp kete jazladı. Sonda da sabırlılıq penen asiqlardı asiqpay jiynap atır edim. Hámme balalar birden shorship, tura-tura qasha jóneldi. Bazı birewleriniń asiğı túwe tiyinleri shashılıp qalsa da, qaraǵan joq. Kúni menen utilıp, asiğım jańa alshi basqanda men qayda baraman? Ján-jaǵıma qaramay asiqlardı tez-tez jiynap atır edim:

— Sálem jigit! — dedi birew.

Tosınnan shıqqan bul seske selk ete qaldım. Qarasam, jalań bas, shashi hayallardıń shashınan qısqalaw bolǵanlıqtan órimge kelmeytuǵın, sarı sınlı jigit tur. Hayallardıń shashınan taǵı bir ayırması — eki shekesin, jelke shashın pardozlaptı. Birden qasha qoymadım. Sótse de, qorqıńqırap turman. Ol maǵan qarap jimiyip küldi.

Kúlkisi maǵan unap ketti me, yamasa qorqqanımdı bildir-meyin dedim be, onıń oynaqshiǵan qara kózlerine qadala

men de ırjiydım... Aq kóyleginiń jaǵasın bólip turǵan anaw naǵıslı nársesin óń qolı menen dúzep qoyp:

— O, batır, — dedi ol maǵan.

Ne ushın batır dep turǵanına túsinbedim. Abaylap qarasam, qasımdaǵı baǵanaǵı balalardıń birewi de qalmaptı. Dárriw bir nárse esime túsip ketti: bizler hár sárshembi hám piyshembi kúnlerinde Dúysen mollaǵa oqiytuǵın edik. Oqiytuǵın jerimiz jer tóle. Kóbinese, aqsham oqiyımız. Túnde eki jerde shútik shıra jaǵıladı. Azanda murnımızdıń tesigi qara qurımǵa tiǵılıp qalatuǵının, mollanıń shıday almay bizlerdi taslap shıǵıp kete beretuǵınlıǵın nesine sóz qlayın. Biraq, molla oqıtıp bolıp keterimizde bazda eki ret, jarıqap waqtımızdı almayın dese, bir ret sabaq sayın bizlerge:

— Jaqında muǵallim keledi. Ol sizlerdi orıssha oqıtıp, shoshqanıń góshin jewdi úyretedi. Eger birinshi kelgeninde aytqanına kónbeseń, sabaydı, — deytuǵın edi.

Bizlerdiń hámmemiz de shoshqanıń góshin eki bastan jep kórgenimiz joq. Ata-analarımız bolsa shoshqanıń góshin qazanǵa salmaq túwe, atın aytsań zir etip, tóbe shashları tik turadı. Hátteki, qawıńǵa kelgen padalılardı da atpaytuǵının qáyterseń! Geyde ójetirek bir kisi ata qoysa da, jolamay tek iyplerdi ǵana jiberedi.

Mınaw aldımda «albaslıday» bolıp turǵan shashlı jigit sol muǵallim be eken dep oyladım.

Usı oy payda bolıwdan-aq, qashqım keldi. Biraq, qutılganday túrim joq. Tóbemde tur-aw! Adımımıńdı altı ashtırmayıdı. Tayaq jewge de qayıl bolıp, qashan urar eken dep tursam, oylaǵan jerimnen shıqtı. Kem-kemnen maǵan jaqınlap kiyatır. Men de oǵan tutilmaw ushın ásten-ásten keyin qarap báse basladım. Meniń qorqqanımdı sezse itimal;

— Toqta, kóylegińniń etegindegi shańdı qaq, — dedi ol maǵan.

Men onıń sózine qarap turayın ba, shalǵaylarıma únílmesten, sheginip-sheginip barıp birden zıp berdim. Biraq eki-úsh adım atpay-aq qolǵa tústı. Ol meniń qolımdı ji-bermey turıp, kóylegimniń shań bolǵan eteklerin aynala júrip ózi qaǵa basladı. Dirildep baratırmış. Baqırayın desem,

dógerekte heshkim kórinbeydi. Írasın aytqanda, baqırıwǵa onnan hám tartınaman. «Bálkim, shańımdı qaǵıp bolıp, ólgenshe sabap keter» degen qıyal da basımnan zuwlap ótti.

— Jańaǵı balalar nege qashti? — dedi ol bir waqitta meniń qolımdı bosatıp.

Biytanıs jigittiń bul sorawın naqolay kórsem de, dawısın kútá unattım. «Albaslıday» degen dáslepki pikirime ishimnen qıylanıp:

— Bilmedim, — dep ásten ǵana juwap berdim.

Oı bizlerdiń jańa asıq oynaǵan jerimizge kóz jiberdi. Bir-eki sarı tiyinler, taǵı eki-úsh asıq shashılıp jatır eken, jıldam terip aldı da, maǵan usındı:

— Má, seniń asıqlarıń shashılıp atır góy.

Qollarım dirildep turıp, asıqlardı aldım.

— Atırı kim? — dep soradı ol. Atımdı aytpaǵa qorqsam da, basqa birewdiń atın ayta qoyıwdı námártlik dep oyladım.

— Turdımurat. Al, ne qılasań?

— Turdımurat, búytıp asıqlarıńdı shashpa. Íqshamlı bol. Albırıqlama. Qorqpa, — dedi. Bunnan basqa hesh nárse soraǵan da joq, hesh nárse aytpadı da. Tek bolǵanı:

— Joldaslarıńa qosılıp oynay ber. Ústińdi pataslama! — dedi. Sóytti de, tuwrı aqsaqaldıń keńsesine qaray júrip ketti. Men de asıqpastan jónime kettim. Sonda da onıń izinen qaraǵım kele berdi. Oı táwır-aq jerge barǵannan keyin artına qayırılıp, oń qolın kóterip, maǵan qayta-qayta siltey berdi. Onıń xoshlasqanın yamasa mush kórsetip, «erten kóremen!» degenin de túsine almadım. Sebebi, birewge gijinsek, ózlerimizdiń bılayıraq shıǵıp mush kórsetip, abay etetuǵın ádetimiz bar góy!

Mollanıń ángimesi ele esimde. Ne de bolsa atımdı biykar aytqan ekenmen. «Kórdiń be maǵan mushın kórsetip baratırǵanın. Erteń sózsiz sabaydı», — degen oyǵa kelip úyge qaray bet burdım. Ayaqlarına batpan tas baylap qoyǵanday ornınan zorǵa qozǵaladı. Birew iysterip jiberse, jiǵılıp ketejaqpan ba deymen. Ólimsirep úyge zorǵa kiyatırsam, baǵanaǵı qashıp ketken balalar ján-jaǵımnan qorshap aldı.

— Jańaǵı muǵallim saǵan ne dedi? — dep hámmesi birden jabırılasqanda selk ete qalsam kerek.

— Muǵallim qasıńa kelgende qorqpay, ketken soń qorqasań-aw! — dedi Qunnazar. Qunnazarǵa sonday ashıwım keldi. Ol meni qalay qorqaq deydi. Aldı menen ózi qorqıp qashıp ketti. Sonıń ushın da, tullanıp, jónimdi aytpastan ketip qaldım.

Sózlik

qızıl kegirdek bolıw — urısıw, jánjellesiw

hárem — qora

qırǵıy, miyqi — jırtqısh qus túrleri

súyrik — pishenniń jańa shıqqan ushlı, japiroqsız waqtı

shapıraphı shıqqan jarǵı — tisleri ayqastırılıp egelgen jarǵı, yaǵníy, ótkir jarǵı

qampátır — báribir, qızıqpaw mánisinde

kóbasa — kóp, tez-tez

iyik — qaq jıńǵıldan eki ushlı etip, sharıqqa ornatıp jip iyiriw ushın islengen ásbap

boz jer — ele egilmegen, partaw jer

Sorawlar ham tapsırmalar:

1. Povestte súwretlengen «Dórǵelekkól»di táriyiplep beriń.
2. Povest qaharmani Sársenbay qawın urlıqqa barganda júz bergen hádiyse tuwralı aytıp beriń. «Urlıq túbi — qorlıq» degen naqıldı qalay túsinesiz?
3. Turdımuratıń Meńlimurat muǵallim menen birinshi ushırasıwı tuwralı aytıp beriń.

IBRAYÍM YUSUPOV

(1929 — 2008)

Ibrayim Yusupov — XX ásir qaraqalpaq poeziyasınıń bayteregi. Ol 1929-jılı 5-mayda Shimbay rayonı Azat awılında tuwilǵan. Jaslayınan kitap oqıwǵa, ádebiyatqa qızıqqan. Onıń «Baxit lirikası» toplamı 1955-jılı jarıq kórdi. Bunnan soń shayırdıń «Kúnshiǵıs jolawshısına», «Oylar», «Jeti asırım», «Dala ármanları», «Kewil kewilden suw isher», «Dáwir samalları», «Alasatlı dúnya bul» hám basqa da jigirmaǵa shamasılas poetikalıq kitaplari qaraqalpaq tilinde basılıp shıqtı.

I. Yusupov dramaturgiya tarawında «Qırıq qız» (Á. Shamuratov penen birgelikte), «Ómirbek laqqı» (1966), «Máńgi bulaq» (1986) liro-dramalıq poemasın, «Ájiniyaz» opera librettosın (1973) hám Qaraqalpaqstan Respublikası Gimnin jazdı.

I. Yusupov Qaraqalpaqstan xalıq shayırı (1974) hám Ózbekstan xalıq shayırı (1992) ataqlarına iye. Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı hám Hamid Alimjan atındaǵı Ózbekstan mámlekетlik sıyıligınıń laureatı boldı. (1970)

Milliy ádebiyatımız benen mádeniyatımızdıń rawajlanıwına qosqan úlesleri, ǵárezsizlik ideologiyasın bek kemlewe degi xızmetleri ushın 2004-jılı I. Yusupovqa «Ózbekstan Qaharmanı» ataǵı berildi.

Shayır 2008-jılı dúnyadan ótti.

JAQSÍ ADAMLAR

Jaqsı adamlarǵa joliqqan kúni,
Uyqıń pútin bolar, waqtıń xosh bolar,
Kewliń kóterińki, ilham-yosh bolar,
Jaqsı adamlarǵa joliqqan kúni.

Azanda avtobus bándirgısında,
«Juwır, juwır!» deser seni kóriwden.
Olar sóytip kútpiegende eger de,
Jumıstan keshigip qalar ediń sen.

Sálemlesip, basqılasıp alarsań,
Dúnyanıń kemligin tez umıtarsań,
Ómirdi sonshelli súyip qalarsań,
Jaqsı adamlarǵa joliqqan kúni.

Olarǵa hár kúni jolıqsań payda,
Olar kóp, ushırassań kewliń pitedi.
Jumısta ya jolda, quwanısh-qayǵıda,
Múshkil islerińdi ańsat etedi.

Olar hesh waqıtta seni satpaydı,
Otırıspada orn alıp yadlaydı,
Tolqında qayıǵıń suwǵa batpaydı,
Jaqsı adamlarǵa joliqqan kúni.

Ómiriń uzaq bolsın, lázzetli bolsın,
Avtobustı ırkip azanda hár kúni.
«Juwır, juwır!» — desip shaqırıp tursın,
Jaqsı adamlarǵa joliqqan kúni.

Sózlik

dúnyanıń kemligin — qıyıñshılıǵı mánisinde
tolqında qayıǵıń suwǵa batpaydı — isiń alǵa júredi, ırkilmeyseń
mánisinde

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qosıqtıń tekstine tiykarlanıp jaqsı insaniyılıq paziyletleri haqqında aytıp beriń.
2. Sizińshe, adamlarǵa kerekli bolıw ushın ne qılıw kerek?
3. Qosıqtı oqıń, ol haqqında doslarıńız benen pikirlesiń.

QARAQALPAQTÍ KÓP MAQTAMA KÓZIMSHE

Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe,
Qarmaqqa tez qabatuǵın balıqpan.
Hárkimniń bir ázzi jeri ózinshe,
Shortanımday ańqıldaqlaw xalıqpan.

Jalǵız atın soyıp berip qonaqqa,
Jayaw qalıp bul xalıq talay tarıqqan.
Sonı aytıp maqtay góysań biraq ta,
Onnan da zorın kórsetetin xalıqpan.

Sumlıq qılsa sır aldırar baladay,
Kewilsheklik minezine kúyemen.
Al, endi onıń keń jáziyra daladay,
Azamatlıq keń peyilin súyemen.

Tayın maqtap atın minseń sınamas,
Men bul xalıqtıń minezine qanıqpan.
Kewlim meniń Jáyhun menen saǵalas,
Sál nársege yoshatuǵın xalıqpan.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır óz xalqın qalay táriyiplegen?
2. Qaraqalpaq xalqınıń basqa xalıqlardan ózgesheligi nede?
3. Qosıqtıń mazmunıń túsinip oqıń hám yadlap alıń.
4. «Men — qaraqalpaq perzentimen» temasında gúrriń jazıń.

NAWRÍZ JAPAQOV

(1914 — 1975)

Nawrız Japaqov — shayır hám úlken alım. Ol 1914-jılı Taxtakópir rayonında tuwilğan. Onıń 1930-jillardıń ortalarından baslap qosıqları hám ilimiý maqalaları járiyalana basladı. Shayırdıń «Qun», «Quwanışhlı kún», «Shayır sózi», «Baxit», «Doslıq dástanı» degen toplamları, sonday-aq, 1978 — 80-jilları shıǵarmalarınıń eki tomlığı baspadan shıqtı.

N. Japaqov ádebiy miyraslardı jiynaw hám basıp shıǵarıwǵa dáslepkilerden bolıp jedel aralasadı, 1930-jilları «Qoblan» dástanın jazıp aladı hám bastırıp shıǵardi. Ol qaraqalpaq folklorınıń jigirma tomlığın bastırıp shıǵarıwǵa basshılıq etedi.

N. Japaqov Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atın-daǵı sıyılığınıń laureatı. (1992)

MIYNETIM

Janımday súyemen miynetim seni,
Tek óziń kámalǵa keltirdiń meni.
Sen ónerim hám jemisim, quralım,
Ózińnen alaman gózlesem neni.

Miynetim, miynetim, sen qızıl gúldey,
Álemge nur sepken quyashlı kúndey.

Soniń menen baxıt aldım shadlandım,
Bar ma basqa elde baxıtlı mendey!

Húrmetliseń hám de janım ózimseń,
Júrer jolda kórer algır kózimseń.
Seniń menen ólshenemen, ermen men,
Xalıqqa tanıtar aynam, júzimseń.

Seni súysem húrmet etedi xalqım,
Seniń menen belli dúnayaǵa dańqım.
Sen jemistiń, sen jeńistiń bayraǵı,
Senseń meniń jeńislerde quwatım.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır miynetti ne sebep joqarı bahalaydı?
2. Miynet adam ushın qanday áhmiyetke iye?
3. «Miynet túbi — ráhát» naqlınıń qosıq penen baylanısı bar ma?
4. Qosıqtı yadlań hám naması menen atqarıń.

XOJABEK SEYTOV

(1917 — 2001)

Xojabek Seytov — shayır hám jazıwshi. Ol 1917-jılı Taxtakópir rayonında Qarabuǵa awılında tuwıladı. Onıń «Mashaqatlı baxıt», «Háwirli samal» prozalıq toplamları bar. Jazıwshi górezsizlik dáwirine kelip «Ízalı árman izleri» shıǵarmasın járiyaladı. Bul shıǵarmada ol, óz zamanlasları, respublikamızdınıń mádeniyat, ilim, ádebiyat xızmetkerleriniń, el basshilarınıń pidákerlik isleri haqqında qızıqlı eske túsıriwlerin bayanlaydı.

Shayır dóretiwshiliginde «Aral tariyxınan» qosığınıń tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Onda Araldıń kelbeti jaqsı súwretlengen. Shayırdıń «Baxıtlı ómir», «Ómir tańı», «Güllengen awıl», «Tolqınlar», «Ámiw qızı» hám taǵı basqa da poeziyalıq toplamları baspadan shıǵadı.

ARAL TARIYXÍNAN

Aydınlı Aral, tilge alsam atıńdı,
Sen qozǵaysań júrek muhabbatımdı,
Óziń kibi tolqınlatıp jırımdı,
Yosh bereseń ash! — degendey sırimdı.
Sırlas bolıp meniń ata-babam da,
Aralım dep, ósken seniń jaǵańda,
Sende olar túrli kásip kár etken,
Ata-babalardıń sen kórdiń kózin,

Tiliń bolsa aytar ediń tap óziń,
Saǵan málím kimniń kelip ketkeni,
Qaysı ásirde ómirińniń ótkeni.
Doslıq sezim tolı júrek boyıńda,
Bir waqıtta Taras júrdi boyıńda,
Panaladı, ol da seni anam dep,
Sen de qushaq ashtiń, onı balam dep.
Jaǵańda sayrattıń búlbúl Berdaqtı,
Aynalańa qurıp jatqan shatırdı.
Sen kórdiń xalıq ulı talay batırdı,
Sheksiz Ústirtlerde bawırın basıp.
Joldasıńday jattı saǵan sırlasıp,
Qara bultlar kóship júrdi ústińde,
Nurın shashıp kún kúlmedi kóksińde,
Bult gúrkirep, geyde jarq etip jaqtı,
Aspan jarılǵanday shaqmaqlar shaqtı:
Ala burqan dawlardıń ishinde,
Kimler gúreskeni bar ma esińde?
«Baxit ushın ólseм — óldım demespen»
Dep gúresken erler shıǵa ma esten!
Degendey, Aralı́m, sı́r jatır sende,
Sırıńa súńgiwge qushtarman men de.
Bir kúsh terbep shayqalısıp turǵanday,
Bir tolqıńǵa biriń kelip urǵanday,
Jaǵańa soqlıǵıp, gá ishin tartıp,
Tinimsız suwińa turman qumartıp.
Tolqınıńda tariyxlardıń sıri bar,
Suw sestinde simfoniya sesti bar.
Máńgilikke ashılǵan soń jamalıń,
Nurdı qushıp jatırıpsań, Aralı́m.
Qoynıńda tawsıłmas tabıs jatqanday,
Paroxodlar alǵa kárwan tartqanday,
Tınbayıdı hesh kúndizi hám keshinde,
Balıqshılar qosıq aytar ishinde.
Kókte shapshıp tolqınlasa suwlarıń,
Ústińde ushıp júr úyreк, quwlarıń,
Tawsılmastay, baylıq bolǵan xalıqqa,

Qoynıń tolı, Aral, hasıl baliqqa,
Seniń súwenińdi bir jegen adam,
Háwes bolıp júrer jew ushın mudam,
Tatqan adam baliǵıńnan mazalı,
— Qanday jaqsı deydi, Aral sazanı!
Kespeleri «qoy góshinen ziyada»
Bekireń belgili pútkil dúnyaǵa,
Ne hasıl baliqlar, Aral, sende bar,
Olardı awlawǵa qumar adamlar,
Balıqshı doslardi kórip hár kúni
Mende súyiwshilik artadı sende,
Aralım, men jasap sen menen birge,
Jırdan tolqın shashsam deymen ómirge.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shayır óziniń ishki sezimlerin qosıqta qalay jirlaǵan?
2. Aral boyında qanday tariyxıı waqıyalar hám ataqlı, belgili adamlar bolǵan?
3. Araldıń adamlarǵa paydası qanday?
4. Aralda qanday baliqlar bar?
5. Balıqtıń qanday túrlerin bilesiz?
6. «Baxıt ushın ólsem — óldım demespen» degen qatarlardıń mazmunın sóylep beriń.
7. «Araldı qorǵayıq» degen temada qısqasha bayan jazıń.

JOLDASBAY DILMURATOV

(1928 — 2000)

Joldasbay Dilmuratov 1928-jılı Shımbay rayonında tuwilğan. Onıń balalar ushın arnalǵan qosıqları, poemaları házirgi waqitta ádebiyatımızda belgili orın tutadı. Shayırdıń «Ómir gúli», «Kiyikler», «Jolbarıstiń táǵdiri», «Ertekte» toplamları balalar ushın arnalǵan. J. Dilmuratovtıń dáslepki qosıqları 1948-jıldan baslap járiyalanadı. Házirge shekem onıń «Jaslıq yoshi», «Qaraman», «Júrek algısı», «Zaman zawqi» atlı toplamları baspadan shıǵadı.

KIMDIKI DURÍS?

Bazar kúni há demey,
Toldı avtobus tazadan.
Tiyisli orın tawıp alıp,
Otırdı tez hár adam.

Onıń kórkem keń ishinde,
Ógarri menen jas ta bar.
Hámmeden de jası kishi,
Qalbay, Polat dos ta bar.

Sonda avtobus basqıshınan,
Kirip keldi bir ógarri.
Jetpislerge barıp qalǵan
Shama menen jaslari.

Ol jaylasıp otırmay-aq,
Júrdi avtobus ilgeri.
Biraq, orın bermedi
Balalardıń hesh biri.

Aqırında, eki dostan,
Ğarri orın soradı.
Sonda, Qalbay kóz alartıp,
Ğarriǵa tez qaradı.

— Kóreseń be, ǵarri, óziń,
Mına jazıw ne degen?
«Balalar ushin» dep qoyıptı,
Orın bizge berilgen.

Óz dostınıń bul sózine,
Ketti Polat qısınıp.
— Keshir, ata! — dedi birden,
Oǵan orın usınıp.

Biziń Qalbay bilmey atır,
Hám umıtqan húrmetti.
Bilip algan ójetlesiw
Degen jaman ádetti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Avtobusta qanday waqıya boldı?
2. Qalbaydiń dálili durıs pa?
3. Polat ne ushın qısındı, ǵarriǵa ne dedi?
4. Balalar sizlerdiń de, Qalbay qusaǵan doslarińız bar ma?
5. «Jaqsı ádet degen ne, jaman ádet degen ne?» degen temada disput ótkeriń.
6. Qosıqtı tásırlı oqıp, óz sózleriń menen mazmunlı sóylep beriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

ÁDEBIY QAHARMAN HAQQÍNDA TÚSINKİ

Ádebiy qaharman — kórkem shıǵarmada qatnasatuǵın adam. Kórkem shıǵarmanınıń janrına qaray epikalıq qaharman, dramalıq yamasa lirikalıq qaharman bolıp bólinedi. Epikalıq yamasa lirikalıq shıǵarmada qatnasiwshı adamlar bas hám ekinshi dárejeli qaharmanlar bolıp shártlı türde bólinedi. Epikalıq hám dramalıq shıǵarmada jazıwshı qaharman obrazın onıń júris-turısın, minez-qulqın, is-háreketin, bir sóz benen aytqanda, xarakterin beriw arqalı, onıń basqa da qatnasiwshılar menen baylanısların kórsetiw arqalı jaratadı.

Ádebiyattıń belgili teoretikleri kórkem shıǵarmanınıń qatnasiwshıların qaharmanlar dep emes, al personajlar dep qollanıwdı usınadı. (Francuz tilinde *personaj* — *maska*, *nıqap* de-gendi ańlatıp, sońın ala kórkem shıǵarmanınıń qatnasiwshısı mánisinde qollanılatuǵın bolǵan). Sebebi, shıǵarmadaǵı unamsız qásiyetlerge iye adamlarǵa qaharman atamasın kútá az qollanamız.

Shıńında da, «Otello»daǵı Yagonı, «Alpamıs»taǵı Mástan kempirdi, «Súymegenge súykenbe»degi ǵodalaqtı unamlı qaharman dep atawǵa tiliń barmaydı. Onıń ústine shıǵarma-da bir yamasa eki kórinip ketetuǵın járdemshi personajlar da qaharman ataǵın kótere almaydı.

Solay etip, epikalıq hám dramalıq shıǵarmada súwretlen-gen jeke adamlar ózleriniń tutqan ornına, áhmiyetine qaray qaharmanlar, xarakterler, qatnasiwshılar hám personajlar bolıp atalıwı mümkin. Sońğı personajlar atamasın baslı hám ekinshi dárejeli, unamlı hám unamsız qatnasiwshılarǵa da tiyisli qollana beriwge boladı.

Tájetdin Seytjanov Kegeyli rayonında tuwilǵan. Qaraqal-paq ádebiyatında shayır, dramuturg sıpatında orı girewli. Onıń «Azamat jırı», «Ziyba», «Ómir filosofiyası», «Báhár sa-ǵındı», «Jer sóleydi», «Ana haqqında ápsana» shıǵarmaları bar.

TÁJETDIN SEYTJANOV

(1924 — 1998)

T. Seytjanov 1942 — 45-jılları Jer júzilik urısqa qatnasqan. Sonlıqtan da, onıń dóretiwshiliginde urıs, ana haqqındaǵı waqıyalار úlken orın iyeleydi.

ANA HAQQÍNDA ÁPSANA

(ańız)

Bunnan kóp jıl burın meniń bir babam,
Bar dúnyasın jol-qárejet qılıptı.
Iyman tilew ushın Kábattulladan,
Segbir tartıp jolǵa shıgıptı.

Birde jyaw, birde atlı, túyeli,
Jol júripti awır ashlıqta harıp.
Qárejet tawsılıp, tozıp kiyegeni,
Úsh jılda jetipti mánzilge talıp.

Bas iyipti ótken «áwliyelerge»,
Qara tas túbinde oqıptı ayat.
Pana tappay qırawlı qıs kúnlerde,
Dalada túnepti misli bir sayaq.

Urılar tonaptı sońǵı tillasın,
Táwir kiyimlerin olay-pulayıñ,

Sonda, ol kól qılıp, kóziniń jasın,
Áptada bolıptı, kún ótken sayın.

Sağınıp óz elin, ótken kúnlerin,
Opalı hayalın, bala-shaǵasın.
Esine alıptı, sońgi demlerin,
Jasap elde qalǵan górip anasın.

Qoltıqta qanat joq ushıp ketpege,
Hám de joq bayaǵı dińke-dármanı.
Sarı sahralardı basıp ótpege,
Pulsızdı mindirsin kimniń kárwani.

Oylaptı. Qárejet tabarman qalay,
Malaylıq tabılar qaysı esikten?
Bul elde de az emes sıyaqlı malay,
Úmit etiw qıyın bunday nesipten.

Jígılıptı bir kúni ol ashlıqtan,
Kún uzaq jatıptı, dińke-dimarsız.
Shıdap júrgen eken, janı qaslıqtan,
Dúzde qalmayın, — dep jat elde jalǵız.

Ińirde kelipti, onıń qasına,
Bir miyrim shıraylı áptada fellax.
Hám alıp ketipti, óz qulbasına,
Diywalı qırq tesik, kótere sańlaq.

Awzına tutıptı, tapqan taǵamın,
Hám sebep bolıptı, ol shıqpas janǵa.
Erteńine sorap jaǵdayın-halın,
Bir soraw beripti sonda babama.

«Ana bar ma, depti, áy jora, sende?»
«Awa,, górip anam bar» — depti babam.
«Onda neǵıp júrseń, o áttegene»,
Ol artıq góy, biziń Kábatlullanadan.

Búytkenshe álpeshlep tuwǵan anańdı,
Onı irza qılsań perzentlik sıydan.
Quday abat qılıp eki dўnyańdı,
Saǵan berer edi, tawsıłmas iyman.

Wah, depti biyshara babam qıynalıp,,
Kózinen jas emes, qan tógiп sonda.
Kóp jıl malay bolıp, uzaq ǵamlanıp,
Bir kúni shıǵıptı, ańsaǵan jolǵa.

Arzıw-ármanlıqta jetisip elge,
Kózlerine sórtıp ana topıraqtı.
Paqır qulbasına kirip kelgende,
«Gárip anam aman ba?» — dep soraptı.

Juwapsız qalıptı, bul sorawlari,
Dúnyadan ótipti ǵárip anası.
Ele de jaqsı eken xalıq qatarı,
Aman eken hayal, bala-shaǵası.

Biraq, ana dárti qıynaptı janın,
At basınday árman bolıp júrekte.
Qayǵı-dárt alıptı, dińke-dármanın,
Kelgeninde túsip talay hálekke.

Ne sawda túspeydi adam basına,
Bolar ma onday da tórt túligi say!
Oǵan buyırmaptı qábır tası da,
Qalmaptı izinde hawli-hárem jay.

Tek qalıptı, sol ármanlı babamnan,
«Kábań — anań» degen jaqsı násiyat.
Shıńında, miń million Kábatulladan,
Anańníń bir kúlip baqqanı ziyat!

Sózlik

ápsana — xalıq arasında keń taralǵan ángime
malaylıq — jallanıp islew

qulbasına — xojalıq shatpasına, úyine

Kábatulla — dinge siyiniwshılardırń barıp ziyarat etetuǵın Mákke qalasındaǵı ziyaratxanası

segbir tartıw — uzaq jol júrip qıynalıw

ińir — qarańǵı bola baslaǵan waqt

áptada — ash-jalańash, paqır-puqara

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Kábatullaǵa barıwdaǵı babaniń kórgen jol azabın túsındırıń.
2. Ashlıqtan dińkesi qurıp jiǵılǵanda, oǵan kim járdem berdi?
3. Ol babaǵa qanday soraw berdi? Onı túsındırıp beriń.
4. Anaǵa islegen húrmet-izzet qanday qásiyetler menen aqlanadı dep oylaysız?
5. Ana haqqında naqıllar jazıń.

AYTBAY BEKIMBETOV

(1919 — 1979)

Aytbay Bekimbetov — prozaik jazıwshi. Ol 1919-jılı 5-mayda Tórtkúl rayonınıń Ullıbaǵ awılında tuwilǵan. Urıs qatnasiwshısı. Onıń «Awır táǵdirdi jeńiwshiler», «Sırlı izler izinen», «Awır sınaqlar», «Ómir jolında» hám t.b. povest hám romanları qaraqalpaq ádebiyatında belgili orın iyeleydi. A. Bekimbetovqa «Sırlı izler izinen» shıǵarması ushın Berdaq atındaǵı mámlekетlik sıyılıǵı berildi.

A. Bekimbetov — Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikasına miyneti sińgen mádeniyat xızmetkeri.

ÓMIR JOLÍNDA

(povestten úzindi)

Jaslardıń bayramına tayarlıq gújip ketti... Ustaxanada urda-tut jumis.

— Ne qılıp atır?

— Bayramǵa tayarlıq!

Hámmeniń awzındaǵı sóz tek usı ǵana boldı.

Ózi soqqan Mavzoleydiń maketin «uh» dep jańa sazlap bolıp, ustaxanadan shıqqan Asqar Ziyneptiń jılap turǵanın kórdi.

— Kim tiydi saǵan?

— Maǵan heshkim tiygen joq. Gúmisiń ayaǵın iyt tislep sindirıpti. Men onı azıraq baǵıw ushın arqadaǵı jońışhqa atızǵa aparıp jayǵan edim. Házır, ol óleyin dep atır. Aqırı, men onı ayayman, — dedi Ziynep lıqlıǵı tutqan baladay ústine eńkildep.

— Gúmisiń kim? Klaslas qurdasın emes pe?

— Qoyannıń atı — «Gúmis». Óziń de talay ret kórdiń góy, haw!

Asqardıń ishek-silesi qatıp kúldi. Oǵan Ziyneptiń gá ashıwı, gá qorlıǵı keldi. Sonlıqtan onıń túr-túsi ózgerip irenjigendey boldı. Asqar úkesiniń hazarsız haywanǵa ayriqsha ǵamxor-

lıq etetuğın bawırmanlığın jaqsı bilgenlikten dárriw kúlkisin tiydi. Sóytip, Ziyneti tınıshlandırıp kewilin kóteriw ushın basınan sıypalap kishkene órimin uypa-juypa etip tarqatıp jiberdi. Murnınıń ushınan áste gána shımsılap:

— Gúmisińdi tez shıpakerge apar!

Ol jerde úlken shıpakerler qoyannıń sınǵan ayaǵın jayına salıp, dáurilep tańadı! — dedi de, taǵı ustaxanaǵa kirip ketti. Biraq, ol qaysı shıpaker ekenin aytpaǵan edi.

Aq kewil qız ájaǵasınıń aytıwı menen waqıttı uzaqqqa sozbay, tor ishinde kózlerin móltildetip, hazar shegip jatqan Gúmisin bawırına qısıp, awıllıq emlewxanaǵa qaray júrdı.

Ziynep emlewxanaǵa jetemen degenshe kitap oqıwshı-lardıń diqqatın internatta shólkemlestirilgen qoyan ósiriw dógereginiń payda bolıw tariyxı menen tanıstırımız:

Bul qızıq waqıya ata-ananıń erkesi Sadulladan baslanadı. Ol ótken jılı internatqa kirgende, úyindegi asırındı qoyan-ılarınan ekewin ózi menen mektepke ákeldi. Oǵan balalar tor jasadı.

Mine, sonnan beri olar ósip-ónip dım kóbeyip ketti. Onı dógerek aǵzaları baǵadı. Hár oqıwshı ózine bekitilgen qoya-nına ayriqsha at qoyıp alǵan. Jaslardıń qızıq bayramın ullı tabıslar menen kútip alıw ushın bul dógerek aǵzaları qoyan-lardıń sanın eki júz basqa jetkermekshi.

— Múmkın be! — dep Ziynep emlewxananiń esigin qattı qaǵıp ishke kirdi.

Azada bólmeniń tórindegi gúrsige otırǵan aq xalatlı, kóz-áynek taqqan orta jasar adam basın kóterip, Ziynepke qaradı.

— Aǵa, siz be shıpaker?

— Awa, qızım, shıpakermen. Qay jeriń awıradı? Qáne, bermanıraq kelip, mına gúrsige otır!

— Meniń hesh jerim awırmaydı, aǵa! Jańaraqta mına «Gúmisim»niń ayaǵın iyt tislep, sonı ákeldim! — dedi Ziynep bawırına qısıp, ústin oramal menen jawıp kelgen qoyanın kórsetip. Elewsiz otırǵan shıpaker tańlangan túri menen gá aq kewilli qızǵa, gá gúmis túslı qoyanına qaradı. Keyin kewline ersi kóringen waqıyaǵa shıday almay kúlip jiberdi.

— Men haywanatlar shıpakeri emespen góy, qızım-aw, seniń «awır jaralı» qoyanıńdı qalay emleymen? — dedi, ol kúliwin dawam etip.

Ziynep shıpakerdiń úzliksiz kúlgenine asıwlanǵanday, qoyanınıń jumila baslaǵan kishkentay kózine qarap lal boldı da qaldı. Birazdan keyin ol aytılajaq sózin, oyın tapqanday:

— Siz awır keseldi, úlken adamlardı, emlegende meniń kishkentay qoyanımnıń ayaǵın emley almaysız ba? — dedi qapa túrde. Ziynepțiń gáwharday jaynaǵan kózlerinde ózine tán sadalıq penen isenimlilik, ótinish belgileri sáwlele nedı.

— Meyli, ákel mında, mayıbırıńdı kóreyik, qáne! — dedi shıpaker qapa qızdırıń kewlin kóteriw ushın sózdiń ádepki baǵdarın ózgertip.

Ziynep quwanǵanınan albıraqlap, onıń aldına juwırıp bardı da, halı tómen «Gúmis»in abaylap, áste ǵana oǵan uzattı.

— Pay, neteseń-áy, qoyanniń shep ayaǵı sına qoıptı! Hesh qısınba, qızım, maǵan isene ber. Házır qoyanıńnıń sıńǵan súyegin jayına salıp burıngıśınday etemen! — dep shıpaker qaptalda turǵan shkaftıń ishinen kishkentay taxtayshalar menen siyle aldı da, mayıptıń sıńǵan jerine dári súrtti de, taxtaysharı qoyp tańa basladı.

Shıpakerdiń hárbiń háreketine dıqqat qoyp otrǵan bawırman Ziynep qoyanniń tipırshılaǵanına janı ashıp, júregi eljirey basladı.

— Tamam, qoyanniń ayaǵı háptege qalmay táwir bolıp ketedi. Má, endi ákete ber, qızım, — dedi shıpaker.

* * *

Birinshi topardıń barlıq balaları hám ekinshi topardan 3 bala rayondı kesip ótetüǵın náhán kanaldıń aqırına salınıp atırǵan gidrotexnikalıq qurılıstı barıp kóriw ushın piyalalap sayaxatqa shıqtı. Olar jol boyı óz rayonlarınıń tábiyyiy baylıqları menen tanısıp, gerbariy jasaw ushın túrli ósimlikler jiy nadı. Hár qıylı gúbelekler uslap, iyneliklerdiń ushıp-qoniwına qızıqtı. Sonday-aq, balalar ózleri jol boyı kórgen-bilgenleriń eń qızıqlısın qumarlanıw menen jol dápterine jazıp júrdı.

Óz úlkesiniń tırnaqtay jerin kórip, kútá tásirlengen balalar qurılısqá jetip kelgenin bilmey-aq qaldı.

— Qarańlar! Qanday ájayıp mına qurılıs! — dep hámmeden burın jetken Asqar boldı. Besjaptı biriktirgen úlken qurılısqá, qatar-qatar salıńǵan sulıw jaylorǵa, jer qazıp atırǵan qúdiret-li ekskavatorǵa juwırıp quwanışhı túrde qışhqırıp jiberdi.

Tezirekkóriwge asıqqan balalar qurılıstiń qarasın kóriwden-aq juwırısıp, tárbiyashi menen jetekshiniń shaqırǵanın da esitpey, esitkeni tińlamay alǵa umtildi. Hámme há demey ǵawırlasıp, kanaldıń ırashına shıqtı. Olardıń qızıqsıńǵan kózleri qurılıstiń túrli mexanizmieri menen basqarıwshi pulttiń jayına, suw ótkeriwshi temir betonǵa, tokarlar menen ája-yıp ónerli hár túrli adamlarǵa tústi.

— Bul suwdıń kúshi menen elektr quwatın beretuǵın stanciya ma eken?! — dep sayaxatshılardıń birewi qasına kelgen qara páreń, ala kózli injenerden soradı. — Joq, bul onday emes. Sizlerge túsinikli etip aytqanda, bul suwdı hárbir japqa kerekli muǵdarda ólshep jiberetuǵın texnikalıq qurılıs. Pitkerilip iske qosılǵannan soń, xojalıqlarǵa jeriniń báleńt-pásligine qaray suw jiberiledi. Jeri báleńt bolsa, suwdı kóp jiberemiz, jeri oy bolsa oǵan azǵantay suw-aq shıǵa beredi, — dep ol sayaxatshılarǵa túsinik berdi.

Japtıń ultanına názer taslaǵan Asqardıń kózine túri tanıs birew ottay basıldı.

— Sálem, ustaz, nege tigilip qaray bereseń, ya tanımayı tursań ba, Asqarman ǵoy! — dep qışhqırıp jiberdi ol, jer qazıp atırǵan ekskavatordaǵı qara páreń kombinezonlı, buyra shash jigitke qarap.

— Háy, «eski dos», «góne shákirt» qalaysań?

Barmısań? — dep ekskavatorshı jigit eksavatorın járdem-shisine berdi de, ózi mashinadan ırǵıp túsip, Asqardıń janına keldi. Bul jigit, shınında da, Asqardıń burıńǵı ustazı Áliy qıytar edi. Ol dım ózgerip ketken. Semireyin depti.

— Endi urmaysań ba? — dep sálemlesti Asqar.

— Burıńǵı Áliy uri bolsam, qan qaqsatar edim, biraq men ol Áliy emespen. Áliy ekskavatorshıman. Qara, mına qollardı anaw áwkiygen nárse menen mınaw tawday topıraqtı shı-

ǵarǵan usı qollar! — dedi Asqarǵa alaqanların kórsetip. Asqar qarsı aldında turǵan duǵıjım deneli ekskavatorshiǵa qızıǵa qaradı: ırastan da, usı Áliy me? — dep tańlandı.

Sayaxattan olar shańqay túste qaytti. Kún ǵıjlap qızdı. Balalar qara suw bolıp terledi. Awzi kewip júdá shólledi.

Olar Besjaptıń kópirine kelgende, birewdiń jatqanın kóre sala, suwǵa shomilayıq dep usınıs etti. Hámme, onı quwatlay tústi. Tárbiyashı menen jetekshi de qarsılıq etpedi. Jigirmalaǵan balanıń júziwdi biletuǵınları dárhال sheshinip salqın suwǵa ózlerin tasladı. Íssılap kiyatırǵan balalar suwǵa kirgen balıqtay boldı. Olar suwdıń betin há demey úyrektey qapladi.

— Ketti! Ketti! Járdem etiń! — degen qorqınıshlı dawıslar qápelimde hámmeňiń tóbe shashın tik turǵızıp, tula boyın titiretip jiberdi.

Haqıqattan da, suwdıń qattı aǵısılı jerinde bir balanıń batıp-shúmip ketip baratırǵanı kórindi. Jaǵadaǵı balalar shuwlasiп sayada jatqan tárbiyashı jetekshini járdemge shaqırdı. Jańa ǵana suwdan shıgıp qumǵa awnap jatqan Asqar menen Dosan qáweterli xabardı esitiw menen ırash-tan ózlerin suwǵa attı. Biraq, olar menen suwǵa ketken balanıń arası ádewir jer edi. Sonlıqtan, bulardıń óz waqtında úlgerip járdem etiwi gúmanlıraq boldı. Onıń ústine tárbiyashı hayal menen jetekshi de sheshinip úlgere almay atır. Al, ketip baratırǵan bala bolsa hawlıqqanınan tek qolın shalpıdata beredi. Usı waqıtta tosattan payda bolǵan birew kópirdiń erneginen kiyimleri menen suwǵa sekirdi. Ol keń qulashınıń kúshli pátı menen suwdı jarıp, shaqqan júzdi de, há demey balanıń janına jetip bardı.

Ol suwǵa shúmip ketken balanı qarmalanıp taptı da, qamırday hálsız denesin kókiregine qoyıp arqası menen keyin júzip jaǵaǵa keldi. Balalar jıldam onı ırashqa shıgardi da, qolların kerip, jasalma túrde dem algıza basladı.

— Haw, bul Sadulla ǵoy, oy sorlı, ele júziwdi bilmeydi eken-aw! — dedi bir bala óz joldasın tanıp.

Sulq bolıp esinen ayırlıp jatqan Sadullanıń awzınan atlığıp ılay suw shıqtı. Onı aylana turǵan balalar tı̄m-tırıs bolıp

ayanışlı kózlerin sirá onnan ayırmadı. Jasalma dem aldırıw óz nátiyjesin berdi. Sadulla demin alıp kem-kem ózine kele basladı. Áste ógana kózin ashti. Ínírsip ján-jaǵına, ózin alıp qalǵan adamǵa qaradı. Kúsh penen eki-úsh ret túshkirdi. Basın qozǵap, turıwǵa háreket etti. Hámme quwanısıp atır.

— Mırza aǵa, ele Sadullanı ólimnen qutqarıp qalǵan sen be ediń, men saǵan ırzaman! Bul da bir ájayıp qaharmanlıq! — dedi suwdan shıǵıp dostınıń janına kelgen Asqar ózin asırap alǵan ákesin kórip.

— Haw, Asqarmisań, aman-esen júrseń be, balam! Bul qalay óz dostınızdı, tas bolmasa, suwǵa jiberip edińizler! Aqırı, abaylap sayızıraq jerde shomilmaysız ba! — dep Mırza Mámbetov, Sadullanı súyep ornın turǵızdı da, balası menen kórisip ústi-basın sheship sıǵıw ushın shetkerirekke shıqtı.

Sadulla ketip qala ma dep zárresi qalmaǵan tárbiyashi menen jetekshi hám barlıq balalar shofyor Mámbetovqa úlken algıs aytti. Kóp balalar onıń bul erligin, azamatlıǵıń ómirdiń ájayıp órnegi retinde dápterine jazıp, usı kúnnıń umıtılmas tariyxına kírgizdi.

— Pay-pay! Usınday jerde jazıwshi menen fotokorrespondenttiń bolmaǵanına qara, bunday waqıyanı kópshilikke jetkermey sirá ayaqsız qaldırıwǵa bola ma, aqırı, ol bir azamatti ólimnen aman alıp qalǵan haqıyqat qaharman góy, — dedi Dosan qasındaǵı bir balaǵa. Bunu esitip qalǵan Mırza oǵan basın shayqadı da:

— Sizler meni kótermeley bermerń, birewler esitip qalşa, haqıyqattan da, Mámbetov maqtanshaq bolıptı dep oylar. Men tek ógana ózimniń adamgershilik wazıypamdı at-qardım, — dedi.

— Qáne, Asqar inińdi kóriwge endi barmaysań ba, balam?

— Baraman, baraman. Ziynepeti de ertip baraman. Sara apamdı da sonday saǵınıp júrmen. Tárbiyashımnan ruqsat alsam bolǵanı.

Mırza balasınıń haq kewilli sózine ırza boldı da:

— Onday bolsa qaytarsın, mashinaǵa mindirip alıp kete-men.

— Boladı, boladı, jolına qarap otıraman onda, — dedi Asqar kewilli túrde.

Sayaxatshılar qıraqı shofyor menen kewilli túrde xoshlastı. Asqar onıń mashinasın kóz ushına shekem gúzetip qaldı.

Állen waqıttan soń kún salqın tartıp sayaxatshılar jolǵa tústi. Eń aldında Asqar. Átirap búgin kúndegiden de gózzal kórindi oğan: jáń-jaǵı kók shalǵı, al aspanda da poshsha torǵay shırıldayıdı. Al, keń gúzar jol bolsa, iyretilip-iyretilip barıp, tuw alıstaǵı aspanniń kók jiyegine barıp súngiydi. Asqar óz dosları menen usı joldan baratır. Bul jol olardı rayonǵa da, mektepke de aparadı...

Sózlik

elewsız — ańsız, bayqawsız

ekskavator — ózi júrip qazatuǵın ham topıraqtı, tastı, qumdı basqa transportqa júkleytuǵın mashina

gerbariy — keptirilgen ósimliklerdiń jiyındısı

kombinezon — jumısqa kiyiw maqsetinde beshpenti menen shalbarı qosıp tigelgen ústi kiyim

fotokorrespondent — kúndelikli baspasózdi súwretli xabar menen támiyinleytuǵın xızmetker

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jaslardıń 40 jılıq bayramına qanday tayarlıq kórıldı?
2. Ziynep ne ushin jıladı? Asqar oğan qanday másláhát berdi?
3. Balalar sayaxatqa qayda bardı, olardı ne nárseler qızıqtırdı?
4. Suwǵa ketken balanı kim qutqardi?
5. Sizler qanday dögerekke aǵzasız?
6. Gúrrińdi tásırıli oqıp, mazmunın sóylep beriń.
7. «Adam — adamǵa dos» degen temada gúrriń jazıń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

DIALOG HÁM MONOLOG HAQQÍNDÀ TÚSINK

Dialog — (grekshe *dialogos* — eki adamnıń óz ara sóylesiwi). Kórkem shıgarmada waqıyanı túsındırıwge, xarakterdi ashıwǵa járdem beretuǵın usıllardıń biri. Dialoglar 138

tuwra gápler menen beriledi. Dramalıq shıgarmalar tiykari-nan dialoglar formasında beriledi. Epikalıq shıgarmalarda da dialoglar jiyi qollanılıdı. Olar personajdını til ózgesheli-gin beriwge yamasa qanday da bir jaǵdaydı kórsetiwge járdem beredi. Máselen, «Mínlardıń biri» shıgarmasında avtor personajlardıń óz ara sóylesiwi arqalı bir úydiń qıyın jaǵdayın kórsetip, turmis shınlığıń ashadı.

— Tamaǵımızdı tawıp asırap otırǵan sen ediń, sen ket-seń, halımız ne boladı? — dep kempir jıladı.

— Qanlı qaqpanga túskenn jannıń qaytip shıǵıwi qıyın. Qaytip kele almaspan, apa, — dep Aytbay basın tómen sala berdi.

— Apa! — dedi Húrziya, jilamań, bosqa jilaǵan menen hesh nárse shıqpaydı, aqıl tawıp qalay da aǵamdı alıp qalıwdıń jolın tabayıq.

— Ne ilaj tabamız, qayıǵımız qayırlap otırǵan joq pa? — dep kempir qızına qaradi.

(M. Dáribaev «Mínlardıń biri»).

Monolog (grekshe *monos* — bir hám *logos* — sóz) kórkem shıgarmada qaharmanniń kópshilikke yamasa ózine qarata aytqan sózleri. Monolog kóbinese dramalıq shıgarmalarda ushırasadı. Mısalı, Shekspirdiń «Gamlet» tragediyasında Gamlettiń monologı onıń obrazın hám ulıwma sol shıgarmanıń ideyasın kúsheytip beriwge járdem etedi. Lirikalıq qaharmanniń ishki keshirmelerin, ruwxıy halatların beretuǵın lirikalıq shıgarmalardı tikkeley monologqa jatqarıwǵa boladı. Monolog roman, povestlerde de úlken xızmet atqaradı. Mısalı, T. Qayıpbergenovtıń «Qaraqalpaq qızı» romanında Jumagúldıń, K. Sultanovtıń «Aqdárya» romanında Nazlı kempirdiń monologları atı atalǵan qaharmanlardıń ishki keshirmelerin beriwde úlken áhmiyetke iye. Mısalı, K. Sultanovtıń «Aqdárya» romanınıń «Anamnıń hásireti» bólimindegi Nazlı kempirdiń monologi júdá sheber jasalǵan: «Urıs!... Biygúna náresteniń atasın,

atanıń botasın miyrimli qushağınan julıp alıp, issı bawırın sholan (qara muz) etken — sen! Qaralı tóbeń kórinse altın ay tutılıp, kúlip turǵan kúndı hásiret basadı. Jerdi qırq párshe, eldi toz-toz etip jaralap, tınıq suwdı bilǵaysań!... Adamzatıń ólshewli kóz jası menen qırmızı qanın teńiz qılǵan — sen zalım, seniń nápsiń qashan toyar eken. Onda personajdıń tili menen onıń ishki sezimleri, keshirmeleri beriledi. Al, liri-kalıq shıǵarmalardı shayırdıń monologı dese de boladı.

SAĞÝDULLA ABBAZOV

(1930 — 1990)

Saǵıydulla Abbazov — balalar shayırı. 1930-jılı 5-mayda Taxtakópir rayonında tuwilǵan. Oı balalar hám jas óspirimler ushın kóp ǵana shıǵarmalar dóretti. Onıń «Sırlı albom», «Kel báhárim!», «Mektepte de, úyde de», «Meniń inim», «Mektepte bayram» sıyaqlı toplamları hám tańlamalı shıǵarmalarınan ibarat bir tomlığı jarıq kórdi. Onıń bir qatar shıǵarmaları basqa tillerge de awdarılǵan, namaǵa túsirilgen qosıqları da bar.

MILICIONER KELDI BIZİN KÓSHEGE

Milicioner keshe kelip, Polatti,
«Úyi qayda?» dep hárkimnen soraptı.
Nege onı izleydi dep adamlar,
Úylerinen shıǵa-shıǵa qaraptı.

Birew aytti: oǵan bir is bolǵan dep,
Birew aytti: tóbelesip qalǵan dep.
Birew aytti: qarap júrmey ol bala,
Birew aytti: awır jara salǵan dep.

Birew aytti: aldawlıqqa ergen dep,
Birew aytti: urlıq islep júrgen dep.

Milicioner keliwiniń sebebi,
Birew aytti: sonı birew kórgen dep.

Biraq, olay bolmay shıqtı izinde,
Mehribanlıq oti jaynap kózinde.
Mektepten kelmegen, Polat joq edi,
Ushırástı ata-ananıń ózine.

Siziń Polatińız — dedi, azamat,
Joldan tawıp alǵan eken ol bir zat.
Ózi aparıp miliciyaǵa tapsırdı,
Jazıp aldiq hámmesin de atpa-at.

Sol zattıń iyesi bizlerge keldi,
Joytılǵan nársesin sol jerden kórdi.
Nachalnik aytti ol maqtanış etip,
Polat degen bala ákelip berdi.

Zatın tapqan adam quwanıp qaytti,
Júzleri kúlimlep mın algıs aytti.
Polattıń da ata-anası bilsin — dep,
Bul jigitti miliciya jollaptı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Milicioner ne sebep Polattı izlep keldi?
2. «Júzleri kúlimlep mın algıs aytti» degen sózlerdiń mánisin túsındırıp beriń.
3. «Altın alma, algıs al» degen temada shıgarma jumısın jazıń.

ÁSSALAM, JAÑA JÍL — NAWRÍZ!

XALMURAT SAPAROV

(1932 — 2009)

Xalmurat Saparov — balalar shayırı. OI 1932-jılı 20-martta Shimbay rayonında tuwilǵan.

Shayırdıń «Nálshe», «Jas usta», «Qurqıltay», «Baxıtlı balalıq», «Ayǵa uship barǵanda», «Meniń kúnlerim», «Quslar menen sırlasqanda», «Altın dáwran», «Watan suńqarı», «Tábiyat — óz úyim», «Quyash balalarımız», «Bala baqsha qosığı», «Tábiyatqa sayaxat», «Kásibim — maqtanışhim», «Sap denede — sap aqıl», «Kiyikler» qosıqlar toplamları basılıp shıqtı.

Onıń «Jas usta» qosıqlar toplamı 1970-jılı Tashkentte basılıp shıqtı. «Qawinnıń shiresi», «Qasqırlar menen betpebet» gúrriňler toplamı «Qaraqalpaqstan» baspasında jarıq kórdı.

X. Saparov 1984-jılı «Baxıtlı balalıq», «Qurqıltay», «Ayǵa uship barǵanda» hám «Jiyrentay» qosıqlar toplamları ushin Qaraqalpaqstan Respublikası Berdaq atındaǵı siyılıqtıń laureatı boldı.

Sonday-aq, oǵan Qaraqalpaqstan Respublikasına miyнети sińgen mádeniyat xızmetkeri húrmetli ataǵı berildi.

NAWRÍZLÍQ GÓJE

Toyıp alıp nawrız gójege,
Diyqan baba qolǵa bel aldı.
Otırıwǵa janı tóze me,
Atız betke qaray jol aldı.

Úmiti zor diyqan babanıń,
Jer qoynınan tuqım túsedı.
Sótılgen soń qıstırıń qamalı,
Balqıp atır tońlar keshegi.

Húrmet etip kútedi jerdi,
Toyındırǵan hámme xalıqtı.
Topıraqtı qısimlap kórdı,
Atız tapqa kelip qalıptı.

Diyqan baba qalmas boldırıp,
Nawrizdan soń quwat alganday.
Qoyǵanlıqtan jerin qandırıp,
Mol ónimge tiykar salǵanday.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Nawrız ayında diyqan babada qanday táshwish payda boladı?
2. Hawa rayında qanday ózgerisler boladı?
3. «Nawrizlıq góje», «Súmelek» taǵamları tuwralı óz túsinigińizdi aytıp beriń. Basqa da qanday milliy taǵamlardı bilesiz?

GÚLAYSHA ESEMURATOVA

(1930)

Qaraqalpaq prozasınıń belgili wákilleriniń biri G. Esemuratova 1930-jılı 18-fevralda Shimbay rayonında tuwilǵan. Xızmet jolın xalıq aynası—jurnalistlik xızmetten «Jetkinshek», «Jas Leninshi» (házirgi «Qaraqalpaqstan jaslıarı») gazetalarında, sońinan «Ámiwdárya» jurnalında bólüm basqarıwshısı, al 1991-jılı «Aral qızları» atamasındaǵı hayal-qızlar jurnalınıń bas redaktörü bolıp isledi.

Jazıwshınıń «Dasturqan», «Keste», «Ayday qız», «Qızım, saǵan aytaman», «Ana», «Meniń ushın ele balasań», «Ana se-zimi», «Máyekbórek hám kempir», «Qara pıshıqtıń İlaysańı» h.t.b. shıǵarmaları baspasóz betlerinde jarıq kórgen.

JIYREN

(povestten úzindi)

JIYREN TÚWE BAS QAYGÍ

Awıl adamlarınıń mánet qayǵıları, urıs zardabı kem-kem ózin tanıtıp, baspalatıp baratır. Bala-shaǵa betin sıpırıwǵa waqtı joq. Suwiq, ashpız degendi awzına almaydı. Minaw úlkenniń jumısı, minaw kishkeneniń jumısı, deytuǵını burın eken, házir ayırmaydı. Qolınan kelmeydi degendi tiline bassa ne deyseń, halınıń barınsha qıymıldaydı.

Kishemler bolsa sabılıp qas qarayǵanda úyge zorǵa keledi. Jaǵdaylar burıńiday emes, kunde birew ketip atırǵan. Úylerdiń arası ásten bosap atır. Sonıń arasında urıstiń ángimesi de aytılıp atadı. Kimdi kórseń sol, qıyın boldı-aw bala, bul nálet bolǵır fashist, eń bolmasa, biziń balalar barǵan soń keyin qayta ma desek, kem-kem basıp kiyatırǵan bále góy, — dep qıynaldı. Kimniń balası ketken, kimniń balası endi ketedi. Hámme sonı qayǵıradı. Áytewir, qarap otrǵan adam joq. Bári de jawǵa qarsı gúresip, qolińan kelgen talaptıń basında. Meniń talabım Jiyrente qaraw.

— Seniń Jiyrente jaqsılap qaraǵanıń jawǵa qarsı oq atqan menen barabar, — degen Turdımurat aǵamnıń da-wısı qulaǵımda qalıp, ózimdi jaw menen alısıp júrgendey sezemen. Jiyrente jildaǵiday ot-jem de jiynay almadıq. Úydiń qasındaǵı jońishqanı ózim orıp, jiynap qoydım, ol ne boladı, qashshan qaǵıp saldı. Úydiń ishiniń de Jiyrente bası aynalmayıǵınday kórinedi maǵan. Kisheme ara-tura Jiyrenniń jaǵdayın aytıp tońqıldayman.

— At túwe iyesinen xabar bolmay ózlerimiz daǵdarıp júrippız, — dedi. Bul sóz Turdımurat aǵamdı saǵınıp júrgen maǵan júdá awır tiydi. Men kunde xat jazaman da otıraman. Men hár xat jazǵan sayın anam qasımda otırıp: «Jas jigitlik etip juqa kiyinbesin, tamaǵınıń awırıwi shıǵadı. Qalıń kórpe jamılsın. Tepkilep kórpesin ashıp taslaytuǵın ádetin qoysın. Ashılıp qalsa jawıp jiberetuǵın men joq oǵan. Ol jerlerde awırsa kim qaraydı, aytagór», — dep zinharlaydı. Biraq, Turdımurat aǵam bizlerdiń xatımızdı ala ma, joq pa, bilmeymen.

Bizler de, endi bir mezgil oqısaq, bir mezgil atıza apamlarıń janında júremiz. Buǵın Qızlargúl kishem de atıza. Ol burın ara-tura keletuǵın bolsa, endi hámmeden burın atıza kórinip, úyine hámmeden keyin ketedi. Ózi de paxta tergish. Kúnine 100 — 150 kilogramm teredi.

Geyde bir kunde tuwlıǵanday gil jas kelinshekler jiynalıp, qoli jırılsa kishkene qáyınlerin janına shaqırıp, olar menen degiship ayqasıp oynap atırǵanı. Bir kúni gil kelinshekler

Quwanışbek aǵamdı janına shaqırıp aldı. Umıtpasam, ol sol waqıtta on bes jaslarında. Boyı zıńgittay, up-uzın.

— Aǵańlar bolsa urısqa ketti. Sen bizlerdiń úyimizden kirip shıǵasań... Írastan da, Quwanışbek aǵa gódek pe, erke me? Qay waq kórsem, sol waq úyiniń ishinde ókpelep bultiyip otırǵanı. Bul aǵamız da kelesi jılı urısqa ketti...

Sózlik

Jiyren — jılqınıń qızǵılt-sarı túri, túsi

sabılıw — sharshaw, boldırıw, qara terge túsiw

qas qarayıw — qarańǵılıq túsiw, kún batıw

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Turdımurat urısqa keterinde qarındasına qanday tapsırma berdi?
2. Urıs dáwiri elge qanday qıynıshılıq tuwdırdı?

JIYRENNIŃ QOSQA QOSÍLÍWÍ

Mart ayınıń bası edi. Bul bir jaǵınan tógin tógiп, jayıп, bir shetinen jer súretuǵın waqtı. Awıldaǵı bar kólikti jiynap, qosqa qosıp, arbaǵa jegip atır. Qıbırılaǵan jan qıyı bar seyisxana-nıń janında kimi shelek penen, kimi qapshıq penen, áytewir, kókireginde janı bar adam tógin tasıwda. Onıń ústine kimdi kórseń sol, kólik jetpeydi dep zar qaqsayıdı. Atlardı bolsa urısqa alıp ketti.

— Azamatlar qan maydanda júrgende mına Jiyrendi jumsap ráhátin kórmeyseń be? — dep qoyadı, qıyın is basına túsken jası úlkenler... Jer aydalmay, shigit sebilmey atır. Aprel degen kelip qaldı. Ele egiletuǵın jerdiń úshten birine tuqım sebilgen joq. Burın apreldiń yarımı bolmay-aq jerge shigit túsip bolatuǵın edi. Biyıl eki ǵana kólemdi egip boldı. Bar xalıq islep-aq atır. Sonda da, is ónbeydi. Allamurat aǵam qısınǵanınan Jiyrenniń aldı-artınan aylanıp dógerekley beredi. Endi bunı da jumsayjaq-aw! Biraq, ele ashıp aytqan joq. Jiyrendi jumsaw ushın hámmemizdiń kelisimimiz kerek...

— Qane, Gúlxan Turdımuratqa xat jaz!

Jyren aman, kelgennen keyin toyǵa shabasań? Hesh ǵam jeme, inim, — dep izine meniń atımdı jaz, — dedi Allamurat aǵam. Jiyrenniń qosqa qosılǵanın basqalardan esitip júrer. Ózimnen xat alsa pitegene arqayın boladı góy! Bul jaqtaǵı qıyıñshılıqtı qaydan bilsin, — dep qoydı bir kúni atızdan qaralay óship keldi de.

Men jazbadım. Hámmemiz: apam da, atam da! Ne dep otırǵanına óziń túsineseń be? — dep shuwlastı...

— Qansha shuwlasańız da Jyren qosqa qosılmasa bolmaydı! — dep kesip aytı Allamurat aǵam. Men Aysultan apama juwırdım. Meni Aysultan apam tınıgıp tınlap bolıp:

— Álbette, jurttıń jalǵızı ketken ǵalaba iske Jyren qarap jata ala ma? Biraq ol, otırdı, turdı, tipırshılap tınıshi ketti: «Erteńnen baslap Jyren qosqa qosıladı, desesh, — dep qoydı. — Bir kún bolmasa bir kún solay bolıwı kerek góy» — dep, suvíq demin aldı da, óz oyı menen ózi bánt boldı. Sol kúni Aysultan apam meni jibermedi, janına alıp jattı. Biraq, azanda erte oyattı... Tań qarańǵısın qaq ayırip biziń úuge qaray tarttı. Izinde jortıp kiyatırmış... Aysultan apamnıń ne oylap kiyatırǵanın túsinbeymen. Biraq, kewlinde qanday da bir gúres, ǵázepli jigerdi abaylayman. Izin kútemen.

Ele kún shıqpasa da, alıstan-aq birewdi-birew kórgendey jaqtı. Kók dárya kólat jerde qıbırlaǵan jan joq. Tím-tırıs. Qanday qorqınıshlı. Bir waqıtta Jiyrendi jetelep Allamurat aǵam lyshanjaptıń kópirine mindi... Kún jańa shıgıp kiyatır. Bárinen de beter Aysultan apamnıń ne oylap otırǵanı maǵan jumbaq. Men úndemesten ózimdi tutsam da, kózimnen jaśım monshaqtay jumalanıp baratır... Kózimniń jasın súrtemen de izin kútemen. Ornımnan ushıp turıp, Jiyrente juwırayın desem, Aysultan apam iynimnen basıp qayta otırǵızdı...

Al, Jyren bolsa, qosqa kirse, qáne. Moynına moyıntıraq saldırmay aspanǵa shapshıydı, qırırlıq etip kisneydi. Dóge-rektekilerden járdem soraǵanday alaqlap elewreydi, kim-nendur jaqsılıq kútedi, heshkimge sır bermeydi. Bulqınıp arıstan shıgıp ketip, kónbey atır. Juwǵarada kónetuǵın túri joq. Shıgıp ketken jerinen kúshlep arısqa kírgizedi. Jiyren-

niń bayaǵısı bayaǵı. Qosqa qosılǵanına qayıl bolmay, sol jerde turǵanlardan: «Meni kórip turıp, irastan da qosqa qosasız ba?» degendey shaǵınıp qaraydı. Olar júzin buradı... Hátte, birewdi kútkendey, bir díbisti esitip turǵanday, qulaǵın tikireytip qaytalap elewreydi. Jiyrenniń názeri ele bizler tárepte ... Allamurat aǵam sóytip jerden bir shıbiq aldı... (urayın degen niyeti boldı ma, yamasa qossalıhırdıń qolına shıbiq alıw ádetine aylanǵanlıqtan ba). Urǵanın kórmey-aq, qoyayıń dep, kózimdi tarsa jumdím. Aysultan apam bolsa, kúni menen tislenip shıdasa da, Allamurat aǵamnıń shıbiq alǵanın kóriwi máttal, ağıp turǵan úlken arnadan qalay atlaǵanın bilmeymen arjaǵına sekirip-aq tústi.

— Ózim! Ózim! Shıbiqtı taslań! Jiyrenge shıbiq tiygizberń! Ótinemen?! Shıbiqtı kózine kórsetpeń! Jiyrenge shıbiq túwe, qol tiygiziwge haqńız joq! Jiyrenniń iyesi bar. Keledi! Keledi!!! — dep Aysultan apamnıń Jiyrenge qarap, ókireń qaǵıp juwırǵandaǵı óksigin máńgige ketiriw múmkın emes. Men turǵan jerimde qatıp qalıppan. Allamurat aǵam shıbiǵın uslawı menen sileyip tur. «Ózim birge júremen, Jiyren menen ózim qosqa birge qosılamан!!!» Jiyren apamnıń qarasın kóriwden-aq kisnep, qostı súyrewi menen Aysultan apamnıń aldına qaray shapqanda, kishem betin basıp qara jerge otıra ketti. Hámme ayaǵında turıwǵa dińkesi qurıp tómen eńkeydi.

Aysultan apam ele juwırıp kiyatır, shóp-shar ilip kiyatırǵan uzın burımın basına eki-úsh ret aylandırip orap tasladı. Shalǵayıń paqal ilip kiyatırǵan mawıtı komzolin da sheşip ılaqtırdı...

— Qaraǵım, Jiyren, dostım Jiyren! Men mindaman janıń-daman, kewlinde ne barın aytalmasań da men bilemen, basqlar bilmeydi góy! Nege ójetleneseń?! Wádeńde ele turıpsań ba, dep kele attıń moynınan qushaqlap, basın qoyıp óksiydi. Basların sıypap bir nárse aytpaqshi boladı. Bizler anıq túsine almaymız. Ókpesi óship sharshaǵanlıqtan sózleri naqma-naq shıqpaydı. Jiyren qoltıǵına basın tıǵıp, Aysultan apamnıń sózlerin maqullaǵanda Jiyrenniń kózinen jas shıqqanın anıq kórgenmen. Dógereklegен

adamlar táselle beriwden de ayırlıp tur. Aysultan apam kóz jasın tiyip ózine keldi...

— Meniń ne sharam bar. Bir ózimniń qolımnan ne keledi?! Bolmaytuǵın iske heshkimniń de sharası joq. El tınısh, iyeń bolǵanda basqa gáp. Seniń mına tentekligiń hesh jerge sıymaydı, kewilge jayǵaspayıdı. Sonı da túsinbey tursań. Turdımurat keledi, toyda ılaq shabasań! Jarıstan da ozasań ele! Sol shadlı kúnler tez kelip, bizlerdiń toyımızda shapqıń kelse, usı jumıstı jelkeń menen kótermeseń bolmaydı. Bul tek seniń qolıńnan keledi. Eger qáleseń, ekewimiz teń atqaramız. Pútkıl el, jawǵa qarsı gúresip atırǵanda seniń qarap turǵanıń, ózińe de jaraspayıdı. Qáne, atla! Ózim birge jüremen.

Qáne, qáne dep, Aysultan apam Jiyrendi jılawlap, ásten tapqa saldı. Aldı menen Jiyrenniń aldına ózi túsip, tap penen júre basladı. Izinen Allamurat aǵam gúndeni uslap baratır. Men óz kózime ózim isenbeymen. Aysultan apam Jiyrendi jılawlap, qos aldında ketip baratırıp, ne oylap baratır eken...

Ekewimiz qosılıp, erteń bir kún toy degenimiz urıs boldı, oqıwǵa atlanamız degen niyetimiz tógin tógiп, qos aydaw boldı, bunıń izi ne boladı? Ol da gúmilji! Joq, joq bári de waqıtsha, kewlim qayaqtaǵını shaqırma! Ele barlıq jaqsı niyetlerimiz iske asadı. «Jas tilegi qabil» — deytuǵın edi jası úlkenler. Sol jaslar bizler emes pe?! «Ya Turdımurat» — degen sesti de shıgıp ketti Aysultan apamnıń.

— Ne deyseń, shıraǵım? — dep qulaǵı erbeń etti.

Allamurat aǵam.

— Hesh nárse, hesh nárse! — dep aldına qaray kete berdi. Uyalǵanınan taǵı: — Joq, joq hesh nárse — dep qaytaladı da, mańlayınan terin bir sıyırip, ekinshi súrimge aynaldi...

Sózlik

seyisxana — at qora, arnawlı jay

moyıntıraq — attıń moynına, gúndeni tutastırıwshı qural

aris — jer súriwde gúndeni, moyıntıraqtı baylanıstırıwshı qural

komzol — úst kiyim

gúnde — jer súretuǵın qural

jılaw — attıń basına taǵılǵan jip, qayıstan yamasa kendir jipten islen-
gen júwen

jılawlaw — bul attıń jılawın uslap jetelew

günde — jer súriwde paydalanylataǵın, aǵashtan islengen eń apiwayı
awıl xojalıq quralı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Urıs jıllarındaǵı jumıslar ne ushın qol kúshi menen islenetuǵın edi?
2. Jiyrendi qosqa jegiwge ne májbúrledi?
3. Aysultan apaydırń Jiyrenge aytqan sózlerin tawıp oqıp, mazmunın
aytip beriń.
4. Qos алdında baratırǵanda, Aysultan qanday oylardı kóz aldına kel-
tirdi?
5. G. Esemuratovaniń «Jiyren» povestin tawıp oqırı.

ABBAZ DABÍLOV

(1898 — 1970)

Xalıq shayırı Abbaz Dabílov 1898-jılı Taxtakópir rayonında tuwiladı. OI xalıq dástanlarının úlken qızıǵıwshılıq penen oqığan. Abbaz shayır poema janrınıń rawajlanıwında belgili orındı iyeleydi. Tereń mánili, kórkem, suliw qosıqların jazıw menen birge «Bahadır» dástanın dóretti. Shayırdıń «Námárt jigit nege dárkar», «Júrekke jaqın adamlar», «Arnaw», «Jeńisler qosıǵı», «Qosıqlar» atlı hám basqa da toplamları basılıp shıqtı.

Shayırdıń kóp ózgen qosiqları ózbek, qazaq hám rus tillerine awdarılıp toplam bolıp basılıp shıqtı.

A. Dabílov — Qaraqalpaqstan xalıq shayırı, Ózbekstan xalıq jırshısı.

JAZ MÁWSIMI

Kún tóbege kelip, nuri shashıldı,
Bilgenge belgisi jazdıń máwsimi.
Qırmızı qızıl gúl baǵda ashıldı,
Esittim sayraǵan búlbúl dawısını.

Tórt pasıl izbe-iz kelmek dúnyaǵa,
Jarasıqlı jaz keltirer giyaǵa.
Haywanat jún taslap, quis palapanlap,
Jazdıń kúni tuwıp, óser uyaǵa.

Ğaz, quwlarǵa kóldiń ishi jańlaydı,
Qayır menen kól-qopanı jaylaydı,
Jaz jaylawda qayta túlep párlegen,
Jetilgen qanatlar ushsa talmaydı.

Aq suńqar, aq tuyǵın biyik tawlarda,
Kók ǵarǵa, kógershin jarqabaqlarda.
Aq, sarı uyası shınar basında,
Búlbúldiń mákanı, shámen baǵlarda.

Jaz máwsimin kórseń, qalmas ármanıń,
Jemislerdiń baqshalarda turǵanın.
Kórseń adam ishpey-jemey toyadı,
Arpa, jazlıq, aq biydaydıń qırmanın.

Uzaqtan kóriner biyik shınarlar,
Ánjir, badam, piste, anarlar.
Qol uzatıp, alıp miyweni,
Salıp tur awzına, jemisqumarlar.

Qara tal, aq terek, nárwan aq talım,
Tartıp tur, sayası jáhán samalın.
Torsıldap astına túsip turıptı,
Solqım júzim, erik penen shabdalım.

Aq paxta ağarıp saldı gúl-ǵumsha,
Aq, qızılǵa dóner paxta bolǵansha.
Órbız tarǵıllandı, pisti qıyarlar,
Qawınlar tor bolıp, shıqtı jambılsha.

Marjanday qızarǵan torsıqtay jiyde,
Jemisler pisip tur ziyneme-ziyne.
Aytıp ada ete almayman miyweni,
Jaz máwsimi — jalpi jatqan góziyne.

Qaraqalpaq quw daraqlı el ediń,
Jılap shólistanda qaldım, — dep ediń.
Jarasıqlı jazǵa miyriń qandırıp,
Eldi gúlge, jerdi nurǵa bólediń.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jaz máwsimine jıldırıń qaysı ayları kiredi?
2. Hár máwsimniń ózine tán ózgesheliklerin misallar menen aytıp beriń.
3. Jazda tábiyatta bolatuǵın ózgerislerdi shayır qalay súwretleydi?

DÁWLEN AYTMURATOV

(1933)

Dáwlen Aytmuratov — shayır, dramaturg hám alım. OI 1933-jılı Bozataw rayonınıń Erkindárya elatında tuwilǵan. Shayırdırıń dáslepki qosıqları 1958-jıldan baslap jariq kórdi. Onıń baspada «Qosıq hám tımsallar», «Ağar dárya», «Tımsallar», «Men shınlıqtı súydim, olsız hesh nársede qádir yoq» degen toplamları hám «Yalǵanshınıń isi», «Aqmaqlıq dúnyasında» atlı komedyaları járiyalandı. «Pir qaqqan» komediyası teatr saxnasında qoyıldı.

D. Aytmuratov qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrıñ rawajlandırıwǵa salmaqlı úles qosqan.

ASQABAQ HÁM SEKERPARA

(tımsal)

Bultqa usaǵan qap-qara,
Pálektiń astında sekерpara,
Tań ağara baslaǵan waqta,
Bílay dedi asqabaqqa:
— Áy, Aseke, ekewimiz jasaymız bir palizda.
Biraq, keshir men, qaraǵanda mańızǵa,
Aspan menen jer shelli parıq aramızda.
— OI qanday parıq? — dedi Asqabaq. — Aytsańız da!
Mine, sóytip, Sekerpara bílay dedi Asqabaqqa,
Túr bildirip azıraq kúlgen:
— Tuwrı, seniń gewdeń úlken,
Sen hám mendey jemisseń. Onı hámme bilemiz,

Biraq, mazań mennen kemis.
Hám seni adam jemeydi, pisip túspeseń tabaqqa,
Sol jerine keler azıraq arım.
Al, meni almastırıp bolmaydı palǵa, qantqa, nabatqa,
Sol sebepten kóp boladı meniń bárha qardarım!
Geyde qarayman dep kelgenler maǵan,
Hátte, súrinedi ańsızda saǵan!
Sekerpara sózin tamamlaǵan waqta,
Shıq astında qaq ayırıldı eki jaqqa.
Qaysınday artıqmashlıqqqa iye bolsań da arada,
Ózińdi ayrıqsha sanama.
Sóytip, aylanıp júrme awaraǵa,
Usap, tımsaldaǵı Sekerparaǵa.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Sekerpara qabaqqa qanday ángimeler aytı?
2. Sekerpara ne dep maqtandı? Sekerparanıń sózin tawıp oqıń.
3. Tımsaldı tásırlı oqıń, astarlı mánisin túsındırıń.

QORAZ HAM PÍSHÍQ

(tımsal)

Turǵan eken bir qoraz shırriyıp qora túbinde,
Ol qoraǵa pıshıq kelip joliqtı,
Hám minanday ángimeler bolıptı:
— Bir túrli-ǵo, Qoraz mirza, shırriyıp, mına turısıń?!
Ne sebepten kewliń bunsha kóterińki, búgin? — dep,
Qorazdan jortaǵa soraptı Pıshıq,
Qorazǵa bildirmey, kózin iytke qısıp.
Bılay depti sonda Qoraz bayǵus:
— Óytkeni, men hám quspan! Baxıtlıman bul ushın!
Mennen artıq qay qus?
Belgileri bar góy mine, mende quslardıń barlıq
Mende bar:
Eki qanat, sulıw quyıq, dónip turǵan pář!
Búrkıt degen ana bir qus barlıq qusqa tóre-ǵo.

Sen óziń-aq salıstırıp kóre góy!
Sol Búrkittiń mennen qay jeri artıq?!

— Sen, qoy! — depti, sonda Qorazǵa Pıshıq —
Sen neteyin dep ediń, Búrkit penen jarısıp,
Júkti alma óytip ózińe úlken,
Saǵan bolmaq qayda Búrkit!
Sen pasmanda maqluqsań júrgen,
Tumsıǵıńdı qıyǵa basıp, qıyaqqa súrtip!
Seniń «Quspan» degenińe inanǵanday bende joq,
Heshqanday qustıń belgisi sende joq,
Qus bolǵannıń bári, áne, ushıp júr góy aspanda,
Men bir seniń ushqanińdı kórmedim góy, pasmanda?!

Sorawlar ham tapsırmalar:

1. Qorazǵa pıshıq qanday áıǵımeler aytti?
2. Qoraz ne dep maqtandı? Qorazdını sózin tawıp oqıń.
3. «Seniń «Quspan» degenińe inanǵanday bende joq» degen pıshıq-tıń sózine qalay túsinésiz?
4. Tımsaldı tásırlı oqıń, astarlı mánisin túsinidiriń.

ÁDEBIYAT TEORIYASÍNAN MAĞLÍWMAT

TÍMSAL HAQQÍNDA TÚSINIK

Tımsal — kórkem ádebiyat janrlarınıń biri. Aqıl beriw, úgit-násiyat mazmunına iye boladı. Tımsal kóbinese allegoriyalıq (astarlap aytıw) usılın kóbirek qollanadı. Qaraqalpaqsha atama tımsaldıń ózi de «tımsallap aytıw» degen mánisten kelip shıqqan. Tımsal hár qıylı bolıwı mümkin. Mısalı, tımsal-ertek, tımsal-áıǵime, hátteki tımsal-povest yamasa tımsal-drama hám t.b. Tımsalǵa haywanlar, quslar, ósimlikler personaj sıpatında kirgıziledi. Olardıń minez-qulqın, tábiyyiy ózgesheliklerin birew arqalı adamlardıń jiynaqlanǵan obraz-ların beredi. Mısalı, qasqır — áshkóz, túlki — sum, mákkar, eshek — ójet hám t.b.

Qaraqalpaq ádebiyatında tımsal janrıńı baslawshısı XIX ásırde jasaǵan Sarıbay shayır. Onıń «Jarǵanat penen

aytis», «Shımsıq penen aytis» dóretpeleri tımsal janrına kiredi. Ótken ásırde de biraz shayırlar tımsal jazdı. Biraq, tımsal janrıń tereń túsinip, onı jetilistiriwde kóp xızmet etken Dáwlen Aytmuratov.

ALLEGORIYA HAQQÍNDA TÚSINKİ

Allegoriya — kórkem ádebiyatta tuwrı aytpay, obraz türde astarlap aytıw arqalı súwretlewdiń bir túri. Erteklerdegi haywanlar, tımsallardaǵı qatnasiwshılar allegoriyalıq sıpatqa iye. Mısalı: Berdaqtıń «Zamanda» qosığında allegoriya berilgen.

Baylor—qasqır, túlki, xalıq—qoyan eken,
Qarańǵı qaplaǵan qayǵı zamanda.

M. Gorkiy: «Allegoriya—aytayın degen oy-pikirdi kútá qolaylı hám tásırıli beriw mümkinshilige iye» dep túsinik beredi.

TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍNAN

ÁLISHER NAWAYÍ

(1441 — 1501)

Álisher Nawayı XV ásirde jasaǵan ózbek ádebiyatınıń danishpanı, ullı shayır. OI 1441-jılı Gerat qalasında tuwıldı. OI jaslayınan-aq Saadiy Sheraziy, Fadratdin Attar shıǵarmaların oqıwǵa qızıqqan. Nawayınnıń «Xozoyin ul-maoniy» («Maǵanalar ǵáziynesi») shıǵarması 4 kitaptan ibarat. 1482 — 83-jılı «Hamsa» atlı 5 kitaptan ibarat shıǵarmasın jazdı.

ARÍSLAN HÁM QUS

(*timsal*)

Bir toǵayda Arıslan menen Qus jasaydı eken. Arıslannıń kishkene balası bolıp, ol ele júriwdi bilmeydi eken. Anası onı júdá jaqsı kórgenlikten qumırsqa shaǵıp almasın dep, tisine tislep alıp júredi. Kúnlerdiń bir kúninde Arıslan balasın tislep alıp júrgeninde, Qus pır etip Arıslannıń tóbesinen ushıp ótipti. Arıslan qorqıp ketipti hám balasın bilmey qattı tislep alıptı (balasınıń janı awırıp, jılap jiberipti). Arıslan bul isinen qattı qapa bolıptı (ol balasınıń jara bolǵan jerin tili menen jalap-jalap jiberipti. Balası tınıshlanıptı).

Qus Arıslandı usılay qorqıtıp jiberiwdi ádetke aylandııptı. Arıslan Qus penen doslaspaqshi bolıptı hám oğan: — «Kel, usı toǵayda birge dos bolıp, tınısh ǵana jasayıq... Sen qosıq aytıp, meni yoshlandır. Kimdur seni qapa qılsa, men hámme waqt saǵan járdem beremen», — depti («júdá jaqsı, kel, dos bolamız», — depti quş).

Kúnlerdiń bir kúninde Qus: — «Men duzaqqa tústım, járdem ber!» — dep qışqırıptı. Arıslan járdem beriw ushın juwırıptı. Qarasa, Qus onı aldaptı. OI heshqanday duzaq-

qa túspegen eken. Arıslan dostınan qapa bolıptı. Oğan qarap: — «Ótirik sóyleme, ótirikshi xalıq aldında uyalıp qaladı», — depti. Biraq, Qus Arıslanniń gápine qulaq salmaptı, ótirikshiligin hám Arıslandı aldawshılıǵın qoymaptı.

Kúnlerdiń bir kúni Qus haqıyqattan da duzaqqá túsip qalıptı. — «Way! Meni tutıp aldı! Járdem ber!» — dep jan-táni menen qishqırıptı. Arıslan onı esitipti. Járdemge barmaqshı bolǵan eken, birden oylanması qalıptı: «Ádettegidey bul ret te meni aldap atırǵan shıgar. Barmayman».

Solay etip, Qus óz ótirikshiliǵı sebepli dostınan ayrılıp qalıptı hám ańshınıń duzaǵına ilinipti.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Qus Arıslandı qalay qorqıttı?
2. Qus penen Arıslan qalay doslastı?
3. Ótirik sóylewdiń aqıbeti nelerge alıp keletuǵınlığı tuwralı aytıp beriń.

Naqıl

1. Ótiriktiń ómiri qısqa.
2. Jaqsı dos basıńa is túskende bilinedi.

ÝAFUR ÓGULAM

(1903 — 1966)

Ógafur Ógulam 1903-jılı 13-mayda Tashkentte kámbaǵal xojalığında tuwildi. Dáslepki sawat ashiwdı ata-anasınan aldı. Turmıstırı ashshı azabı Ógafurdıń basınń sıypalamadı. Sebebi, ata-anasınan erte ayrıldı. Solay etip, ol jaslay jetim qaldı. Ol hár qıylı jumıs isledi. Óziniń basınń ótkergen waqıyaların «Sum bala» povestinde sheber súwretlep berdi. Shıgis mádeniyatın, filosofiyasın, tariyxın tereń túsingen Ógafur Ógulam ózbek ádebiyatı dástúrlerin XX ásırde dawam ettirdi hám onıń bayıp tolısıwına salmaqlı úles qostı. Sonlıqtan da, ol: «Men ózbek shayırıman, óz xalqımnıń tilimen», — dep aytıw dárejesine kóterildi.

SUM BALA

(Úzindi)

... Uzın kósheniń oń hám shep tárepindegi páslew tar kóshelerde ul hám qız balalar jiynalıp, hár qıylı oyınlar oynaymız. «Gúres», «Batpan-batpan», «Aq terek pe, kók terek», «Mindi-mindi», «Urı keldi», «Jasırınbaq» t.b. oyınları-
mız bar.

Bulardıń hámmesi túngi oyınlar. Kúndizgi oyınlarımız bas-qasha: hár qıylı asıq oyını, jańqaq oyını, top oyını, oq jay atıw, jalańash júriw, at jarısı hám t.b. Ulıwma bizler ya túnde bolıp, ya kúndiz bolıp, oyınnan sharshamas edik...

Ata-analarımızdıń kópshılıgi mayda kásipler, qarawil, jallanba xızmetshi, suw tasiwshi, atbağar, júk tasiwshi, kep-shik hám dáp qaplaytuǵın, arqan esetuǵın, ayaq kiyim onlaytuǵın hám t.b. ónerler menen shuǵıllanatuǵın edi. Olardıń ónerlerin islew, yamasa qasında kómekshi bolıp júriw bizlerdiń qolımızdan kelmeytuǵın edi... «Azannan keshke shekem kósheni shańítıp, hámmeniń janına tiyip, ǵarǵıs esitip, tayaq jep, gezip jüretuǵın bir topar jumissız biyzar balalarmız. Qorǵasın quylǵan reńli bir sasiq yamasa ustalar qırıp bergen ushqırlı saqa yaki jańqaq saqa hesh bolmasa bir saattıń qaqpagyı bizlerdiń úlken baylıgımız bolıp esaplanadı».

Ramazan ayında oyınmızdıń túrleri jáne de kóbeyip ketedi. Kesh bolıwdan kósheme-kóshe, esikpe-esik júrip yaramazan aytamız. Namazshamnan sáhárlikke shekem meshitpe-meshit júrip, ǵarrılardıń qiráátlerin esitemiz. Ási-rese, aydıń asıq aqshamlarında júdá ráhátlenip oynaymız. Jaz, gúz hám báhár máwsimlerinde geypara kóshelerde jumsaq may topıraq bolǵanlıqtan oyınlarımız júdá kewilli óter edi. Qıs kúnleri bolsa, kósheler ilay, batpaq bolǵanlıqtan keń maydanshalarǵa yamasa bastırmalardıń astında oynaymız. Hár kóshege sháhár baslığı tárepinen bir panıs shıra berilgen. Onı hár kúni keshte may quyıp jaǵıp, kúndiz óshi-rip, morjasın tazalap jüretuǵın adamları boladı. Onı shıra-
sı dep ataytuǵın edi. Bul kóshe panıslarınıń jarıǵı onsha jaqsı emes. Uzaqtan qaraǵan kisige qarańǵıdaǵı pıshıqtıń
160

bir kózine usap, jiltırap kórinedi. Shetine tas tóselgen tar kóshelerden ketip baratırǵan jolawshılarǵa uzaqtan «Men barman» degendey qızǵısh shuǵla kórsetedi, jarıq bermeysi.

Bul shıralardıń astında oynap bolar ma edi? Úlken adamlar da quptandı oqır-oqımastan saat jeti-segizlerde-aq úylerine kirip ketedi. Kóshede basqa heshbir jan kórinbeydi, tek jasırınbaq oynap júrgen bizler qalamız. Qullası, oyınımız kóp: «Qusım bası» oyının kóreyik: balalar eki toparǵa bólínip, olardıń ishinen ekewi anabası boladı. Olar bir látte-ni qusqa uqsatıp túyedi. Hár eki bala bir-birine sıbırlasıp, bir qustıń atın jasıradı. Balıqshı qus pa, qumırı ma, iytelgi me, qırğıy ma, muyqı ma, áytewir, bir qustıń atın jasıradı. Keyin balalarǵa látteden soǵılǵan qustı kórsetip:

— Qusımnıń bası usınsha, dene-penesi menen.

— Mine, bunsha, tabıń newe, — dep soraw beredi.

Balalar juwap beriwge asiǵıp.

— Shayqus pa? —desedi.

— Joq, taba almadıńız—dep juwap beredi anabasılarımız.

— Tawıq.

— Joq, tabalmadıńız.

— Qasqaldaq.

— Joq, taba almadıńız.

— Úki.

— Taptıńız, taptıńız, — dep anabasılar juwap beredi.

Sol payıtta tapqan tárep tabalmaǵan táreptiń balaların birew-birewden minip aladı. «Shap eshegim» dep, belgilengen jayǵa shekem minip baradı. Sol jerge barganda, anabasılarǵa balalardıń birewi: «Atlı ma ya jyawaw ma» — dep soraw beredi. Eger anabası: «Astı-ústine» — dep belgi berse, mingenler túsip, minbegenler olarǵa minip aladı. Mınaday qosıqlar aytılıdı:

Xum-xum háziretli xum,
Omaralı xan Mádálíbek,
Mádálíbektıń zamanında,
Boldı wah-ha!
Boldı wah-ha!

«Jalańash júris» degen oyinımız da jaqsı oyın. Eki toppını shekemizge baylap, attıń qulağına usatıp, artqı eteklerimizdi túyip quyriq qılıp, túrli aralıqqa kim ozarǵa juwırısamız. Bizlerdiń oyınlarımız «Tikenlimazar», «Qaratas», «Jalańqarı», «Almazar», «Diywanbegi», «Qorǵanasti» jáne t.b. máhállerdiń arası menen shama menen úsh shaqırımday aralıqta juwırısamız. Ozıp aldın kelgen balalarǵa: «qol shappatlaw», «ay bárekella» aytılıp húrmet kórsetiledi. Ekinshi jarısqa shekem olar oyın jeńimpazı bolıp júre beredi... Men Hasanbay mollada oqıdım. Ol bizlerdi «Áptiyek»ten emes, «Ustodu avval» kitabınan oqtıp, tez sawatımızdı ashti.

Máhálledegi meniń doslarım: Aman, Obid, Bit Obid, Turabay, Yoldash, Husni, Solih, Abdullo, Polatxoja, Miraziz hám basqalar boldı...

Amannıń ákesi Tursınbay ata qálemniń ush shıǵarǵıshınıń pıshaǵın soǵadı. Hayalı ólip qalıp jalǵız jasaydı. Aman jalǵız bala.

It Obidtiń ákesi Zohid ata zat-patlardı jiynawshı edi.

Bit Obidtiń ákesi Rasulqozi aǵa pıshaqtıń qının tiger edi.

Nurabaydiń ákesi Ziyamat aǵa paxta paqalın jiynawshı edi.

Joldastiń atası Buvaka bolsa sherim etik tiger edi, biraq ol jaslığında ólip qalıp, Joldas ata-anasız jurdıy jetim edi. Bizlerdiń kóp oylasıǵımız Joldastiń úyinde bolar edi.

Xusnibibiniń ákesi Amanbay moyıntırıq tiger edi.

Solihtıń ákesi baqsı edi.

Abdullaniń ákesi Aziz aǵa kerosin satıwshı edi. Ol atarbasi menen kósheme-kóshe júrip «Nobel» shirketiniń kerosinin satar edi.

Polatxojanıń ákesi qala sawdageri bolıp, 5 — 6 jıllap Qashqarda, Irbidte sawdagershilik penen shuǵıllanıp júrgen waqitta, ol anasınıń qarnında altı aylıq bala edi, ákesi kelgen jılı úsh aydan soń tuwlıǵan.

Usta Miraziz etik tigiwshilik boyınsha meniń ustazım. Ákesi Sálimbay suwpi sallaqxanadan jılık súyeklerdi alıp kelip qaynatıp, mayın alıp tirishilik eter edi. Suwpi ata bolsa óz waqtında — 1860-jıllarda Yaqıpbektiń áskeri bolıp,

Qashqar kóterilisinde bir Qıtay qızın olja etip, attıń artına mingestirip kelip, musılmanga aylandırıp, nekesine alǵan eken. Onıń qıtaysha atın Baxtibubi dep ózgertken. Miraziz aǵa Baxtibubiniń 3 ulınıń eń kishkenesi edi. Mähállemizdegi men tanıtuǵın qońsılarımız mine usılar, esimnen shıqqan-ları bolsa esime túskende jol-jónekey aytarman.

Solay etip, bul awır isti Joldas basladı. Mähálleniń bir to-par jas óspirim balaları Láylekmeshittiń sharbaǵına jiynalıp asiq oynap atır edi. Men búgin júdá kóp utqan edim. Ala-shubar komzolımnıń qaltası, jeńim, qoynım asiqqa tolıp turar edi.

— Balalar qáne, asiqlar mine, — dep quwanǵanımnan baqırıp turar edim. Tap usı araǵa Joldas oŕibaǵan suǵıldı da, istiń wayranın shıǵardı. Ol barlıq jeri kirlep ketken sur kamzolınıń etegi menen murnın qayta-qayta sıpirıp sóley basladı.

- Balalar qálpenikindey etip isleymiz be?
- Boptı isleymiz.
- Qayerde?
- Rizxi qálpeniń kóship ketken háwlisinde.
- Boptı.

Sózlik

- qıráát** — jaǵımlı dawıs penen oqıw
anabası — oyın basqarıwshı
músápir — górip adam
medirese — diniy joqarı oqıw ornı
márdikar — jallanba xızmetshi
napaqa — aziq-awqat mánisinde
qum ıdıs — suw quyatuǵın úlken ıdıs
gópi — paxtalı sırmaq (qıs kiyim)
sungak — maldıń jılık súyeginen alınatuǵın may
sallaqxana — mal soyatuǵın jay, mal soyılatuǵın orın

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Burın balalar qanday oyın oynaǵan?
2. Sizler sol oyınlardırın qaysı túrin oynaysız?
3. Sum balanıń tilinen sanap ótilgen kásıptıń túrlerin aytıp beriń.
4. Sum balanıń doslarınıń atın atań.
5. «Kásıptıń jamarı joq» temasında gúrrińlesiń.

UNSURULMAOLIY KAYQAWÍS

Shígis xalıqları ruwxıy tariyxında tereń iz qaldırǵan belgili tulǵa — Kayqawıstiń «Qabusnama» shıǵarması XI ásirde, yaǵníy 1082 — 1083-jillarda dóretilgen. Unsurulmaoliy Kayqawis Kaspiy teńiziniń túslık jaǵasın jaylaǵan Gilan qáwiminen shıqqan. 63 jasqa kelgen Kayqawis izinde tárbiyalıq áhmiyetke iye shıǵarma jazıp qaldırıwdı niyet etedi. Shıǵarmada: «Perzentim, men qartaydım. Qartayǵan adamnıń turmıs tájiriybeleri mol boladı. Sonıń ushın da, saǵan estelikke bir kitap jazıp qaldırıwdı maqset ettim» — degen sózler bar. «Qabusnama» 44 baptan turadı, onıń tórt babı diniy xarakterge iye, qalǵanları «Ata-ananı húrmetlew haqqında», «Sheber sózlilik, issheńlik hám báleñt mártebege iye bolıw haqqında», «Miyman shaqırıw hám miymanda bolıw haqqında», «Uyqılaw hám dem alıw haqqında», «Perzentti tárbiyalap ósiriw haqqında», «Dos tańlaw haqqında», «Shayırlıq haqqında», «Mártlik-jomartlıq haqqında» h.t.b. baplardan ibarat. Ulıwma Kayqawıstiń «Qabusnama» shıǵarması dórelgenine kóp ásirler ótkenine qaramastan óz qunın joyıtpaǵan biybaḥa estelik.

Bul biytákirar shıǵarma dáslep Iran hám Hindstanda jasawshı xalıqlar, qáwimler arasında keń tarqalǵan, keyin ala pútkıl Shígis xalıqlarınıń súyıklı mádeniy esteligine aynalǵan. Bul shıǵarmanın Qaraqalpaqstanda jasawshı xalıqlar ushın da tálım-tárbiyalıq áhmiyeti úlken. Onı kóp jıllar dawamında pedinstitutta ingleş tilinen jaslarǵa tálım bergen filologiya ilimleriniń kandidatı, docent Qallibek Ismaylov qaraqalpaq tiline awdarıp, 1987-jılı bastırıp shıǵarǵan.

QABUSNAMA

ATA-ANANÍ HÚRMETLEW HAQQÍNDA

Áy balam, aqıl júritip bilgil: ata-ananıń húrmet-izzetin moyınǵa alıw lazım, perzenttiń túp-tiykarı ata-anadur. Ne ushın ata-anamdı húrmet qıłaman dep kewlińe keltirme.

Olar seniń ushın ólimge tayar turadı. Sen onı biliwiń kerek. Eger hárbir perzent aqılıl, dana bolsa, ata-ananıń mehir-muhabbatı ushın hesh nárseni orınlawdan da bas tartpaydı...

Ata-ananıń jumısı seni tárbiyalap ósiriw hám saǵan jaqsılıq úyretiw. Ata-ananıń kewlin hesh te irenjitpe, olardıń júrek-bawırın daǵlama.

Sen ata-ana haqqında din jaǵınan ámel qılmasań da, aqıl-múriwbet, adamgershilik kózqarastan ámel qıl. Kórgil: ata-ana saǵan jan-táni menen ǵamxorlıq qılar, eger sen olarǵa qáte is qılsań, sen heshqanday jaqsılıqqa sazawar emesseń. Sebebi, adam ata-ananıń jaqsılıǵın bilmese, basqa birewdiń jaqsılıǵına baha bere almaydı. Óz perzentenińniń seni húrmet qılıwın qáleseń, sen de óz ata-anańdı húrmet qıl, sebebi, ata-anańa qanday is etseń, perzenten de saǵan sonday is etedi.

Adam miywaǵa, ata-ana daraqqa usaydı. Daraqqa jaqsı tárbiya berseń hám húrmetti kóbirek etseń, sen haqqındaǵı olardıń duwası tezirek qabil boladı.

Miyras alıw niyetinde ata-ananıń ólimin hasla tileme. Olardıń ırısqısı arqalı ırısqıǵa iye bolasan, kúndelikli tirishilik dep ózińdi azapqa salma, birewdiń ırısqısın alaman dep háreket qıldaǵıl. Sennen hal-awhalı jaqsıraq bolǵan adam-ǵa qızǵanish penen qaramaǵıl.

Dúnya-malsızlıqtan jarlı bolsań da, aqılǵa bay bolıwǵa háreket qıl, sebebi dúnya-mal menen bay bolǵannan góre, aqılǵa bay bolǵan jaqsıraq: aqıl menen dúnya-mal tabıwǵa boladı, biraq dúnya-mal menen aqıl tawıp bolmaydı. Ańqaw, nadan tez kámbaǵallasadı, biraq mına nárseni bilgil: aqıl —

ol uri alıp kete almas, otta janbas, suwda batpas bir qımbat bahalı nársedur.

Eger aqılıń bolsa, óner úyren, sebebi, ónersiz aql — lipasız tán yaki bet-álpeti joq adam sıyaqlı. Bilim — bul aql belgisi degen ekenler.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Perzent ata-ananı qalay húrmetlewi kerek?
2. Ata-ananı húrmetlegen perzent qanday dárejege jetilisedi?
3. Tekstten tiyisli qatarlar tawıp, túsinip oqıń.
4. Aqıldıń mal-dúnyadan artıqmashılıǵın aytıp ber.
5. Sizler ata-analarına qanday húrmet isleysiz?

Naqıl

Altın alma, algıs al.

DOS TAŃLAW HAQQÍNDA

Perzentim! Sonı bilgil: adam tirisinde dossız bolmaydı. Adamnıń dossız bolǵanınan aǵa-inisiz bolǵanı jaqsı. Bir danishpannan «Dos jaqsı ma, aǵa ma», — dep soraptı. Danishpan: «Dos jaqsı» — depti.

Sonıń ushın doslardıń isi tuwralı oyla, olarǵa sawǵalar jiber hám múriwbet qıl, sebebi, hárkim óz dosların yadta tutpasa, doslar da onı yadında saqlamayıdı. Aqıbetinde, ol adam hámme waqıt dossız qalatuǵın boladı.

Hámme waqıt dos tutıwdı ádet qıl, sebebi, hárbir adamnıń dostı kóp bolsa, ayipları da bilinbeydi, jaqsı qásiyetleri kóbe-yedi. Biraq, jańa dos tapqanińda eski dostıńnan keshpe, olardan júzińdi burma, sonda hámme waqıt dostıń kóp bolar.

Máselen, jaqsı dos adamǵa ullı dáwlet degen eken. Seniń menen dos bolıp júrgen adamlar haqqında oylap kór: birew yarım dos boladı, sondaylar menen jaqsı múnásibette bol, olar menen hár túrli jaqsı hám jaman máselelerde doslas, óytkeni, olar sennen kóp jaqsılıq kórse, keyinirek áste-aqırın jan dostıń bolıp qalar.

Máselen, Iskenderden: «Az óana qárejet penen sonsha-ma kóp eldi qalay ózińe qarattıń?» — dep soraptı. Iskender:

Jaqsı qatnas, mámile menen dushpanlardı ózime qarattım, kelisim jolı menen doslardı jolǵa saldım, sol sebepli, kóp eldi iyeledim, — dep juwap beripti.

Jáne bilgil, doslardıń dosları da seniń doslarıń, itimal, onıń ol adamǵa doslıǵı seniń doslıǵıńnan kóbirek bolǵan shıǵar. Eger dostıń seniń dushpanıńdı jaqsı kórse, onday dostan abaylı bol. Dos eger sennen sebepsiz ókpelese, onıń doslıǵıńnan úmit kútpe, dúnyada onnan ayıplıraq, onnan jamanıraq adam bolmaydı. Dúnyada kemshiliksiz adam bolmaytuǵının bil, biraq sen saqawatlı, miyrim-shápáátlı bol, sebebi, saqawatlı, miyrim-shápáátlı adamlarda kemshilik kemirek boladı. Múriwbetsiz, paziyletsiz adamdı dos tutpa, bunday adamnıń qásiyeti bolmaydı. Bunday adamlardı nan dosları qatarına kirgız, sebebi olar ar-namıs dostı emes, nan doslarının bolıp esaplanadı.

Jaqsı menen jaman adamdı bilgil, ekewine de doslıq qıl, jaqsılarǵa kewil menen, jamanlarǵa til ushı menen doslıq qıl. Sonıń menen bul eki taypa saǵan doslıq penen qaraydı, sebebi, adamnıń qájeti tek dosqa ǵana túspeydi, adamnıń jumısı zárúrlıken jamanlarǵa da túsip qalatuǵın waqt boladı. Demek, bul eki taypanıń da doslıǵın ózińe qaratıp al.

Aqılsız adamlar menen hárgız dos bolmaǵıl, aqılsız dos sonday is qıladı, onı aqıllı dushpan da ete almaydı. Márt, keń peyilli, múriwbetli, ilimli, opalı adamlar menen dos bolǵaysań, sen ózińnin múriwbetiń, miyrim-shápáátiń, ilimiń menen belgili bolǵaysań. Múriwbetsiz, miyrim-shápáátsız, ilimsiz adamlar menen otırımaǵıl, bunday adamlar menen otırıwdan jalǵızlıq jaqsı. Saǵan ayıp taqpawı ushın doslardıń haqın hesh biykarǵa jibermegil.

Adamlardı eki toparǵa bólediler: birewi — doslardıń haqın biykarǵa jiberiwshiler, ekinshisi — jaqsılıqtı jaqsı dep biliwshiler. Bilgil, dos bolıwǵa ılayıq adamdı eki nárse menen biliwge boladı: biri — dostına múshkil is túskен waǵında dúnya-malın onnan ayamaydı hám kámbaǵallıq waǵında onnan betin burmaydı, dostı bul dúnyadan ótken soń dostınıń balaların aǵayın-tuwısqanların shaqırıp alıp, olarǵa jaqsılıqlar qılar hám hár waqta dostınıń qábirine barıp zıyarat eter hám duwalar oqır.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Shıgarmada dos tańlaw haqqında qanday wásiyat berilgen?
2. Qanday adamlar menen dos bolıwǵa boladı?
3. Iskender patsha (Iskender Zulqarnayn) adamları qalay ózine qarat-qan?
4. Tekstti túsinip oqıp, doslıq haqqında sóylep beriń.

NASRATDIN RABĞUZIY

(XIV ásır)

Nasratdin Rabǵuziy XIV ásirdiń ortalarında Xorezmde ómir súrgen belgili sóz ustalarınıń biri. Ol jaslığınan ádebiyat, tariyx hám filosofiyaǵa qızıǵıp, el awzınan kóp ǵana ańız hám qıssalardı jiynap, onı xatqa kóshirip aytıp júrgen. Ol arab tilinde jetik bolǵanlıǵı ushın da, sol tildegi kóp kitaplardı oqıp, ondaǵı áwliye hám payǵambarlar haqqındaǵı qıssalar jóninde bir kitap jazdı.

Ol «Qıssa — sul ánbıya» atlı kitap jazdı. Bul kitap 1859 — 1881-jılları Qazan qalasında birneshe mártebe baspadan shıqtı. Sońinan Tashkent qalasında basıldı. Kitap keyin 72 qıssadan ibarat «Qıssaiy Rabǵuziy» degen atamada shıqtı.

Qıssalar negizinen payǵambarlardı násiyatlaw tiykarında jazılǵan.

NUX PAYǵAMBAR HAQQÍNDA RÁWIYATLAR

Qıssada Nux payǵambar pútkil tirishilikti topan suwinan qutqarıp qaladı. Kemeni tıshqan teskende, bir jılan úsh búklenip tiǵın boladı. Jılan pútkil dúnyanı apattan qutqarıw ushın eń mazalı qandı sorıp awqatlanıwı kerek edi. Sonıń ushın da, dúnyadaǵı eń mazalı qandı anıqlaw niyetinde Nux payǵambar peshshe shıbındı jiberedi. Peshshe, eń mazalı qan, adamnıń qanı, — dep qarlıǵashqa xabarlaydı. Qarlıǵash: mazalı qan sorıǵan tilińdi bir kóreyin, — dep onıń tilin qırqıp alǵan. Sonıń ushın da, shıbin ses shıǵara almay dizilday beredi eken. Ol payǵambardıń aldına barganda da, óz pikirin bayan ete almay dizilday beripti. Qarlıǵash:

oniń sóziniń maǵanasın túsindirmekshi bolıp, ol dúnnyadaǵı eń mazalı qan qurbaqanıń qanı dep aytıp tur, — depti. Sol kúnnen baslap jilan qurbaqanı awqat etetuǵın bolǵan.

Sózlik

ráwiyat — xalıq awzında aytılıp júrgen sózler

qıssı — dástan mánisinde

peshshe shıbın — súyır shıbın

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Rabǵuziy qaysı ásirde jasaǵan?
2. Nux payǵambar haqqındaǵı ráwiyyatta ne aytıladı?
3. Ózlerińiz jilan, qarlıǵash, tıshqan haqqında qanday ertek hám rá-wiyat bilesiz?

QARÍNBAY HIKAYATÍ

Qarınbay házireti Muwsaǵa úmmeti jetik shákirtlerinen biri edi. Keyin ala ol dúnnya quwıp baylıqqa berilip nápsiqaw-lıqqa awıp ketipti...

Muwsa álayhissalamǵa Qarınbaydan basqa dushpanı-raq adam joq bolıp, onı kórerge kózi joq edi.

Bir kúni házireti Muwsa shólistanlıqta ketip baratırsa, aldınan bir gedey shíğıptı.

— Júdá kámbaǵallıqta jasayman, balalarım da kóp, isher-ge asım, kiyerge kiyimim joq, — depti.

— Onday bolsa, — depti házireti Muwsa: — shólistanda-ǵı taslardı jiynap alıp kúydirseń, ol altıńǵa aylanadı depti.

Gedey onıń aytıwı boyınsha taslardı terip júrgen edi, Qarınbayǵa dus boldı.

— Usıñshama taslardı jiynap ne qıłasań? — dep soradı Qarınbay onnan.

Gedey bolǵan sózlerdi oǵan aytıp berdi.

— Tastıń altıńǵa aylanǵanın bul ómirińde kórip pe edińiz, sirá, — dedi Qarınbay hám oǵan kóp-kóp násiyatlar aytıp, toǵız nan berdi. Soǵan quwanıp ketken gedey dárriw úyine qayıtıptı.

Qarınbay qullarına shólistandağı taslardı jiynattı. Jiynalǵan taslar qırq qırman bolıptı. Olardı órtetti. Hámmeſi órtenip qızıl altınǵa aylanıptı. Qarınbay úzliksiz jeti ayǵa deyin altın tasiptı.

Qarınbay sonday bir tawsıłmas altınǵa tap boldı deyseń, bir künde tórt mırn qul satıp alıp, hámmeſiniń ústine kiyimkenshek, at hám aziq-awqat penen támiyinlep, úyli-jaylı etip, sawda-satiq islerine jumsar edi. İnsan ushın dúnyada ne zárúr bolǵan bolsa, sonıń hámmeſin satıp aldı. Altındı qırq jaydırń pátigine jetkerip jiynap qoydı. Gáziyeniń gítlerin qırq pilge artıp júrer edi. Biraq ta, adamǵa bir tislem nandı ziyat bermes edi.

Jayınıń diywalların bir altın gerbish, bir gúmis gerbish penen órgizdirip, júdá bir násheletip pardozlaǵan edi. Eger kóshege shıǵa qoysa, qara ǵashırǵa minip, tórt mırn quli átirapında qorshalap payıw-piyada júrer edi.

Kúnlerden bir kúni Muwsa álayhissalam Qarınbayǵa bılıay dedi:

— Bul tapqan dúnya-mallarıńa maqtanba... Alla taala saǵan jaqsılıq etti, sen hám onıń bendelerine jaqsılıq isle!

Qarınbay bılıay dedi:

— Áy Muwsa, men bul mal-dúnyamdı aql-oyım menenaptım. Endigi jaǵında maǵan heshkimniń qatnasi joq.

Bir kúni Muwsa álayhissalam waz aytıp turǵan edi. Qarınbay onıń qarsı aldında altın gúrsige otırǵan edi. Ortaǵı qosıqshı masqarapaz benen birge sharap iship, Muwsa álayhissalamdı masqaralar edi. Shamit atlı bir hayal bar edi. Bir kúni Qarınbay oǵan bir túyir altın berip, bılıay dedi:

— Muwsa waz aytıp turǵanda oǵan jala sóylep dóhmet qıl. Onı esitken Muwsa shermende bolsın, — dedi.

Hayal lábbay dep bergen altının aldı.

Erteńine Muwsa alamandı jiynap úgit-násiyat aytıp turǵanında Shamit Qarınbay úyretken sózlerdi aytıw ushın keldi hám Muwsaǵa bılıay dedi:

— Áy Muwsa, Qarınbay meni shaqırttırip alıp, azan menen xalıq maydanshaǵa toplanǵanda Muwsaǵa dóhmet sóz ayt, — dep buyırdı. Men ne ushın dóhmet sóz aytıwım kerek edi. Sol durıs pa?

Bul sózlerdi esitken Muwsa álayhissalam oylanıp qaldı.
— Aspannan saza kelip «Áy Muwsa Qarınbayǵa ayt, mal-dúnyasınıń jartısın dárvishlerge zakat ushın bersin.

Bul sózdi Qarınbayǵa barıp aytı. Ol bádbaq bílay dedi:
— Men seniń qudayıńnan heshbir zat almaǵanman, sonday eken, ol hám mennen hesh nárse tilemesin!

Taǵı da: «Mal-dúnyasın tórt bólip, birisin paqır-puqaralarǵa bersin», — degen saza keldi. Qarınbay bunı da qabil etpedi. Eki qulaǵına góplet paxtasın tiǵıp, barǵan sayın tas-miytin bola berdi.

Muwsa darǵazap bolıp:

— Áy, qara jer, Qarınbaydı jut! — dedi.

Sol zamatta-aq jer lárzege kelip, Qarınbay huwshın joǵalttı, hám de jerge lars etip quladı. Qara jer onıń tobiǵına deyin juttı. Biraq, bári bir kónbedi. Dizesine shekem, sońinan alqımına deyin juttı. Sonnan keyin barıp ol: — «Endi táwbege keldim-m!» — dedi. Muwsa álayhissalam: «Endi onı jerdiń ústine shıǵarıńlar!» — dedi. Qarınbaydı jerdiń jariǵınan suwırıp alıp, bosatıp jiberdi. Ol shıqqannan soń mal-dúnyasınıń qırqtan birisin ajiratıp berdi. Sharwası keń sahranı jaylar edi. Biraq, onnan birisen de bermedi.

Muwsa álayhissalam bílay dedi:

— Áy, qara jer, Qarınbaydı jut!

Jer onı beline shekem juttı. Qarınbay bílay dedi:

— Áy, Muwsa, Firahunniń malın alıp lázzetlendiń, endi meniń malımdı da almaqshımisań?

Házireti Muwsa bílay dedi:

— Áy, qara jer. Qarınbaydı jut!

Qarınbay taxtıw-baxtı hám de sarayları menen tola jer astına aralasıp sińip ketti. Izinde onnan namiw-nishan qalmadı.

Sózlik

úmmeti — isenimli adamı mánisinde

pardozlaw — naǵıslaw mánisinde

dóhmet — jala jabıw mánisinde

dárwish — diywana, tilenshi mánisinde

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Hikayattı dawıslap oqırı, túsiniksız jerlerin muğallimnen sorań.
2. Qarınbay qanday adam? Onıń minez-qulqına kewil awdarın.
3. Házireti Muwsa shólistanda ushırasqan gedeyge ne aytتى?
4. Qarınbay gedeyge ne berdi hám neshe qırman tas jiynadı?
5. Qarınbay aspannan kelgen sazaniń aytqan ótinishin orınladı ma?
6. Qara jer Qarınbaydı jutqanda, ol insapqa keldi me?
7. Eger taslardı altınǵa gedey aylandırǵanda, ol ne isler edi? Özlerińizdiń pikirlerińizdi aytıń.

Naqıllar

1. Kózi toymaǵanniń ózi toymas.
2. Qanaatqa bereket, tiri janǵa háreket.
3. Qanaat qarın toydırıcı,
Biyqanaat jalǵız atın soydırıcı.

EZOP

Ezop shama menen biziń eramızǵa shekemgi 640—560-jılları jasaǵan greciyalı tımsalshı. Tariyxıý maǵlıwmat-larǵa qaraǵanda ol 400 ge jaqın tımsal dóretken.

Ezoptıń ismi eń daslep áyyemgi grek tariyxshısı Gerodot (V ásır) miynetlerinde tilge alınadı. Ol Ezoptı tariyxıý tulǵa sıpatında táriyipleydi. Ezop Lidiya patshası Krez sarayında xızmette bolǵan. Delfa qalasında dúnyadan ótedi. Áyyemgi dáwirlerde payda bolǵan barlıq tımsallardıń syu-jeti Ezoptiki degen pikir keń tarqalǵan. Onıń tımsalları eramızdan alındıńı IV — III ásirlerden-aq baslap toplanǵan hám «Ezop tımsalları» kitabına kirgizilgen. Biziń eramızdını X—XV ásirlerindegi qoljazbalarda Ezoptıń 300 den artıq tımsalı berilgen. Bul tımsallardıń personajları, tiykarınan, haywanlar. Onıń «Diyqan hám onırı balaları», «Qurbaqalar», «Padashı», «Diyqan hám jılan», «Eki dos hám ayıw», «Buǵa hám jolbarıs», «Pıshıq hám tıshqan», «Shıbinlar», «Eshek, qoraz hám arıslan», «Qasqır menen ilaq» h.t.b. tımsalları jer júzi xalıqlarınıń biybaha ruwxıly miyrasına aynalǵan.

EZOPTÍN TÍMSALLARÍ

TASBAQA HÁM QOYAN

Tasbaqa menen qoyan: — «Qay birimiz qattıraq juwiramız», — dep tartısıp qaldı da, buni bellesiw barısında aniqlayımız degen qararǵa keldi. Qoyan óziniń tuwma juwırǵışlıǵına isenip onshelli jan kúydirmedi: joldıń shetine jambasladı da qattı uyqıǵa ketti. Tasbaqa bolsa óziniń dım áste juretuǵının bilgeni ushın toqtawsız juwıra berdi. Nátiyjede, básekide jeńiske erisip sıyılıq aldı.

Gáptiń qısqası, insannıń ámelge aspay qalǵan tuwma talantınan góre kóbinese onıń miynet súyiwshılıgi jeńiske eristiredi.

Naqıl

1. Miynet túbi ráhát.
2. Sabır túbi sarı altın.

EKİ QORAZ HÁM BÚRKIT

Eki qoraz mákiyenlerge talasıp urısıp qaldı da, biri ekinshisin ayawsız shoqıp, qıp-qızıl qanǵa bólendi. Jeńilgen qoraz tasa jerge jasırınıp aldı, al jeńgenine más bolǵan qoraz bolsa ushıp diywalǵa qonaqladı da, bar dawısı menen qıshqıra basladı. Ál hawadan jerdi alaqandaǵiday baqlap júrgen búrkit oqtay ushıp keldi de, diywaldığı tayar oljanı ildi de ketti. Tasada turǵan qoraz mákiyenlerdiń jalǵız iyesi bolıp qaldı.

Gáptiń qısqası, peyli jaman adamlar da usıǵan uqsas: járdem etip atırǵanday bolıp kóringeni menen, olardıń paydadandan kóre ziyanı kóbirek.

Naqıl

Menmenliktiń zawalı bar,
Kemliktiń kamalı bar.

QURBAQALAR HÁM QOYANLAR

Qoyanlar ózleriniń júdá qorqaq ekenligin ańlap jetti de, bulay jasaǵannan góri suwǵa shógiп ólgenimiz abzal degen qararǵa keldi. Hámmesi jiynalısıp hawız betke qaray júrdi, al olardıń ayaq dawısların esitken qurbaqalar ózlerin hawızǵa attı. Bunı kórgen qoyanlardıń birewi bilay dedi: «Biradarlar, qoyıńlar, biykarǵa ózimizdi nabıt qılmayıq. Óytkeni, dúnýada bizden de qorqaq maqluqlar jasap atırǵan eken-ǵo!»

Gáptiń qısqası, ózlerin baxıtsızban dep nalıp júrgen adamlar ózlerinen de baxıtsızlardıń halına názer salsın.

Naqıl

Qorqaqtı kóp quwsań batır boladı.

ESHEK HÁM QURBAQALAR

Ústine otın artılgan eshek batpaqlıqtan ótip atırıp tayıp jíǵıldı. Ol ornınan turıwǵa qansha umtılsa da, tura almadı. Qorqıp ketken eshek aqıra basladı. Batpaqlıqta jasawshi qurbaqalar onıń bul ayanışlı jaǵdayın kórip bilay dedi: «Biradar, batpaqlıqqa jańa óana jíǵılıp ediń, usıǵan da nala shegiwge bola ma, bizge usap ómırıń usı jerde ótkende ne qılar ediń?!»

Gáptiń qısqası, ayırm adamlar azǵantay qıyıñshılıq aldında da eseńkirep, ruwxı shógiп qaladı, al basqa birewler bolsa, bunnan on ese awır mashaqatlardı da sabırlılıq peñen jeńip ótedi.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tasbaqa menen jarısta qoyan ne ushın jeńiliske ushıradı?
2. Maqtanshaqlıqtıń aqıbeti nelerge alıp keledi?
3. Qoyanlar qanday qararǵa keledi hám ne sebep óz qararlarının qaytadı?
4. Ezoptıń tımsalların oqıń hám mazmunın sóylep beriń.

LEV NIKOLAEVICH TOLSTOY

(1828 — 1910)

Lev Tolstoy Yasnaya Polyana degen jerde graf shańa-raǵında tuwiladı. Jazıwshınıń «Balalıq» povestinde onıń jaslıq jıllarında xalıq qosıqların, gúrriňlerin, ráwiyat ham ápsanaların kóp tıńlaǵanlıǵı haqqında qızıqlı etip aytıp ótilgen. L. Tolstoy ózine qaraslı bolǵan jerlerdegi diyqan balaların oqıtıw ushın óz esabınan 20 mektep ashadı, bul oqıw orınları ushın «Álipbe», «Oqıw kitabı» sıyaqlı sabaqlıqlar dóretedi. Lev Tolstoydıń «Kavkaz tutqını», «Watan», «Jaslıq», «Xajımurat» sıyaqlı shıǵarmaları kóplegen tillerge awdarılǵan. Jazıwshını jáhánge tanıtqan «Urıs ham paraxatshılıq», «Anna Karenina» romanları bolıp tabıldır.

L. Tolstoydıń «Balalıq» (1851—1856), «Óspirimlik» (1852—1854), «Jaslıq» (1855—1856) shıǵarmaları onıń dáslepki dóretpeleri bolıp, ol bul arqalı insan balasınıń ájayıp máwritleri jóninde shıǵarmalar dürkinin júzege keltiredi.

KAVKAZ TUTQÍNÍ

(gúrriňnen úzindi)

Bir tóre Kavkazda oficer bolıp xızmet isleytuǵın edi. Onıń atı Jilin edi.

Bir kúnleri oǵan úyinen xat keldi. Onıń kempir sheshesi: «Janım balam, men endi qartaydım, óler aldımda seni kórgım keledi. Kelip meniń menen xoshlas, óz qolıń menen jayǵastır, onnan soń xızmetińe qaytıp keterseń. Men saǵan bir jaqsı qız da tawıp qoymadım. Ózi suliw, ózi aqıllı, hawlı-háremi de bar. Jaqsa úylenip, bálkim, usında pútkilley turıp ta qalarsań» — dep jazǵan edi. Jilin oylanıp qaldı. Shinində da solay, kempirdiń de hal-awhalı tómenlegen, kórmey qalıwı da múmkin. Barıwım kerek, al eger de tapqan qızı jaqsı bolsa, úylensem de boladı.

Ol polkovnikke barıp, úyine ketiwge ruqsat aldı, joldasları menen xoshlastı hám ketiwdiń ánjamına kiristi. Ol waqıttı

Kavkazda urıs bolıp turǵan edi. Jollarda kúndiz de, túnde de óter jer joq. Kim de kim ruslardan, qorǵannan atlı yamasa sál shetke shıqsa, onı tatarlar ya óltiredi, yamasa tawǵa alıp ketedi. Sol sebepli qorǵannan-qorǵanǵa qatnap jú-retuǵın adamlarıǵı gúzetiwshi soldatlar háptede eki márte alıp baratuǵın edi.

Jaz kúnleri edi. Tań azannan qorǵanniń sırtında at, arba, kárwanlar toplandı. Qorǵannan gúzetiwshi soldatlar shıqtı da, hámmeſi jolǵa júrip ketti. Jilin atlı edi, al onıń júkli arbası kárwan menen kiyatırǵan edi.

Jigirma bes shaqırm jol júriw kerek edi. Kárwan áste júrdi, birese soldatlar toqtaydı, birese kárwanda kiyatırǵan birewdiń arbasınıń degershigi oǵınan shıqıp ketedi yamasa turıp qaladı, sol waqitta hámme toqtap kútedi.

Tús awıp ketti, al kárwan joldıń jartısına jańa ǵana jetti. Shań, issılıq, kúnniń kózi kúydirip baradı: panalaytuǵın hesh jer joq. Sańıraw dala: aǵash, puta degennen hesh nárse joq.

Jilin ilgeri ozıp ketip kárwanniń keliwin kútıp toqtadı. Kárwan jaqtan naydıń sesti esitildi, jáne toqtaw kerek. Jilin: soldatlarsız jalǵız ózim kete bersem be eken? Astımdaǵı atım dim jaqsı, eger de tatarlarǵa gezlesip qalsam, qashıp qutilaman yamasa tursam ba eken? — dep oyladı.

Toqtap oylandı. Sol waqitta onıń qasına miltığı bar, atlı Kostilin degen ekinshi oficer kelip jetti.

Oı:

— Júr Jilin, ózlerimiz kete bereyik. Dińkem qurıdı, ash ta boldım, kún de issı, kóylegim sıgıp alganday, — dedi. Kostilin tolıq adam, ózi semiz bolǵanlıqtan, ter hámme jerinen seldey aǵıp tur. Jilin oylanıp turdı da:

— Miltığınıń oqlawlı ma? — dedi.

— Oqlawlı.

— Jaqsı, olay bolsa júreyik. Biraq, ayrılispayıq, wáde sol bolsın.

Onnan soń olar jolǵa túsip, alǵa júrip ketti. Maydanlıq penen baratırıp óz ara sóylesti, átirapına qarastı. Ján-jaǵınıń barlıǵı anıq kórinip tur. Dalalıq jańa ǵana tawsılǵanda, eki tawdıń aralığına kelip kirdi.

Jilin:

— Tawdılń basına shıgıp, jáń-jaqqa qaraw kerek, bolmasa, tawdılń artınan taslanıp shıqqanın bilmey de qalamız, — dedi.

Al, Kostilin:

— Neni qaraymız? Alǵa júre bereyik, — dedi. Jilin onıń sózin tińlamadı.

— Joq, usı jerde tur, al men tawdılń basına shıgıp bir qarayın.

Sonı aytıwdan shep qaptalındaǵı tawdılń úngirine qaray atınıń basın burdı. Jilinniń atı hasıl tuqımlı at edi (úyırde tay bolıp júrgen waǵında, onı júz manatqa satıp alıp, ózi asırap ósirgen edi). Jilin tawǵa jańa ǵana shawıp shıgıp edi, bir tanaptay jerde otızlaǵan atlı tatarlar turǵan eken. Olardı kóre sala dárriw qayttı. Tatarlar da bunı kórip, onıń izine tústi, shawıp kiyatırıp miltıqların qabınan shıgardı. Jilin bar kúshi menen atqa qamshını basıp, tómen qarap sırgıp shawıp kiyatırıp, Kostilinge:

— Miltıǵıńdı al! — dep baqırdı, al ózi atına qarap: «Bir jerge ayaǵıń súrnigip qalmasın, janıwar, súrnıkseń nabıt bolamız. Miltıq qolǵa tiyse olarǵa ańsatlıqta berilmespen» — dep oyladı.

Al, Kostilin kútıp turiwdıń ornına, tatarlardı kórgennen qorǵanǵa qaray, bar páti menen zıtqıdı. Shawıp baratırıp qamshi menen atınıń oyaq-buyaǵına sabay berdi. Tek shańníń arasınan atınıń qıypańlaǵan quyrığı ǵana kórinedi.

Jilin bir istiń bolatuǵının sezdi. Miltıqtı bolsa alıp qashıp ketti, ol ketip qaldı. Bir qılısh penen hesh nárse isley almaysań. Ol attıń basın keyin burıp, soldatlar tárepke tuwrı jiberip, olarǵa jetpekshi boldı. Biraq, atlı kisiniń, onıń aldın kes-keslep kiyatırǵanın kórdi. Jilinniń astındaǵı atı jaqsı, biraq olardıń atları bunnan da jaqsıraq, onıń ústine olar aldın orap kelmekte. Jilin atınıń basın tartıńqırap, keyin qayırmaqshi bolıp edi, atı qurǵır basın burmay, tatarlarǵa qarap ushıp baratır. Qarasa, kók atqa mingen, jiyren saqallı bir tatar oǵan jaqınlasıp qalıptı. Ol tatar sıǵırayıp, tislerin ırjiytıp, miltıǵıń atıwǵa tayarlandı.

«Al endi, — dep oyladı, Jilin, — sizlerdey shaytanlardı bilemen, eger de tiriley uslap alsa, shúngil oyǵa salıp qoyadı, arqańda dürre oynatadı. Tiriley qolǵa túspeymen...»

Jilin kelte boylı bolsa da, ebeteyli edi. Qılıshın suwırıp alıp, jiyren saqallı tatarǵa qarap at qoydı. Ol: «Ya atqa bastıraman, yamasa qılısh penen shawıp óltiremen», — dep oyladı.

Biraq, Jilinniń atı gózlegen jerge jetkermedi, arqasınan atılǵan oq atına kelip tiydi. Atı bar páti menen jerge dúrs etti. Jilinniń ayaǵı attıń astında qaldı.

Ol ornınan turayın dep edi, biraq eki tatar ústinen basıp otırıp, onıń qolların arqasına tawladı. Ol bir julqınıp onı basıp otırǵan tatardı ushırıp túsirdi. Sol zamattıń ózinde úsh tatar atalarınan sekirip túsip, oǵan asıldı, miltıqtıń qundaǵı menen onıń basına ura basladı. Onıń kózleri tınıp, teńseldi. Tatarlar onı ǵabır-ǵubır bastı, erlerindegi awısıq ayılların sheship, tatarshalap qazıq baw shalıp, qolların arqasına tańdı da, erdiń basına baylayın dep súyrep ketti. Jilin óz atına burılıp qaradı. Atı sol qaptallap jiǵılǵan qálpinde, ayaqların sárreňletip jatırǵan eken, başında úníreyip turǵan jerden atlığıp shıǵıp aqqan qara qan bir arshınday jerdegi shańdı boyadı.

Bir tatar attıń qasına bardı da, onıń ústinen er turmanın ala basladı. At tıpirshılap atır. Ol qanjardı shıǵarıp attıń tamaǵına taqap turıp, tartıp jiberdi. Qan burqırap aqtı, attıń silesi qattı da qaldı.

Tatarlar ólgen attıń er turmanın alıp boldı. Jańaǵı jiyren saqallı adam atına mindi, basqaları Jilindi onıń artına mińgestirdi, jiǵılıp ketpesin dep qayıs penen tatardıń belbewine taqap baylap, tawǵa qaray alıp ketti.

Jilin tatardıń artına mińgesip otırıp, shayqalıp, beti tatardıń arqasın dúgıp otırdı. Jilinniń bası jarılǵan, aqqan qan kóziniń aldında uyısıp qalǵan. Ol attıń ústine ya jayǵasıp otıra almadı, ya aqqan qanın súrte almadı. Qolları arqasına son-shelli qayırılıp tańılǵan, hátte, palwan súyekleri de sırqırap awırdı.

Olar tawdıń ústine qaray uzaq waqt júrdı. Bir dáryanı jaǵalap keship ótti, jolǵa shıǵıp taw arasındağı saydı jaǵalap júrip ketti.

Kesh bolıp qas qaraydı, tağı bir ózekten ótip, taslaqlı biyik tawǵa kóterile baslaǵanda, tútinniń iyisi kelip, iytlerdiń úrgeni esitildi. Bir awılǵa keldi. Tatarlar atlarının tústi. Tatarlardıń bala-shágalarına shekem qalmay jiynaldi. Jilindi qorshap alıp, olar baqırısıp quwanısti, tas ılaqtırdı. Bir tatar kisi balalardı quwıp jiberdi. Jilindi attan túsirip, xızmetkerin shaqırdı. Bet alması tompayǵan, kóyleksheń noǵay keldi. Kólegi jırtıq-jırtıq, onıń kókiregi aşılıq, tatar oǵan bir nárseni buyırdı. Xızmetker bir aǵash kisendi alıp keldi. Eki emen aǵash, temir bilezikke kiygizilgen. Onıń bir ushında qulpı hám zulpı bar. Jilinniń qolın sheship kisenledi de, malxanaǵa alıp kelip, onı iyterip jiberip, sırtınan qulılap ketti. Jilin dáristiń ústine jiǵıldı. Biraz jatqannan soń qarańǵıda siypalanıp júrip, jumsaǵıraq bir jerdi tawıp aldı da jattı.

Olardıń awhalı oǵada qıyın, jaman boldı. Ayaqlarınan kisen alınbadı, jaqtılıqqa shıgarmadı. Olarǵa iytke bergendey etip, tek qamırdı taslaydı, dúmshe menen suwdı shuqırǵa túsiredi... Kostilin anıq kesellendi, isip ketti, hámme jeri sırqırap awıratuǵın boldı, bárha ińqıldayıdı da jatadı yamasa uyqılaydı. Jilin de istiń shataqlasqanın bilip, qıynalıp qaldı. Qutlıwdıń heshqanday jolın taba almadı. Ol shuqırdıń ishin gewley baslap edi, topıraǵın qoyıwǵa orın bolmadı hám de xojayıń kórip qalıp, «óltiremen» dep qorqıttı.

Bir kúni ol shuqırdıń júresine otırıp, azatlıq haqqında oylanıp, zerigip otırǵan edi. Qápelimde, onıń dizesine joqarıdan bir shórek, onnan soń ekinshisi tústi. Olardıń artınan shiye de quyıldı. Joqarıǵa qarap edi, Dina turǵan eken. Ol Jilinge qarap kúldı de qashıp ketti. Jilin: «Dina járdem bermes pe eken?» — dep oyladı. Ol shuqırdıń bir mýyeshin tazalap ılay iyledi, ılaydan quwırshaqlar jasay basladı. Adamlardıń, iytlerdiń müsinin jasadı da «Dina kelse, oǵan beremen» — dep oylap qoysı. Erteńine Dina kelmedi. Jilin atlardıń tuyagınıń dúsirlesken sestin esitti. Álleqanday adamlar keldi, tatarlar meshittiń aldına jiynaldi, olar kórisip qışhqırısti hám orıslar jóninde bir nárselerdi aytti. Ğarrınıń da dawısın esitti. Olardıń ne haqqında sóyleskeni oǵan málím bolmasa da, Jilin orıslardıń jaqınlasıp kelgenin, olardı awıl-

ǵa keledi dep qorqqanın hám tutqınlardı ne qılıw kerekligi haqqında sóyleskenin ańlap qaldı. Tatarlar sóylesip bolıp tarqasıp ketti. Qápelimde, joqarıdan bir nárseniń tısırlısı esitildi. Jilin joqarı qarasa: Dina basın eki dizesiniń arasına suǵıp eńkeyip, shash-bawları salbırap, ordıń awzında shay-qalıp turǵan edi. Kózleri juldızday jalt-jult etedi. Jeńinen eki gúlshe shıǵarıp Jilinge tasladı. Jilin onı alıp, Dinaǵa:

— Nege kópten beri kelmediń? Men bolsam, oyınshıqlar islep qoydım. Má, al, — dep quwırshaqlardı birim-birimlep ilaqtıra basladı.

Dina basın shayqadı da hesh qaramadı.

— Kerek emes, — dedi. Biraq, úndemey turıp qolın moy-nına qoyıp kórsetip:

— Ivan, seni óltirmekshi.

— Kim óltirmekshi?

— Ákem, ǵarrılar oǵan buyrıq berdi. Al, meniń saǵan reyimim keldi.

— Eger reyimiń kelse, maǵan uzın aǵash ákelip ber. Qız basın shayqap «bolmaydı» degen isharat qıldı. Jilin qolların qawsırıp oǵan jalındı:

— Dina, bereket tap! Janım, Dina, alıp kel!

— Joq, bolmaydı, kórip qaladı, hámmesi úyde otırıptı, — dedi de ketip qaldı.

Keshqurın Jilin: «Ne bolar eken?» — dep oylanıp otırdı. Ózi joqarı qarap qoyadı. Aspanda juldızlar kórinedi. Ele ay tuwǵan joq. Mázi azan aytı. Onnan soń barlıǵı tım-tırıs boldı.

Jilin uyqısırıp otırıp: «Qız qorqadı-aw» — dep oyladı.

Qápelimde, onıń basın topıraq tústi, joqarıǵa qarasa, uzın bir qadanıń ushı shuqırdıń ekinshi qaptalına tireldi. Ári-beri tirelip oyǵa túse basladı. Jilin quwanıp, qadanı uslap tómen qarap túsirdi, qada miqlı edi. Ol bul qadanı xojayınnıń jayınıń tóbesinde burın kórgen edi. Joqarıǵa qaradı, aspan-da juldızlar jarqırap kórinedi. Shuqırdıń awzında qarańǵılıqta Dinanıń kózi masaladay janıp tur. Dina shuqırdıń ernegine eńkeyip:

— Ivan, Ivan! — dep sibirladı. Al, ózi betiniń qasına qol-ların bilǵap «Úndeme» — degen isharat qıldı.

— Ne? — dedi Jilin.

— Hámme ketti, úyde tek eki adam qaldı.

Sonda Jilin Kostilinge:

— Qáne, júr endi ketemiz, eń sońgi mártebe qashıp kóreyik, men seni súyep shígaraman, — dedi.

Kostilin tıňlaǵısı kelmedi.

— Joq, endi maǵan bunnan ketiw qayda. Qozǵalıwǵa dármamız joq, qayda baraman? — dedi Kostilin.

— Olay bolsa, hesh kewlińe jaman nárse alma, — dedi de Kostilin menen súyisti.

Jilin Dinaǵa qadanıń basın uslap tur dedi de, ózi asılıp shığa basladı. Dina kishkene qolları menen zor berip, onıń kóyleginen uslap tarttı, al ózi kúledi.

Jilin qadanı uslap turıp:

— Dina, mınanı ornına aparıp qoy, bolmasa, seni uradı, — dedi.

Dina qadanı alıp ketti, al Jilin tawdıń etegine qarap jóneldi. Tawdıń etegindegi bir sayǵa túsip, qolına ótkir tas alıp, kisenniń qulpın sindırıwǵa kiristi. Biraq, qulıp bekkem eken. Hesh sınbacı hám ońaysız da edi. Tıňlap kórse, tawdan állekimniń áste sekirip kiyatırǵanı esitildi. «Álbette, Dina bolıwı kerek» — dep oyladı. Dina eken. Ol juwırıp keldi, qolına tas alıp:

— Qáne, men urayın dedi.

Tez dizerlep otırıp, qulıptı sindırıp buzıp ashıwǵa kiristi. Biraq, qolları jińishke, hesh kúshi joq. Tasti jerge ılaqtırıp jılap jiberdi. Jilin taǵı da tas alıp, qulıptı buziwǵa kiristi, al Dina onıń janında otırıp, iyninen uslap turdı. Jilin jáń-jaǵına qaradı, shep jaǵındaǵı tawdıń ústinen tap janıp turǵan ottay bolıp, ay tuwıp kiyatırǵan edi. «Qalay bolsa da ay shıqqansha saydan ótip, toǵayǵa jetip alıwım kerek» — dep oyladı. Ornínan turıp tastı tasladı. Kisenli bolsa da ketiw kerek.

— Xosh endi, Dina! Seni ómirimshe umıtpayman! Dina alıp kelgen shóreklerin beriw ushın Jilindi uslap turıp, ol-bul jaǵın sıypaladı. Jilin shóreklerdi aldı.

— Raxmet saǵan, aqıllı qız. Endi mensiz saǵan kim quwırshaq soǵıp berer eken? — dedi de onıń betinen sıypaladı.

Dina jılap jiberdi. Betin qolı menen basıp ılaqtay sekirip tawǵa shıǵıp ketti. Qarańǵıda tek onıń shashbawındaǵı teńgeleriniń sıńǵırlaǵan dawısı ǵana esitiledi.

Jilin shoqınıp bolgannan soń, shıńǵırlamasın dep kisenniń qulpın uslap jol menen júrip ketti. Ayaǵın súyrep basıp, shıǵıp kiyatırǵan ayǵa qaray berdi.

Joldı ol tanındı. Usı menen tuwrı ketseń, segiz shaqırı́m júriw kerek. Ay joqarıǵa kóterilgenshe toǵayǵa jetip alsa bolǵanı. Japtan ótip alganda, tawdıń arjaǵı álleqashan jaqtılanǵan edi.

Jilin toǵayǵa jetti. Heshkim gezlespedi. Ol qarańǵıda bir jer tawıp alıp, dem algısı keldi. Demin aldı, bir shórek jedi. Bir tas tawıp alıp, kisenniń qulpın jáne buzwǵa kiristi. Barmaqları qanap qaldı, biraq buza almadı. Orninan turıp jol menen júrip ketti...

Túni menen júrdı. Atlı eki tatar ǵana gezlesti. Biraq, Jilin olardı alıstan kórip, terektiń artına jasırındı. Otız adımday júrip ótti, qarasa, toǵay tawsılıp qalıptı. Toǵaydan shıqsa hámme jer jap-jarıq. Aldınıń keń jazıq dalańda qorǵan alaqanda turǵanday bolıp kórinedi: ol shep jaqta, tawdıń eteginde ot jıltıdaydı, tútin shıǵıp jayılıp atır, ottıń átirapında adamlar kórinedi.

Tigilip qarasa miltıqları jıltıraydı, kazaklar, soldatlar kórinedi.

Jilin quwanıp ketip, bar kúshin jiynap, tawdıń etegine qaray júrip ketti. Kiyatırǵanda ózi quday saqlasın, bunday ashıq dalada atlı tatar ushırasa qoysa, jaqın qalǵan bolsa da, qutilip kete almaysań, — dep oyladı.

Aylanasına jańa ǵana aylanıp qarasa: shep jaqtaǵı tóbeniń basında úsh tatardıń turǵanın kórdı. Olardıń kózı Jilinge túsiwi menen, oǵan qaray at qoydı. Qorqqanınan Jilinniń júregi jarılıp kete jazladı. Qolların bilǵap dawıslarınıń barınsha:

— Háy, aǵayinler, qutqarıńlar... aǵayinler..., — dep qattı baqıra berdi.

Kazaklar bunı esitip, atlarına sekirip mindi de tatarlardıń jolın kesip, Jilinge qaray shaptı.

Kazaklar alıs, tatarlar jaqın edi. Jáne de Jilin bar kúshin salıp, kisendi uslap, kazaklar kiyatırǵan jaqqa qaray juwıra berdi. Ne bolǵanın ózi de bilmeydi, shoqınıp tek:

— Aǵayinler! Aǵayinler! Aǵayinler!... — dep baqıra berdi. Kazaklar on bestey bar edi.

Tatarlar qorqıp, jılawların tarta basladı. Jilin de juwırıp kazaklardıń aldına jetip bardı.

Kazaklar Jilindi qorshap aldı. Onıń kim ekenin, qaydan kiyatırǵanın soradı. Al, Jilin ne bolǵanın bilmey jılay berdi.

— Aǵayinler! Aǵayinler! — degennen basqa sóz ayta almadı.

Soldatlar juwırıp kelip, Jilindi qorshap aldı, birewi nan, birewi araq berip atır, birewi shinel ákelip japtı. Birewi kí-senniń qulpın buza basladı.

Oficerler tanıdı, onı qorǵanǵa alıp ketti. Joldasları, soldatlar quwanısıp, Jilinniń janına jıynaldı. Jilin basınń ótkenlerin bayanlap berdi de:

— Mine, men sóytip úyge barıp ta, úylenip te boldım. Joq, nesip qılmaǵan shıǵar, — dedi. Sonnan soń Jilin Kavkazda xızmet etip qaldı. Al, Kostilindi bir aydan soń ǵana miń qun tólep qutqarıp aldı. Tek shıqpaǵan janın ǵana alıp keldi.

Sózlik

dińkem — kúshim, halım

bir arshın — bir metrdey

ishara — belgi

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Jilin ne ushın úyine qaytpaqshı bolǵan edi?
2. Jilin qalay tutqıńǵa tústi?
3. Jilin Dina menen qalay doslastı?
4. Dina Jilinge nege kómek berdi?
5. Kostilin tutqınnan qalay qutıldı?
6. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

MARK TVEN

(1835 — 1910)

Jaziwshınıń haqıqıy ismi-sháripi Samyuel Klemens, al Mark Tven onıń laqabı. Ol Amerikanıń Missouri shtatınıń Florida degen jerinde tuwıladı. Huqıqtaniwshı bolǵan ákesi ólgennen keyin jas Samyuel Missisipi dáryası boylap qatnaytuǵın paraxodta jumıs isleydi, Mark Tven laqabın da sol jerde arttırǵan.

Mark Tvenniń «Geklberri Finniń basınan keshirgenleri», «Tom Soyerdiń basınan keshirgenleri» shıǵarmaları jáhán balalar ádebiyatınıń dúrdanalarınan bolıp esaplanadı. Avtor óz shıǵarmalarında Amerika ómirindegi ashshı haqıqatlıqtı, ádalatsızlıqtı jas balalar obrazı arqalı sheber súwretlegen. Ásirese, ol negr obrazın unamlı sıpatta kórsetiw arqalı qara tánlılderdiń insanıylıq huqıqların qorǵaw máselesin ortaǵa taslaydı.

Mark Tven 1876-jılı jazǵan «Tom Soyerdiń basınan keshirgenleri» shıǵarmasında Tom menen Geklberri Finniń birge joldas bolıwin, olardıń turmıs qıyınhılıqların birge basınan keshirgenlerin gúrriń etedi. Mark Tven tek Amerikada emes, pútkil jer júzinde jamanlıqtıń, ádalatsızlıqtıń, ásirese, balalardı jábirlewdiń joq bolıwin árman etedi. Dúnya balalarınıń Tom menen Djim siyaqlı qorǵawshısı bolıwin qáleydi. Usı sebepli onıń shıǵarmaların pútkil dúnya kitap oqıwshıları súyip oqıydi.

TOM SOYERDÍN BASÍNAN KESHIRGENLERİ

(povestten úzindi)

Shembi kúniniń de tańı atıp, tirishiligi qaynaǵan jadıraǵan jazdıń jayma shuwaq kúni baslandı. Adamlardıń júzinde quwanısh oynap hár qádemde báhárdiń lebi seziletuǵınday. Akaciya gúllep hawada jupar iyisi arńqıydi.

Qalanıń qay tusınan qarasań da buldırıp kórinip turatuǵın Kardif tawı kók maysaǵa bólenip alıstan ájayıp bir tınıshlıq álemindey bolıp qol bilǵaydı.

Tom qolına bir shelek hák penen shyotkani alıp kóshege shıqtı: Usı waqıtta qańıltır shelegin uslap, ózinshe ińıldap ergenekten Djim shıǵa keldi. Qaladaǵı qudıqtan suw tasıw burın Tomǵa azap bolıp kórinetuǵıń edi, al házir ol buǵan basqasha qaradi. Ol suwdıń basına kóp adam jiynalatuǵıńın esine túsirdi. Bul jerde aq deneli hám negr balaları, sonday-aq, qızlardıń óz gezegin kútıp dem alatuǵıńın aytısıp-sherti-sip, bir-birin mazaqlap, oyıńshıqların bólisetuǵıń edi. Qudıqqqa shekem barı-joǵı 150 qádem bolǵanı menen Djimniń oǵan ketse, bir saatsız qaytpaytuǵıńın, onda da izinen birewdi ji-beriwe tuwra keletuǵını esine keldi.

— Djim, sen mına jerdi háklep tur, suwǵa men-aq barıp keleyin, — dedi Tom.

— Yaq, olay ete almayman, mister Tom. Xojeyin kempir jolda irkilmey suwdı tez alıp qayt dep jiberdi. Ol, mister Tom, sirá, seni joldan uslap alıp diywaldı háklep tur dewi de múmkin, biraq sen irkilmey kel, diywaldı ózim-aq isleymen.

— Sen oǵan qulaq aspa, Djim. Aytsa ayta bersin. Ákel shelegińdi ber, men tez barıp keleǵoyayın. Ol meniń barǵanımdı bilmey-aq qaladı.

— Qoy, qorqaman, mister Tom. Xojeyin kempir moynımdı burap julıp aladı góy!

— Ol ma? Ol heshkimge de tiymeydi. Sondaǵı qorqatıǵınıń oymaq kiygen sawsaǵı menen basıńa shertkeni me? Álbette, onıń aytpaytuǵıń nársesi joq. Biraq, quri gápten ne payda? Tek onıń jilaytuǵını bar-dá. Djim men saǵan sharigimdi beremen. Sulıw, aq mármerden islengen sharigimdi aytıp atırmam.

Djim ekilene basladı.

— Appaq mármer sharik, Djim! Bul tegin sharik emes, saqanıń dál ózi góy!

— Oh, ájayıp türde jaltırawın aytsań-o! Biraq, men kempir-den dim qorqaman, mister Tom.

— Al, eger qáleseń, men saǵan awırǵan ayaǵımdı da kórseteyin.

Djim ne degen menen de adam balası góy, aldastırǵan-ǵa kóngenin bilmey-aq qaldı. Ol qolındaǵı shelegin jer-

ge qoyıp, aq shariki qolına usladı. Tom ayağındaǵı bintin sheship atırǵanda, onıń jaraqatlanǵan sıyrığına qızıǵıwi menen qarap turdı. Bunnan soń Djim arqasın qasıdı da, shelegin alıwi menen kóshe boylap zıtıp kete berdi. Tom bolsa, dárriw diywaldi háklewge kirise basladı. Polli apası qolında tufliyi, urıs maydanshasınan kekshiyiwi menen jú-rip kete berdi.

Biraq, Tomníń shídamı kópke jetpedi. Onıń usı kúndı kewilli ótkergisi kelgeni esine tústi de, qaytadan dártı kúsheye basladı. Kóp uzamay balalar úylerinen shıgıp, hár qıylı kewil kóteretuǵın jerlerine jiynaladı da, Tomníń jumisqa jegilgenin kórip, onı mazaqlay baslaydı. — Mine, usı oydíń ózi-aq onı jegidey jeydi. Ol qaltasındaǵı bar dúnýasın qolına alıp, birim-birim awdarıp tónkerip qarap shıqtı: sínǵan oyınshiqlar, sharkler, jáne de basqa mayda-shúyde zatlar. Olardı basqa nárselerge awmastırıwǵa bolǵanı menen, bir saatlıq erkinlikti satıp alıwǵa jaramaydı. Balalardı aldastırıw jónindegi oyınan bas tartıp Tom óziniń bar baylıǵın qalta-sına tiqtı. Tap usı awir máwritte-aq oğan ájayıp bir oy sap ete qaldı. Oy bolǵanda qanday oy deyseń!

Ol hák shyotkasın qolına aldı da, jumısına asıqpay qayta- dan kiristi. Azdan keyin müyeshten Ben Rodjers kórindi. Bárinen de usı balanıń mazaǵınan júdá qorqatuǵın edi. Ol ápiwayı júrip kiyatırǵan joq, sekirip-sekirip oynap kiyatır. Bul bolsa kewili báhárdey, ómirden kúteri mol adamınıń keypiyatınan dárek berer edi. Qolındaǵı almasın kemirip jep, ińildap qosıq aytıp, geyde «din-don-don, din-don-don» dep tómen dawısqa salıp, paroxod sıyaqlı bolıp júrip kiyatır. Jaqınlap kelgennen soń ol tezligin páseytip, kósheniń orta tárepine qaray burılıp, onı jaǵına qıysayıp asıqpay jaǵa tárepke ketti. Bul háreketlerdiń bárın júdá kelistirip, sheberlik penen isle- di. Óytkeni, ol suwǵa toǵız fut batıp turǵan «Úlken missuriy» paroxodınıń ózi bolıp kiyatır edi. Ol misli hám paroxod, hám kapitan, hám paroxod qońırawı bolıp kiyatır edi: kapi- tan rolinde turǵanday bolıp, ózine-ózi buyrıq berip, onı ózi orınlap kiyatır.

— Toqta, mashina. Tin-lin-lin! Mashina toqtap, paroxod áste jaǵa tárepke taqaldı. — Artqa bas, onıń eki qoli tómen

tústi. — Ońga bur! Tin-lin-lin! Ch-gu-u! Chu! Usı mágálde qırq futlıq dóńgelek roldı sáwlelendirgen onıń oń qolı saltanatlı túrde sheńber isley basladı.

— Shepke bur! Tin-lin-lin! Chu-ch-chu-u! Endi shep qolı sheńber isley basladı. — Toqta, oń qanat! Tin-lin-lin! — Toqta sol qanat. — Aqırın! Toqta, mashina! Eń tómen tezlik! Kin-lin-lin! Chu-u-u! — Arqanniń ushın uzat! Tezirek! Arqanlarıń qayda? Irkilmeńler! Qazıqqqa qarap tart! Usılay, usılay, endi bosatıp jiber! Mashina toqtadı, ser! Tin-lin-lin! Sht-sht-sht! (bul puwdı shıǵarıp atırǵanı).

Paroxodqa heshqanday kewil bólmeý Tom jumısın isley berdi. Ben oǵan tańlanıp qaradı da:

— He, qolǵa tústiń be? — dedi.

Tom oǵan juwap qaytarmadı. Háklegén jerine sheńberdiń kóziniń arasınan bir qarap jiberdi de, diywalǵa eplemey qılıp jáne bir ret hák jaǵıp, isiniń nátiyjesin kóriw ushın keyin qaray shegindi. Ben jaqınlap janına kelip turdi. Onıń jep turǵan almasın kórgende Tomníń awzınıń suwı shubırıp qoya berdi. Biraq, oǵan itibar bermey, qaytadan óz jumısına ıqlaslana kirisip ketti. Ben:

— Haw, batır bala, jumısqa jegildiń be? — dedi.

Tom jalt burılıp oǵan:

— Haw, Ben bul sen be ediń? Men abaylamay qalıppan, — dedi.

— Hey, bileseń be, men suwǵa túsiwge baratırman. Múmkın, sen de bararsań? Biraq, sen jumıs isleytuǵın shıǵarsań-á? Jumıs islegen qızıq shıǵar ya?

Tom oǵan kóziniń astınan ásten qarap turıp:

— Seniń jumıs dep turǵaniń ne? — dedi.

— Haw, mınaw jumıs emey ne?

Tom qaytadan sharbaǵın háklewge nemqurayı keyip penen kirisip ketti.

— Jumıs bolar, bolmas gáp onda emes. Men sonı anıq bilemen, áytewir, usınıń ózi Tom Soyerge júdá unaydı, — dep juwap berdi ol.

— Áy, qoyış! Sen ırásında da usını janǵa jaylı jumıs degiń kelip tur ma? Tom shyotkasın sıypap turıp:

— Awa-dá. Bul qalay jaqpaytuğın jumis bolıwi mümkin? Senińshe, meni künde sharbaq háklep júre berer dep oylaysań ba?

...Bir máháli ózinen ózi Ben:

— Áy Tom. Maǵan ber, men de az ǵana hákleyin! — dedi.

Tom ekilenip, shyotkini oǵan bergisi kelip turǵanday kórindi de, biraq olay etpedi.

— Yaq, Ben bere almayman. Polli apay bul sharbaqqa júdá muqiyatlap qaraydı. Bayqap tursań ba, sharbaq kóshe jaqqa qaraǵan, eger ishki tárepke qarasa, onda gáp bas-qasha bolar edi. Ol da men de heshteńe demes edik. Buǵan ol júdá qatań qaraydı. Onı qalay háklew kerek ekenin bileseń be? Menińshe, biziń balalardıń mıńnan biri, kerek deseń, eki mıńnan biriniń bunı aytarlıqtay etip, jaqsılap háklew qolınan kelmeydi.

— Qoyish, ıras pa? Ákel berman, az da bolsa háklep kóreyin, seniń ornıńda bolsam, bergen bolar edim.

— Ben ırasın aytsam, men saǵan quwana-quwana bergen bolar edim, biraq Polli apa buǵan ne deydi? Djimniń de háklegisi kelip edi. Oǵan ruqsat bermedi. Sid te kelip sorap edi, oǵan da bergizbedi. Kórdiń be, qanshelli qıyın ekenin? Sen alıwin alarsań da, kim biledi, bir nársesin búldırseń...

— Qoyish, Tom, men sennen jaman islemewge umtilaman ǵoy. Qáne, islep kóreyin. Men mına almamnan saǵan qaldırıp beremen.

— Al, onda meyli!... Yaq, men bolmaydı qorqaman...

— Men almaniń bárin-aq bereyin!...

Tom ishinen quwanǵanı menen shyotkanı zordan ber-gendey boldı.

Burıngı «Úlken Missouri» paroxodı arqasınan kún ótip, qara terge túsip, mıqshiyip háklep atırǵanda, jumistan qol bosaǵan Tom kóleńkedegi úlken gellek aǵashqa ayaǵın salbıratıp minip aldı da, almasın gúysep otırıp, ańqaw balalları qolǵa túsiriwdıń jolın qarastırdı. Olar da kóp kúttirgen joq. Balalar minut sayın kóshege shıǵıp, Tomdı mazaq etiw

ushın keledi de sharbaqta qala beredi... Tom usılay búegin-
gi kúnin heshteńe islemesten kewilli ótkizdi. Balalar, kerek
deseń, sharbaqtı úsh ret háklep te úlgerdi...

...Tom ómir súriw degen kewilsiz nárse emes eken góy,
dep oyladı ishinen. Sóytip, otırıp adam balasınıń háraketine
tán bir nızamlılıqtı ashti: ol meyli, eresek bolsın, meyli,
awzınan sarısı ketpegen bala bolsın ózine kerek bir nárse-
ni qolına túsirgisi kelse, ol nársege erisiw júdá qiyın bolıwı
shárt. Eger ol, usı kitaptıń avtorınday, ullı danışpan, oyshıl
bolsa, jumıs adamnıń minneti ekenligin, al oyinnıń bunday
minnetli is emes ekenligin túsingen bolar edi. Buniń ózi
qaǵazdan gúl jasawdıń yamasa shelek penen suw tasıw-
dıń jumıs ekenin, al Molbılan tawınıń basına shıǵıw tek kewil
kóteriw ǵana ekenin túsiniwine járdemlesedi.

Angliyada jazǵı saratanda jaraytuǵın at jegilgen pochta
arbasın ózi aydaǵandı jaqsı kóretuǵın bardamlı adamlar
barshılıq, óytkeni, bul olarǵa qımbatqa túsedi, al eger bul
iske aylıq alatuǵın bolsa, usı oyın janǵa batatuǵın jumısqa
aylanıp, qızığı bolmas edi.

Óziniń házirgi jaǵdayındaǵı elewli ózgerislerdi biraz oy
tárezisinen ótkergennen keyin Tom bas shtabqa málime-
me jasawǵa ketti.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Polli apa diywaldı háklewdi ne ushın Tomǵa isenip tapsırdı?
2. Tom menen Djim arasındaǵı gúrrińlesiwdıń mazmunın aytıp beriń.
3. Ben Rodjerstiń keleshekte paroxodtıń kapitanı bolıwǵa degen qızı-
ǵıwshılıǵı tuwralı aytıp beriń.
4. Tom qalayıńsha balalardı diywaldı háklewge májbürley aldı?

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN MATERIALLAR

ALDAR KÓSE, MUXTAR KÓSE, DUXTAR KÓSE

Burınǵı ótken zamanda, Xorezmniń elinde Aldar kóse degen birew bar eken. Buxarada da Muxtar kóse, Duxtar kóse degen eki kóse bolıptı. Xorezmnen Buxaraǵa barǵanlar «Xorezmde Aldar kóse bar, sizlerden kóselikti ótkeredi» dese «wah, sonı bir kórse» deydi eken.

Buxaradan kelgenler «Buxarada Muxtar kóse, Duxtar kóse degen eki kóse bar. Olar sennen kóselikti ótkergen» dese, Aldar kóse turıp «wah, solardı bir kórsem, sol jaqqa ketsem» — deydi eken.

Bir kúni Duxtar kóse menen Muxtar kóse shıday almay Xorezmge kelipti.

— Aldar kóse, seni sonday aldaǵısh deydi, bizler menen bir kelle kórseń qáytedi? — depti. Aldar kóse turıp:

— Úyimde otırǵan qonaqsızlar, sonlıqtan uyat bolar, düzge shıǵayıq, — depti. Analar da bunı maqlı tawıptı.

Aldar kóse bir qadaq gúrish, onı pisiretuǵın bir qazan tawıp alıp, bir toǵaydıń ishine barıp qazandı asıp, gúrishin salıp, dem beripti de:

— Al Muxtar, Duxtar jora, kim jaqsı tús kórse, sol jesin, — depti.

Analar maqlı dep, úshewi oshaqtıń úsh jaǵında jatıptı. Duxtar kóse menen Muxtar kóse ırastan uyqıǵa ketken máhálde, ótirik uyqılaǵansıp jatqan Aldar kóse ornınan turadı, palawdıń bir gúrishin qoymay jep aladı da, jáne uyqılaǵan bolıp jatıp aladı. Analar bir máhálden soń turıp Aldar kóseni oyatadı. Aldar kóse turıp:

— Qáne, joralar, túslerińdi aytıń, — dedi.

— Men aq at minip, aq bultqa shıqtım, — deydi Duxtar kóse.

— Men kók at minip, kókke shıqtım, — deydi, Muxtar kóse. Aldar kóseden: — Sen ne tús kórdiń? — deydi. Aldar

kóse: — Sizlerdiń aq at, kók at minip baratırǵanıńızdı kórip, keler, keler dep kúttim, endi kelmes dep palawdı jep qoydım, — deydi. Analar qazandı ashıp qarasa, hesh nárse joq.

Pánt jegenin bilgen Muxtar kóse sol jerde turıp «men toba ettim, Aldar kóseń qursın, men qaytaman» dep Buxaraǵa ketedi. Duxtar kóse turıp:

— Joq, men qaytpayman, bul kóse menen jáne bir, eki kálle kóremen, — dep ketpey qaladı.

Duxtar kóseni ertip Aldar kóse úyine qaytip ketedi, oǵan bılay deydi:

— Duxtar jora, biziń eldiń patshası jaqında ólip, onıń ornına balası patsha bolǵan edi. Men bir saǵan aqıl aytaman, biraq ta aldap ketpeyseń!

Sen sol patshaǵa bar. Sálem berip kir. Men Buxaradaǵı Duxtar bayman de. Ákeńiz áskeriniń ýárejeti jetpey, mennen mırıń tilla qarız alıp edi. Men ákeńizdiń densawlıǵın bileyin, sálem bereyin, sol mırıń tillamnıń deregin sorastırayın dep kelip edim. Kelsem, ákeńiz dúnnyadan qaytıptı. Endi ákeńizge pátıya eteyin hám sol mırıń tillamnıń deregin bileyin dep siziń aldınızǵa kelip turman de, patshaniń balası isenbey turar. Sen sonda: — Eger de, isenbeseńiz ákeńizdiń górine barayıq, ákeńiz bir pırı adam edi, men Duxtar bay keldim desem, ol bir saza berer de. Al, sizler bul jaqtan kelemen degenshe men patshaniń górine kirip jatıp, aytatuǵın sózlerdi kelistiremen, — deydi.

Duxtar kóse Aldardıń aytqanın isleydi. Patsha onıń sózine inanbay otradi.

Duxtar turıp:

— Eger de inanbasańız atańızdıń górine júriń. Atańız bir pırı adam edi. Men, Duxtar bay keldim desem, qalay saza bermes eken, — deydi.

Patshaniń balası menen Duxtar kóse patshaniń górine keledi. Duxtar kóse quran oqıp bolıp, patshaniń górine qarap:

— Taqsır patsham, siz tiri waqtıńızda shın ádalatlı patsha edińiz. Men bayaǵı Buxarada sizge mırıń tilla bergen Duxtar bayman. Sizge sálem beriwigé hám sol mırıń tillanı sorawǵa

kelsem, siz bunday bolıpsız. Quday sizge beyishten jay berip, húrdiń qızın qushaqlap jatırǵan shıǵarsız. Mına balańızǵa aytıń. Meniń mıń tillamdı bersin. Górdən saza esitiledi:

— Duxtar baydan mıń tilla qarız alǵanım ıras. Meniń shıń hadal perzentim bolsań, mıń tillasın eki mıń tilla etip ber.

Aldar kóse patshaniń górinen kúndız shıǵıwǵa qorqqanınan keshke deyin jatıp, qarańǵı túskennen soń úyine kelip qatınınan sorayı.

— Duxtar kóse keldi me?

— Joq.

— Pay, maqaw kóse-ay. Bizdi aldap ketken-aw, — dep óziniń mańlayına ózi dúmpeshlep qalaǵa baradı. Qalaǵa barıp Duxtar kóseni kórgen bar ma dep sorasa, «Duxtar kóse 17 teńgege bir eshekki satıp alıp, Buxaraǵa ketti» — degen xabardı esitedi.

Aldar kóse baradı da birewdiń atın alıp, mına jerge barıp kelemen, saǵan 1 tilla beremen dep, minip jolǵa shıǵadı. Ketip baratırıp etikshiden qarızǵa bir báykemi aq etik satıp aladı da, atlı shawıp izinen ketedi. Jolda Duxtar kóseniń qosıq aytıp baratırǵan dawısın esitip, joldan shıǵıp toǵay menen aldın orap barıp, báykem etikiń bir payın taslaydı da, ózi aǵashtiń panasında jasırınıp turadı. Duxtar kóse jol menen kiyatırıp etikiń kórip:

— Pay, mına etikiń alar edim, biraq bir payı óana bar eken, — dep óte beredi.

Aldar kóse atın toǵaydıń ishi menen shawıp otırıp taǵı Duxtardan ozıp ótip jolǵa etikiń ekinshisin taslaydı. Duxtar kórip:

— «Áttegene-ay, bir payı mında túsken eken góy, pay jańaǵını nege almadım, dáwlettiń ažı-kóbi bola ma» — dep esheginen túsip etikiń aladı, onı qorjınına salıp keynine qaray juwırıp ketedi. Sol máhál Aldar kóse keledi de qorjınındaǵı tilları alıp, toǵaydıń ishinen keyin qaytadı. Duxtar kóse etikiń alıp, eshegine kelse, tilla túwe hesh nárse joq, «wah, meniń sorım qursın. Bul is Aldar kóseden basqa heshkimniń de isi emes» — dep, bul da keyin qaytadı.

Aldar kóse úyine qaytip keledi de, altındı shıǵarıp ortaǵa qoyıp hayalına bílay deydi:

— Mına altın ekewimizdiń óle-ólgenshe jewimizge jetedi. Biraq, Duxtar kóse kelmey qalmaydı. Sonnan bir ilajın tawıp qutılıw kerek. Men barıp patshaniń górine kirip jatayın, sen maǵan nan-suw ákelip turarsań. Duxtar kóse keliwden kúyewim seniń menen birge ketip edi, kúyewimdi sen óltirdiń, bolmasa tawıp ber dep shawqımdı shıgarıp jaǵasınan alıp jiberme. Sóytip, onnan qutılmasaq basqa ilaj joq. — Al, altındı qay jerge kómemiz?

Hayalı ekewi oylasıp, altındı qazannıń túbeleginiń astına kómip, ústine qazandı qoya beredi. Aldar kóse qoynına eki nan salıp, patshaniń górine barıp kirip jata beredi.

Hayal keyninen tamaq aparıp qaytip júrgenin Duxtar sezgen edi.

«Bul tilları Aldar kósege bersem, meni quday bir kúni urar» dep Aldardikine jetip keledi. Keliwden Aldar kóseniń hayalı jaǵasınan tutıp alıp, shawqımdı saladı.

— Kúyewim seniń menen ketip edi. Bayımdı sen óltirdiń, bolmasa, tawıp ber! — dep betinen ala ketedi.

— Qurdas, toqtap tur, ketken bolsa keler.

— Joq, bayımdı tawıp ber.

— Al, qurdas, men Buxaragá qaytpaqshı bolıp, xoshlasayıń dep kelip edim. Maǵan bul jerde dayım eki eshki, jiyenim eki eshki, nemerem eki eshki, barlığı altı eshki berip edi. Alıp keteyin desem ol bolmadı, satayın desem bul bolmadı, eshkiler ariq, ele kógin almaǵan. Hárqaysısınıń izinde bir-bir jas ılaǵı bar. Qoy, bunı dostım Aldarǵa berip keteyin, sawıp iship, kógin aldırıp mal eter dep keldim. Eshkiler ana tóbeniń arjaǵında jaylıp júr, sonı alınılar, — dep, Duxtar kóse úyinen shıgıp bir jerde jasırıp jatadı. Hayalı kúyewine aparayıń dep bir gúzege jarmani quydı da «bes eshki ılaǵı menen bir talay mal ǵoy» dep oylap, gúzeni jerge qoyp, eshkini qıdırıp bir tóbeden astı, eki tóbeden astı. Duxtar kóse gúzeni aldı da áwlyiege barıp, hayalınıń kúndegı júretuǵın soqpaǵı menen patshaniń górine barıp, sırttan gúzeni beredi. Hayal dawısı menen:

— Má, Aldar ash bolıp qalǵan shıgarsań-aw, — dedi.

— Duxtar kóse keldi me?

— Joq, joq kelgen joq. Biraq, esikiń aldınan uzaǵıraq-tan ótti.

— Kelse jańagını isle, altın bar ma?

— Aytpaqshı, Aldar-aw. Men sol altındı qay jerge kómgenimizdi umıtıp ketip, degbirden sastım góy.

— Oy, óziń miyaylan ekenseń góy. Qazannıń astına kómilgeni qayda?

— Aytpaqshı, solay eken-aw. Miyim qursın meniń. Qoy, men qaytayıń, — dep Duxtar kóse juwırıp Aldar kóseniń úyine keledi. Altındı aladı, gúzege qaytadan jarmanı toltırip ornına qoyadı da ózi Buxaraǵa qaray hayt qoyadı.

Hayal bes tóbeden astı, biraq heshqanday eshkini taba almadı, sharshadı, eshkisi de qurısın, ilaǵı da qurısın, kúyewim ash bolıp qalǵan shıǵar dep úyine ólip-talıp jetedi. Gúzeni ala sala áwliyege qaray juwırıp, Aldar kósege baradı.

— Aldar, Aldar.

— Bul kim?

— Men, má mına jarmani iship al!

— Jańa ákelip ediń góy.

— Alla bárekella, Duxtar kóse eken-aw. Sen qayda ediń? Hayal bárın aytip beredi. Kún batıp qarańǵı túskennen soń Aldar górdən shıǵıp, úyine kelip hayalına urısıp:

— Qoy, endi bolmas, ol kóse endi jetkermeydi. Kóylek-ıştanımdı juwıp ber, men Buxaraǵa ketemen, — deydi:

Aldar kóse ažıqlanıp, eshekli Buxaraǵa rawana boladı.

Duxtar kóse úyine jetip altındı ortaǵa qoyadı da, hayalı menen keńesedi.

— Mınaw eki mın tilla. Ekewimizdiń óle-ólgenimizshe je-wimizge jetedi. Biraq, maqaw Aldar kóse, erteń bir kún jetip keler. Onnan eplep qutılıp altındı ózimizge qaldırayıq. Ol hárdayım mına kúnbatıs tárepten keledi, eki kóziń usı jaqtı bolsın. Úydiń ana jerine bir boyra tósep, peshexanani qurıp qoy. Kórgennen men ólgen bolıp jatayıń, sen way-waydı sala ber. Sóytıp, bir onnan qutılıayıq, — deydi.

Bir kúni Duxtar kóse menen hayalı túste shay iship otırsa, kúnbatıs jaqtan eshekli birewdiń kiyatırǵanı kórinedi.

— Ana birew kiyatırıptı góy, — deydi hayal.

Duxtar qarasa, Aldar kóseniň tap ózi. Barıp boyranıň ústine jata qaladı, qatını bay-baydı sala beredi. Bir máhál hayal sharshap bay-bayın qoygannan keyin Aldar kóse mu-nayıp jilamsırap:

— Duxtar meniň bir joram edi. Onı húrmetlep óz qolım menen aq jawıp, arıw kepinlep kómeyin. Suw ısıt qurdas, — deydi.

Aldar kóse ólikti arqasına tańıp alıp kete beredi. Bir waqları toǵaydılın ishindegi bir áwliyege baradı. Záńgige tańılǵan Duxtar kóseniň ayaǵın joqarı qaratıp, basın tómen qaratıp bir mazardıń diywalına súyep qoyadı da, ózi sol jerdegi bir jayǵa kiredi. «Úh» dep demin alıp otrıǵanda ǵawırlasıp bir top adamlar kele beredi. Aldar qasında turǵan gewek tomarǵa kirip jata beredi. Bul kelgen qırq qaraqshı eken. Usı jerge kelip urlıqtan tapqan dúnýaların bólisedi eken. Hámme attan túsip ortaǵa dúnýa, puldı qoyadı. Bir jas úlkeni hámme nárselerdi teń bóledi. Bólinbey tek bir hasıl qılısh qaladı. Ol qılıştı jigitlerdiń barlıǵı da algısı keledi. Onı qaraqshılardıń baslıǵı sezip:

— Bul qılıştı anaw turǵan úlken gewek tomardı bir ur-ǵanda kim qıyıp túsırse, sol aladı, — deydi. Bir jigit sekirip turıp:

— Men shabaman, — dep qılıştı kótere bergende, Aldar kóse shıǵa táp beredi:

— Óliler, tirini basıń? — dep baqıradı.

Duxtar kóse de kepinin jırtıp, qolın shıǵarıp, záńgisin súyretip:

— Óliler, tirini basıń, dep baqırıp, qaraqshılarǵa táp beredi. Qaraqshılar dúnyanı taslay sala atlarına minip qa-shadi. Qashıp bílay shıqqan soń baslıǵı:

— Usı áwliyege burın eki qoydan sadaqa ákeletuǵın edik. Bul saparı nápsıqawlıq etip, qoy ákelmedik. Áne, sonıń nátiy-jesi shıǵar. Endi sonsha dúnyanı qalay qıyıp taslap ketemiz, aqırın ǵana ańlıp keliń, — dep eki adamdı jiberedi.

Olar barıp diywaldan sígalap turıp ishtegi: «Há, meniň jarım pulım qayda» — dep baqırısqan sesti esitedi.

Sol waqıtta súyewli turǵan tabittaǵı Duxtar, qasında tıńlap turǵanlardıń taqıyasın ılaqtırıp, «jetpese má saǵan» — dep baqıradı. Bulardıń qorqqanı sonday, barǵan soń entigip zorǵa sóyleydi.

Qaraqshılar «dúnyası qurısın» dep ketip qaladı.

Aldar kóse oljanıń hámmesin ortaǵa salıp:

— Alıp eki mırń tillanı, qosıp bólemiz, — deydi Duxtarǵa.

Duxtar kóse eki mırń tillanı alıp keledi. Sóytip, dúnyanıń bárın teń bóledi. Ortada tek pul qaladı. Sonı bir-birewine kózi qıymay kóp waqıt otıradı. Aqırında, onı qılısh penen eki bólip aladı. Sóytip, Aldar kóse Xorezmge qaytadı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Aldar kóse haqqında jáne qanday ángimelerdi bilesiz?
2. Aldar kóse, Muxtar kóse hám Duxtar kóseniń sózlerin obrazǵa túsp aytıp beriń.
3. Ata-anańızdan Ómirbek laqqı hám Aldar kóse haqqındaǵı kúldirgi sózlerdi sorap jazıp alıń.

SUMLÍĞI BASÍNA JETKEN TÚLKI

Burıńǵı ótken zamanda túlki, saǵal, dońız, ǵarǵa, ayıw besewi joldas boladı. Jolda baratırıp olar ash bolıp, saǵal túlkige:

— Túlki jora, ash boldıq góy, bir ilajın tappaysań ba? — deydi. Sonda túlki:

— Túlki-túlki tún asar,
Quyriqları mırń asar,
Saǵal bolsa shadıbek,
Dońız bolsa dosıbek,
ǵarǵa bolsa ǵańqıldaq,
Keliń, jeyik ayıwdı! — deydi.

Sol jerde hámmesi bas salıp ayıwdı jep qoyadı. Taǵı da alǵa kete beredi. Bir jerlerge barǵanda saǵal ash bolıp, túlkige qarap:

— Túlki jora, ash boldıq góy, bir nárse taba góı, — deydi. Sonda túlki taǵı:

— Túlki-túlki tún asar,
Quyriqları mıń asar,
Saǵal bolsa shadıbek,
Garǵa bolsa ǵańqıldaq,
Keliń, jeyik dońızdı! — deydi.

Sonnan keyin olar dońızdı da jep aladı. Tamaqların toy-
dırıp alıp, sol jerde jáne kete beredi. Bir jerlerge barganda,
jáne saǵal ash boladı hám ol túlkige ótinip:

— Túlki jora, bizlerdi ashtan óltiretuǵın bolmasań, jáne
bir ilajın retlestiregór? — dep jalınadı. Sonda túlki turıp:

— Túlki-túlki tún asar,
Quyriqları mıń asar,
Saǵal bolsa shadıbek,
Garǵa bolsa ǵańqıldaq,
Keliń, jeyik ǵarǵanı! — deydi.

Túlki menen saǵal ǵarǵanı da jep qoyadı. Ekewi alǵa
qarap kete beredi. Bir waqıtları túlki saǵaldan ozıp ketip,
bir putanıń túbinde otırıp, óziniń jasırıp ash bolǵanda jer-
men dep júrgen isheklerin shıǵarıp alıp, jep baslaydı. Bunıń
ústine saǵal kelip:

— Túlki jora, sen ne qılıp atırсаń? — deydi.

— Áy, nesin soraysań, ash bolǵanlıqtan qarnımdı pıshaq
penen jarıp, óz ishegimdi ózim jep atırman, jora, — deydi
túlki. Ash bolıp kiyatırǵan saǵal buǵan inanıp:

— Oy-boy, túlki jora, onday bolatuǵın bolsa, pıshaǵındı
maǵan da berip tur, men de qarnımdı jarıp, ishegimdi alıp
jeyin, — deydi. Túlki saǵalǵa pıshaǵın beredi. Saǵal ishine
pıshaq uradı hám sol jerde ólip qaladı.

Túlki saǵaldı da jep bolıp, jónine kete beredi. Jolda
kiyatırıp ol bir kiyiktiń qaqpanga túsip atırǵanın kóredi. Túlki
kiyikti jeyin dese qaqpanga túsip qalarman dep qorqıp,
kiyikke jaqın jerdegi bir putanıń túbinde sırttan ańlıp jata
beredi. Jatqanniń ústine basqa bir saǵal kelip:

— Háy túlki jora, qasıńdaǵı kiyikti jemey ne qılıp otırсаń?
— dep soraydı.

— Háy jora, sorama, meniń awızım oraza edi, sirá saǵan buyırǵan shıǵar, sen-aq jey góy, — deydi. Saǵal túlkiniń aytqanına inanıp, keyikti jeyin dep atırǵanda quriwlı turǵan qaqpanga túsip qaladı.

Túlki bul saǵaldı da, kiyikti de jep toǵaydınıń ishinde mardańlap kiyatırsa, otlap júrgen bir eshkige duslasadı.

Túlki eshkige kelip:

— Háy eshki jora, men seni házir jeymen, — deydi.

— Jaq, túlki jora, meniń bir ózimdi jegen menen neń shıǵadı.

Úyde úsh ılaǵım qalıp edi, solardı házir ertip keleyin, úshewimizdi qosa jey góy, — deydi eshki. Túlki bunı maqul kóredi. Eshki túlkiden qutilǵanına quwanıp, ılaqlarına qosıladı. Túlki eshkiniń aldap ketkenine ashıwlaniп kiyatırsa, aldınan bir qoy shıǵadı.

— Al, qoy jora, men seni jeymen, — dep táp beredi. Sonda qoy:

— Jaq, túlki jora, sen meni jemey tur. Meniń hár túrli oyınlarım bar. Sen sol oyınlarımdı kór, onnan keyin jeseń ırzaman, — dep ótinedi. Túlki kelisim beredi. Qoy: Ánekey, minekey, kórdıń be, qızıq pa? — dep shapshıp-sekirip júrip iyesiniń úyine keledi de, qoraǵa kirip ketedi. Túlki qoydan da pánt jep, qapa bolıp kiyatırsa, aldınan bir at shıǵadı. Sonda túlki turıp:

— Al, at jora, men seni jemesem bolmaydı.

— Jeseń jey góy, biraq art betimde jazılǵan xatım bar edi, sonı oqıp bolıp, onnan keyin jeseń kúta jaqsı bolar edi, — deydi at. Túlki oǵan inanıp, ol qanday xat eken, dep attıń artına aylana bergende, at ayaqlap turıp sáddelep jiberedi. Túlkiniń mańlayı qaq ayrıladı. Óleyin dep atırıp túlki:

— Aldımnan shıqtı bir eshki,
Nege kerek edi úsh eshki?
Aldımnan shıqtı qoyım,
Nege kerek edi oyın?
Aldımnan shıqtı bir at,
Nege kerek edi ol xat?

— Way-way, maňlayım! — dep zir-zir qatıp, óz sumlıǵı basına jetip, jatqan jerde jan tapsıradı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Túlki eshkiden hám attan qalay aldanadı?
2. Túlkiniń sumlıǵı óz basına qalay jetti?
3. Ertekti rolge bólip oqırı.
4. Muǵallimniń járdemi menen ertektiń astarlı mánisin aytıp beriń.

Naqıl

Birewge góŕ qazba óziń túserseń.

BAYNIYAZ QAYÍPNAZAROV

TEGIN NAN

(xalıq ertegi boyınsha)

Ómiri ótken dúz benen,
Eńkeyip bir shóp úzbegen.
Ep-sep penen kún keshirip,
Miynet etpey ház izlegen.

Tegin nanǵa bas saladı,
Qolı jetpey ash qaladı.
Súwretlep kórsetiw ushın
Ertek bılay baslanadı:

Qıyınlıqtı pisent qılmay,
Bilegine kúshi sıymay.
Tańnan turıp kók shalgında,
Diyqan pishen ordı tınbay.

Jigerlenip miynet etip,
Ábden sharshap halı ketip.

Saya jerge otırdı ol,
Dem alayın dep ház etip.

Shıǵarıp bir túyinshikti,
Aqırın awzin sheshipti.
Aldına jayıp dasturqan,
Nan jemekke kirisipti.

Oǵada qarnı ash bolǵan,
Bir qasqır shıǵıp ormannan.
Sayalı jerde kóripti,
Diyqandı nan jep otırǵan.

Qasekeń jortıp-jelipti,
Janına jaqın kelipti.
— Sen neni jep otrsań, — dep
Jutınıp soraw beripti.

Dalada júrgen ań deydi,
Óziń bir qızıq jan deydi.
Miynetimniń miywasi bul,
Jegenim meniń — nan, — deydi.

— Nan degen shiyrin be, qanday?
— Mazalı bolǵanda palday.
— Dáminen tatıp kóreyin,
Maǵan da bershi azǵantay.

Degenin maql kóripti,
Diyqanniń kewli iyipti.
Sındırıp alıp nanınan,
Qasqırǵa je dep beripti.

Jep kórse tawıp ońaydı,
Qasqırǵa nan dım unaydı.
— Keledi jegim hár kúni,
Jolın ayt sen dep soraydı.

Qasqırman júrgen ormanda,
Nan tur ma maǵan bul manda.
Qáytkende jeymen nan tawıp,
Aqlı ber óziń onnan da.

— Meyli, bılay bunıń jóni,
Dedi diyqan tıńla meni.
Qaydan, qalay nan tabıwǵa,
Úyreteyin endi seni.

Dep qasqırǵa tigip kózin,
Úyretedi istiń jónin.
Aldı menen mayda etip,
Jerdı súriw kerekligin.

Dedi sonda nan bola ma?
— Joq tura tur, albırama.
Súrip bolgánnan soń taǵı,
Jerge basıw kerek mala.

Diyqanniń sózlerin tı́lap,
Nan jew mümkin be dep shıntlap.
Ushıp-uship quwanadı,
Qasekeń quyrıǵın bilǵap.

— Qanday shıdamsızsań, tózseń,
Qol qabartıp miynet etseń.
Ol ónim beriwi kerek,
Jerge dáslep buwday ekseń.

— Nan tayın bola ma sonda?
Dedi qasqır jutındı da.
— Joq, kúte tur, ekken buwday,
Kógeredi gúz bolganda.

Qısta suwıqqa úsedi,
Báhárde kóklep ósedi.

Baslaydı, gúllep dán baylap,
Hásette tolıq pisedi.

Qasekeń gúrsindi qattı,
Uzaq kútiw janǵa battı.
Al, sonda buwday piskende,
Nan jeymen be dep til qattı.

— Nan jew qayda ele saǵan,
Maqlı bolar asıqpaǵan.
Sonıń ushın deydi diyqan,
Qulaǵıńdı sal mınaǵan.

Dáslep buwdaydı orasań,
Dástelep qatar qoyasań.
Onnan soń tártip boyınsha,
Dásteni kúnge jayasań.

Olardı samallatasaań,
Hám quyashta quwratasaań.
Onnan soń onı gúdilep,
Qırman jayǵa jiynatasaań.

— Sonda men jeymen be nandı?
— Qoya tur sen asıqqandi!
Eń birinshi isler isiń,
Túyeklew kerek paqaldi.

Qapshıqqa dánin salasań,
Qarazǵa alıp barasań.
Ol jerde onı tarttırıp,
Un etip alıp qaytasaań.

— Bolǵanı ma? — Joq, qoya tur!
Unnan iylenedi qamır.
Ashığan soń kerek onı,
Jabiw ushın qızǵan tandır.

— Sóytip, sonda pise me nan?
— Awa, endi pisedi nan,
Qálegenshe jey bereseń,
Dep sózin tawısti diyqan.

Qasqır oylanıp qaladı,
Jelkesin qasıp aladı.
Mınawiń qiyın eken dep,
Gúrriń dawam qıladı.

— Joq, bul maǵan unamaydı,
Tózimim de shıdamaydı.
Mashaqatlı, ózi qiyın,
Uzaq kútiwge bolmaydı.

Onnan da keńes ber maǵan,
Ashlıq dárti ótti jaman.
Miynet etiw xosh jaqpayıdı,
Qalay tegin nan tabaman?

— Onda meyliń, — dedi diyqan,
Miynet etip jemeseń nan.
Jan qıynap kórmey ózińniń,
Qálegeniń je tegin nan.

Ur adımdı İlǵal etip,
Jaylaw betke bar tez jetip.
Ol jerde at jayılıp júr,
Erkinshe otlap ház etip.

Qásekeń jaylawǵa keldi,
Otlap júrgen attı kórdi.
— Ha, at jora, ha, at jora,
Al, men seni jeymen dedi.

— Meyli, jeseń je dedi at,
Tek sol ushın bolaman shad.

Óziń júdá ash bolipsań,
Jep ala góy ensin quwat.

Puqta etip islerińdi,
Dáslep salıp kúshlerińdi.
Ayaǵımnan taǵanı al,
Sındırmasın tislerińdi.

Bul da bir durıs gáp eken,
Dedi keliśip qasekeń.
Taǵasın alsam ayaqtan,
Tep-tegin awqat-as eken.

Dedi de maǵan sol kerek,
Sekire shapship pátlirek.
Taǵasın ala bergende,
At tepti qattı sáddelep.

Tiyen waqta pátli tepki,
Qasekeń jumalap ketti.
Ólimnen zorǵa qutlip,
Aǵıslı dáryaǵa jetti...

Júrmeymen endi ash qalıp,
Aldanbayman da bos qalıp!
Jolımda ne joliqsa da,
Men jeymen onı bas salıp...

Dep turǵan waqta sóylenip,
Bayaǵı diyqan dus kelip.
Nár tatpaǵan ash qasqırǵa,
Tigilip turdı irkilip.

Esitip mánissız sózin,
Hayran qalıp qadap kózin.
Mardiyip sóyledi diyqan,
Mazaqlap qasqırđıń ózin:

— Tayıńga tayar qayrıldıń,
Jey almay onı mayrıldıń.
Miynetin shekpey nan izlep,
Aqırı, onnan ayrıldıń.

Ertekte máni kóp eken,
Miynetkesh diyqan toq eken.
Usı bir jalqaw qasqırday,
Isjaqpasqa nan joq eken!

Soraw hám tapsırmalar:

1. Poemada qasqır obrazı arqalı neler súwretlengen?
2. Diyqan qasqırǵa nelerdi wásiyat etti?
3. At qasqırdı qalay jazaladı?
4. Diyqan menen qasqırdıń dialogın tekstten tawıp oqıń, mazmunın aytıp beriń.
5. «Miynet túbi — ráhát» atamasında shıǵarma jazıń.

Naqıl

Jaqsınıń jatı bolmas,
Jamanniń uyatı bolmas.

TÓLEPBERGEN MÁTMURATOV

**ISENBEYMEN BASQA JÁNNET
BAR DESE**

Isenbeymen,
Basqa namań bar dese,
Isenbeymen —
Basqa anań bar dese,
Isenbeymen —
Basqa atań bar dese,
Isenbeymen —
Basqa Watan bar dese,

Isenbeymen —
Basqa ziynet bar dese,
Isenbeymen —
Basqa húrmet bar dese,
Sen jánnetseń,
Sen jánnetseń, Watanım,
Isenbeymen —
Basqa jánnet bar dese.
Óz Watanım,
Bawırına tartıp tur.
Topıraqı paxta ósken dalamníń.
Kókke ósken
Tokiodan artıqdur,
Bir qısım bop
Nyu-Yorkta júrgenshe,
Júreyin-dá Shamaxanda shalqıp bir!
Ay-hay, jerim,
Ay-hay, ana topıraqım,
Analıq seniń iyisiń
Ańqıp tur mağan, ańqıp tur.

2

Xalqım bar meniń,
Birligin aytıp,
Húrligin aytıp maqtarman.
Ótse de waqt
Óshpeydi atı xatlardan.
Júrekke orap,
Sezimge orap saqlarman.

3

Óz elimde tas tósep ber,
Jatayın.
Basqa eldiń,
Mamıǵında jatpayman.

Zat kerek pe,
Az kerek pe, kóp kerek pe,
Satayın.
Biraq ta, men
Watanımdı,
Xalqımdı,
Ideyamdı satpayman.

AYÍRMA

Men haqqında shıgarıp húkim,
Ayır meni bayram-toyińnan.
Bolsın deseń shadlıgım pútin,
Qosıǵımnan meni ayırmań.

Aq kókirek bolsa hár adam,
Sumlıq bolmas aql-oyında.
Ayır meni ótirik-jaladan,
Hadallıqtan meni ayırma.

Shadlıq tawıp usı bostannan,
Quwanışhim sıymas qoyınǵa.
Ayır meni jalǵan doslardan,
Hadal doslarımnan ayırma.

Bul dúnýada ıras sózlerden
Qımbatıraq ne bar shayırǵa!
Ayır meni shıyrın túslерden,
Ashshi haqıqattan ayırma.

Ne bir, ne bir awır júklerden,
Salmaq túsip tursın moyınǵa.
Ayır meni jeńlteklerden,
Awırılıqtan meni ayırma.

Watanıma sóz aytpa oynap,
Túsimde de onnan ayırma.

Jazalasań, jazala baylap,
Ana jerde ósken qayıńǵa.

Shırayımdı urlayın deseń,
Jaslıǵımnan ayır, qayılmnan.
Ardan júdá qılmayın deseń,
Ana jerden meni ayırma.

Soraw hám tapsırmalar:

1. «Isenbeymen basqa jánnet bar dese» qosıǵında shayır óz watanın qaysı qalalardan ústin qoyǵan?
2. Shayır «Ayırma» qosıǵında óz watanı, ar-namısı ushın nelerden ayrılıwǵa qayıł boladı? «Ózge elde patsha bolǵansha, óz elinde shopan bol» atamasında shıǵarma jazıń.
3. Qosıqtı yadlań hám mazmunın sóylep beriń.

YAQÍPBAY ÁJIMOV

TEŃIZDI TOLTÍRĞAN EGİZ BATÍRLAR

Burıńǵı ótken zamanda lyrim atlı úlken kók teńiz bolıptı. Teńiz payda bolmastan burın bul jer mudamı iyrimlenip turatuǵın kól bolǵan eken. Onıń iyrimi talay baliqshılardı ju-tıp ketken. Sol sebepli onı xalıq lyrim dep ataptı.

Iyrimniń jaǵasına esap-sansız xalıq mákan basıptı. Ol xalıqtıń kúni usı teńizdiń baliǵı, qusı hám ańları menen keshipti. Negizgi talabı da baliq awlaw bolıptı. Al, teńiz barlıq tiri marjanǵa bay bolǵan eken. Sóytip, xalıq ásirler boyı baxıtlı, uwayım-qayǵısız jasay beripti.

Kúnlerden bir kún xalıq teńiziniń qaytip, qurıp baratırǵanın sezipti. Ne islerin bilmey hámme táshwishlene baslaptı.

— O, táńirim, sen biziń bul kúnimizdi kóp kórdiń be? Jalbarınıp sorayman, mına qara kózlerińdi aya, — dep aq saqallı ǵarrılar qudaydan mádet soraptı. Sadaqa beripti. Biraq, teńiz suwi kúnnen-kúnge azaya beripti.

— Joq, joldaslar, bunnan is pitpeydi. Qudayǵa qansha jalbarıńǵan menen bir tamshi suw qosılmaydı. Bunıń ilajın kóriw kerek! — depti kópshiliktiń ishinen birew.

— Qáne, sonda ne islew kerek? Ne demekshiseń? —
depti ekinshi birew.

— Kóp eglenbey «suw patshası»na barıp máslahát so-raw kerek.

— Joq, bizge basqa xalıqlar járdem bersin!

— Eger basqalardıń járdemin kútsek, kesh qalamız. Soń ókinemiz. Házir-aq «suw patshası»na barayıq!

Bir topar adam «suw patshası»nıń úyine kelipti. Suw patshası júz jastan asqan, soqır, appaq saqalı beline túskenné garri edi. Ol garrınıń ata-babası da «suw patshası» degen laqap penen ólip ketken. Óytkeni, burın da lyrim qaytip, xalıq basına qayğı túskende, usı garrınıń bir babası teńizdi qayta toltırıp bergen eken.

— Men qartaydım. Ayaq jolimdı kóre almayman. Kúsh-quwatım joq. Biraq, máslahát bereyin, — depti garri.

— Ishińizde arıslan júrekli, márt jigitler bar ma?

Adamlar bir-birine qarasıptı.

— Er júrek adamlar bolmasa, men aytqan máslaháttı orınlaw qıyın boladı. Bul júdá qáwipli hám mashaqtı is. Aqırı, basındı ólimge tigiwge de tuwra keledi, — depti garri.

— Mártlik penen qosa aqıllılıq kerek.

Adamlar jáne bir-birine qarasıptı, iynin qısıptı.

— Yaq, ata, ishimizde onday mártyler joq kórinedi, — depti adamlardıń birewi. — Biraq, xalıqtıń ishinen tabılıp qalar.

— Olay bolsa, xalıqtı jiynań. Men olardıń aldında aytayın, — depti garri.

Xalıq jiynalıptı. Garri olardıń aldında turıp:

— Xalqım, tirishiligimiz tiregi bolǵan teńizimiz qurıp baratır. Bul bizge Táńirim jibergen apat emes, onı toltırıwǵa boladı. Bul ushın biziń mártyligimiz, qaysarlıgımız hám aqılpasatımız kerek! Yaǵniy, tezirek bultlar hám dáryalar patshalıǵına bolǵan alıwımız zárür. Jolda áydarha, daw hám jalmawız kempirler bar. Olar menen ayqasqanday kúsh, hiyle kerek. Olardı jeńip, dáryalardıń bógetlerin, bultlardıń tiǵınların alıp qaytpasaq, tirishiligimiz qáwip astında qaladı, — depti soqır kózinen jas tamıp.

— Oy-buw! Kútá qorqınıshlı eken góy. Áydarha, dáw, jal-mawız kempir, joq-joq, jasaǵımız keledi, — depti kópshilik bir-birine qarasıp.

— Sizler jasarsız, biraq, balalarınızdıń keleshegin oylamaysız ba?... Olay bolsa, ózlerińiz biliń. Biraq, xalıq ushın, mına jawdırasqan qara kózler ushın ólip ketiwdiń ózi baxıt! — depti ǵarri.

Taǵı biraz jım-jırtlıq húkim súripti.

— Bizler baramız!!!

Hámme kishkentay eki balanıń toptı qaq jarıp, ortaǵa shıǵıp kiyatırǵanın kórip, awızları ashılıp qalıptı.

— Háy balalar, bul oyın nárse emes!

— Bizler oynap turǵanımız joq. Baramız dedik pe, baramız! — depti eki bala.

Bular «suw patshası»niń aqlıqları — Arıslan hám Azat edi.

— Ata, — dep Arıslan, — biz, Azat ekewimiz kelişip aldiq. men bultlar patshalıǵına, al, ol dáryalar patshalıǵına yol aladı. Qollarımızda mine, ata-babalarımızdan qalǵan terige sizılǵan qupiya sizılma. Bunda qalay bariw kerekligi sizip kórsetilgen.

— Há báleler, qashshan tawıp alıpsızlar-dá! Bul teńizdi tolkıriw tek bizlerdiń úrim-putaǵımızdıń mańlayına jazılǵan kórinedi. Ne iláj! Men sizlerdiń márт ekenliklerińizdi de bile-tuǵın edim. Biraq, ele jassızlar góy, jańa on altıǵa shıqtıńiz.

— Yaq, ata, barayıq! Onnansha bizge aq pátiyanızdı beriń?!

— Máyli, balalarım, — depti ǵarri biraz oylanıp turıp. — Haq yol, sizlerge! Aman barıp, saw qaytını! Áwmıyin! — dep ǵarri aq pátiyasın beripti.

Arıslan hám Azat jolǵa atlańtı.

* * *

Bultlar patshalıǵınıń qupiya sizılmasın qolına uslaǵan Arıslan tuwrı taw úńgirinde jasaytuǵın jalmawız kempirge kelipti. Bul gezde jalmawız kempir shırt uyqıǵa ketip, qattı qurıldap atır eken. Áste eńbeklep, sezdirmesten onıń qasına kelipti. Saqlıq kerek, aqırı! Jalmawız kempir sezgir boladı. Ol

sonı oyladı da, tawdını tasına ósip turǵan uwlı shópti jalmawız kempirdiń murnına tiqtı. Endi qorqpasa da boladı. Ol jalma-wız kempirdiń basına dastanıp jatırǵan sıpiranı tawıp aldı, soń oğan otırdı da, bultlar patshalığıınıń dárwazasınıń aldına kelip qonıptı. Dárwazanıń eki jaǵında eki dáw bir-birine súyenip uyqılap turǵan eken. Dáw bolǵanda qanday! Hárqaysısı bes metr keledi-aw, sirá! Onnan qalay ótse boladı? Oylana basladı. Olar menen ayqasıwǵa kúshi jetpeydi. Bul jerde tek hiyle kerek. Ol uzaq oylanıptı. Birden altın háripler menen jazılıp, diywalǵa qıstırılǵan terige kózi túsipti hám onı oqıy baslaptı. «Kim de kim bultlar patshasınıń qızı Minay malika-ǵa úylengisi kelse, mına tómendegi úsh shártti orınlawi tiyis.

Birinshisi: patshaniń bas keńesshisiniń qálegen úsh sora-wına juwap beriw;

Ekinshisi: patshaniń eń genje hayalın qástelikten qut-qariw;

Úshinshisi: úsh danışhpanlıq gáp, ol gápler bultlar patshası ushın áhmiyetke iye bolıwı tiyis — degen jazıwlar eken.

Bala taǵı oylanıptı: — Nege endi usı shártlerdi orınlay almayman? Álbette, orınlawım tiyis, — depti ózinshe. Soń dáwlerge kórsetpesten shártler jazılǵan terini julıp alıptı da, qoynına tiǵıp, dárwaza aldına kelipti. Onı kórgen dáwler:

— Háy bala, toqta! Kelis qaydan, barıs qayda? — depti ekewi birden dawıs qosıp.

— Men bultlar patshalığıınıń aldına kiyatırmam. Jer wáki-limen. Mına daǵazanı ildiripsizler. Patsha qızına úylenbek-shimen, — depti bala.

— Patsha qızına! Malikaǵa! Mına sen, ya? Pah, tapqan ekenseń áwmeser dáwlerdi! Ket! Kelgen jolińa tús. Bol-masa... Dáwler balanı alaqańına otırǵızıp alıptı.

— Isenbeysizler me? Aqırı, men sizlerdey kúshli, sulıw, aqıllı, dáwlerdi aldawǵa qalay júreksinemen? Eger aldap atırǵan bolsam, sizler meni qálegen waqıtta jep qoyıwıńız múmkin, — depti bala hesh seskenbesten.

— Awa, awa, durıs aytadı, — depti dáwler bir-birine qara-sıp. — Usı mushtay balanıń qolınan ne keler diyseń? Barsın, bara bersin, shártlerdi orınlay almasa báribir bizlersiz-aq bası ketetuǵını turǵan gáp góy.

Dáwler altın dárwazaǵa qulpırılǵan altın qulıplardı ashıp, Arıslarıń sarayǵa kirgizipti. Jálladlardıń birewi onı tuwrı patshaniń aldına alıp kelipti.

— Eger shártlerdi orınlay almasań basıń gewdeńnen ju-da bolatuǵının bileseń be? — depti patsha.

— Álbette, taqsır! Bul jerje soǵan qayıl bolǵanlar ǵana kelse kerek.

— Astawpiralla! Mına mushtay balanıń juwabına qara! Ózi de er júrek, qaysar quşaydı! — depti wázirlerdiń birewi.

— Kóleńkege qarap kóylek pishpeydi, — depti bala.

Patsha bul sózdiń mánisin shaǵa almay, bas keńesgó-yine qaraptı. Bas keńesgóyi de iynin qısıptı. Soń patsha taǵı bas keńesgóyine qarap:

— Qáne, balaǵa birinshi shártińdi ayt, — depti.

Bas keńesgóyi basıń qasıp, biraz oylanıp turıptı da:

— Oy, jer wákili ekenseń, qaysı millettenseń, — depti balaǵa qarap.

— Qaraqalpaqpan.

«Qaraqalpaq!... He, anaw Erejep tentek penen Ernazar alakózdiń Watanınan dese?! Áytewir de qaysarsań-aw! Óz xalqıńníń tariyxın bilseń kerek?... Men saǵan rus xalqına baylanıslı soraw beremen. Qáne, aytshı, rus patshası me-nen áskerbasılarıńan kimlerdi bileseń?

Bala kóp oylanıp turmay:

— Petr I, Nikolay, Ivan Groznıy, Kutuzov, Suvorov, Pugashyov, Stepan Razin... — dep dizip kete beripti.

— Balanıń juwabına hámme hayran qalıptı.

— Endi ekinshi sorawım, — depti bas keńesgóy. — Mánisi ótkir úsh naqıl ayt.

Bala taǵı oylanıp turmastan:

— Taqır bas tazdı kúnleydi, soqır sawdı jetelemes bolar, iyt patshaǵa da úredi, — depti taq-taq sóylep.

— Astawpiralla, astawpiralla! — dep patsha keńesgóyi jaǵasın uslaptı.

— Endi úshinshi sorawım, — depti bas keńesgóyi, — sen sózdi qay qulaǵıń menen esitkendi, al zattı qay kóziń me-nen kórgendi maql kóreseń?

— Geyde maǵan eki qulaq ta kerek. Geyde birewi de jetkilikli. Al, geyde ekewi de kerek emes, — depti bala.

— Túsindirip ayt, — depti bas keńesgóy.

Geyde eki qulaq ta kerek degenim, óziń ushın kútá zárúr sózlerdi eki qulaq penen de teńdey tñrlaw kerek. Al, geyde birewi de jetkilikli degenim, shuǵıl sózlerdi birewi menen tñrlaw kerek. Óytkeni, ol ekinshisinen shıǵıp ketetuǵın bol-sın. Al, geyde ekewi de kerek emes degenim, ózime zárúr bolmaǵan sózlerge qulaq túrmeymen, — depti bala.

— Al, kóriw máselesine kelsek, ol da sonday. Geyde eki kóz benen kóriwge, geyde eki kózdi tas qılıp jumıwǵa da tuwra keledi.

Bul juwaptı esitken patshanıń qızı Arıslandı unatıp qalıptı.

— Endi ekinshi shártke ótemiz, — depti patsha. — Meniń eń genje hayalımdı qástelikten qutqarıp bereseń.

— Meyli, — depti bala.

Olar patshanıń hayalı jatqan sarayǵa kelipti. Bala hayal-dıń tamırın uslap kóripti de:

— Bul hayalǵa ele heshkim tatıp kórmegen taza bulaq suwi zárúr, — depti.

— Taza bulaq suwi? Onı qaydan tabamız? Bolmaǵan gáptı aytpa! Bul bala awzımızǵa ılay sıypamaqshı, — depti patsha hám jálladlarǵa onı darǵa asıwdı buyırıptı.

— Taqsır, aytqanıńız durıs. Biraq, onıń kózin eki dáw jawıp tur. Bulaq dáwlerdi kóterip atlıǵıp shıǵıwǵa ázzilik etedi, — depti bala. Balanıń aytıwı boyınsha patsha dárvazada turǵan eki dáwdı alındıptı. Dáwler ketiwden-aq olar turǵan orınnan bulaq suwi atlıǵıptı. Onnan patshanıń hayalına ishki-zipti. Bulaq suwın ishken hayalı kózin ashıp, ornınnan turıptı. Al, bulaqtıń kózin jawıp turǵan eki dáwdı darǵa asıptı.

— Endi sońǵı shárt, — depti patsha.

Bala taǵı kóp ırkilmey danışpanlıq gáplerden ayta bas-laptı.

— Bir patshanıń bir tabaq altını urlarıptı. Wázirler bir xızmetkerden gómanlanıp, onı uslap alıptı. Biraq, ol ayıbın moynına almaptı. Sol waqıtları shette otırǵan bir ǵarri:

— Mine, mina jerdi qazińlar, — dep hassası menen bir jerdi kórsetipti. Gúman menen uslanǵan adam erksiz «who!» dep jiberipti. Sol jer qazıp kórilse, urlanǵan altın shıǵıpti. Sonda patsha ǵarrıdan: — Altınnıń kómilgen jerin qalay bildiń? — dep soraptı.

— Ol námárt eki kózin sol jerden ayırmadı, — depti ǵarri.

Bir danışpan aqmaq patshaniń oqtı nishanǵa tiygize almay turǵanın kórip, ózi nishannıń janına barıp turıp aldıtı. Jıynalǵanlar: — Nege onday ettiń? — dep soraptı. Danışpan olarǵa: — oq maǵan tiyip ketpesin dep saqlıqtan kelip otırdım, — depti.

Bir ashıwshaq patsha bolıptı. Ol arzımaǵan nársege ashıwlanıp, natuwri párman shıǵara beredi eken. Is bul awhalda dawam ete berse aqıbeti jaman bolatuǵının túsingen wázır bir sumlıq oylaptı. Patshaniń qaq mańlayındaǵı diywalǵa «Ashıw kelse, aqıl ketedi» dep jazıp ketipti. Sonnan keyin patsha ne islese de, ne aytsa da, erksiz diywalǵa qarap, oylanıp sóyleytuǵın hám oylanıp húkim shıǵaratuǵın bolıptı».

Arislanniń bul gáplerin patsha sarayındaǵılar uyıp tınlaptı. Balanıń aqıllılıǵına, er júrek hám qaysarlıǵına qayıl qalǵan patsha oǵan qızın beriwge ırazi bolıptı.

Patshaniń qızı da jigittiń aqıllılıǵına quwanıp, oǵan turmısqa shıǵıwǵa qayıl bolıptı. Balaǵa patshalıqtıń qálegen jerinde júriwge huqıq berilipti.

Bir kúni Minay menen Arıslan baǵ aralap shıǵıptı. Jolda ol qızǵa:

— Minay, men seni jaqsı kóremen. Endi ekewimiz ómirinshe joldas bolamız. Biraq, bir nárseňi sennen jasırmay aytıwım kerek. Bul jaqqa kelgendegi maqsetim, xalqımnıń mápi. Sen maǵan járdem beriwiń kerek, — depti.

— Ayt, aytı ber, álbette, járdem beremen, — depti Minay.

— Biziń tirishiligidimiz qáwıp astında. Teńizimizdiń suwi qurıp, xalıq túrli nawqaslarǵa ushırap atır.

— Mına bultlar patshalıǵındaǵı bultlardıń tiǵının da ala almaysań. Óytkeni, bultlardıń tiǵınınını gilti jalmawız kempirdiń arşasında saqlawlı. Tek men onı qalay aldawdıń hiylesin bilemen. Házır-aq biz onıń úyine baramız. Biraq, ol seni

kórmewi kerek. Men onı aldastırıp gápke aylandıraman. Shashınıń ushına baylanǵan arshaniń giltin sheship alıp, saǵan ılaqtıraman. Sen arshani ashıp, bultlar tiǵınıń giltin alasań.

Olar tap usılıayınsha islepti. Jalmawız kempir sezbey-aq qalıptı.

— Bunıń menen is pitken joq, — depti Minay. — Taǵı jalmawız kempirge barıwımız kerek. Bul ret oǵan kórínseń de boladı. Aqırı, bultlar tiǵını jeti qabat temir menen qaplanǵan. Onı buziw qıyın. Jalmawız kempirdi aldastırıp, kemesin aydatsaq, isimiz rawaj. Sebebi, ol keme menen bultlardı aydap, bir-birine soqlıqtıradı. Nátiyjede, shaqmaq payda boladı. Áne, temirlerdi sol shaqmaq arqalı eritemiz. Olar jalmawız kempirge kelipti:

— Jalmawız kempir, mına jigit Jerden bizge miyman bolıp kelgen. Qolında bultlar patshalığıniń gúwalığı bar. Onı kemeńizge mindirip, patshalıqtı bir qídirtıń, — depti.

— Meyli, maliykam! Siziń aytqanıńız bolsın.

Bala kemedede uzaq qídirtıpti. Bultlar bir-birine soqlıqısıp, kúshlı nayzaǵay payda bolıptı. Bultlar tiǵınıń jeti qabat temiri erip túsipti. Soń bala menen qız tiǵının qulpın ashıp sarayǵa qayıptı.

— Endi sen bul giltke bekkem bol. Jerge alıp ketseń de boladı. Bul jaqta qalsa, jalmawız kempir bultlarǵa taǵı tiǵın basıp, qulpırıp taslaydı. Bul jerde bunnan basqa gitti joq, — depti qız.

Kóp uzamay Arıslan bultlar patshalığı menen xoshlasıp, súyiklisi Minaydı ózi menen birge Jerge alıp ketipti. Jerge kelse, teńiz ústi dumalanıp, jawın sheleklep quyıp atır eken.

Dáryalar patshalığına jol algan Azattan xabar esitiń. Ol lyrim dáryası ushın basılǵan bógetlerge patsha tárepinen qırq bógetke qoyılǵan qırq áydarhanı joq etiw kerek eken. Qullası, bes miń shaqırim jer júrip, dáryalardırıń biriniń soń biriniń bógetleri alınıp, lyrimge suw túsiriwi tiyis.

Qırq áydarhanı óltiriw Azatqa ańsat bolmaptı. Ol tek er júrek, már bolǵanlığı sebepli áydarhalardan qorqpay ayqasıptı. Olar awzınan ot úplep, balanı jaǵıp jibermekshi bolıptı. Biraq, ústine sawıt kiyip algan Azatqa ol tásır etpepti.

— Oho! Bul qanday qúdiretli kúsh! — dep hayran qalıptı áydarhalar. — Biz bunday er júrekti kórmegen edik. Kórdiń be, bizlerdiń aldımızdaǵı jigırma áydarhanıń basına jetken eken-dá, ol!

— Qarsılasqanıńız benen paydası joq. Báribir bárińizdiń gelleńiz ketedi, — depti Azat.

Toqta, toqta! Búytip háddińnen aspa! Bilip qoy, dáryalar patshasınıń aldına jetpey-aq bizlerdiń qarnımızda bola-sań, —depti qáhári kelgen jigırma birinshi áydarha.

— Jep bopsań! Qáne, sol jeytuǵın tislerińdi qaǵıp ala-yın! — depti Azat hám oq jaydı áydarhanıń qatarlasqan jeti basın gózep atıp jiberipti. Oq áydarhanıń jeti basına birden shanshilipti.

Azat qolındaǵı sızılmaǵa taǵı bir ret qarap alıptı da, jigırma ekinshi áydarha qorıp jatırǵan bógetke kelipti. Bul áydarha menen de uzaq ayqasıp, onı óltiripti. Soń jigırma úsh... jigırma bes... otız bes... qırqınsı áydarhaǵa kelipti. Esaplap qarasa, aradan úsh jıl ótipti. Azattı kórgen qırqınsı áydarha qarsılıq kórsetiw paydasız ekenin túsinipti.

— Húrmetli batırım, men seniń dańqıńdı esittim. Eger sen meni óltirmeseń, saǵan jaqsılıq eteyin.

— Saǵadaǵı suw isher, ayaqtaǵı uw isher — degen naqıl bar. Dáryalar patshası barlıq suwdı baylap, óz patshalıǵın abat etip atır. Ózge xalıq táǵdirin oylamaydı. Aqırı, patsha rehimsiz boladı góy. Men seni ótkerip jiberemen. Bógetti de ózim alıp taslayın, — depti qırqınsı áydarha. — Sen tuwrı patshaniń aldına jol al. Biraq, dáryalardıń bógetin alıwǵa kelgenińdi aytpa. Toyıńa kelgen batırman deyseń, ol jerdegiler seni quwanıp qarsı aladı. Sebebi, erteń qırq patshalıqtan shaqırılgan palwanlar gúreske túsedı. Patsha sol gúreste jeńgen batırǵa kim bolıwına qaramastan qızın bermekshi. Eger, gúreste jeńip, qızın ala qoysań, onda isim ońinan keldi dey ber. Qızın alsań tajı-taxt ta seniki. Ózi qartayıp boldırıp qaldı.

Azat áydarhanıń keńesin orınlaptı. Shinında da, patsha sarayındaǵılar onı batır retinde kútıp alıptı. Erteńine palwanlardıń gúresi bolıp, Azat jeńip shıǵıptı. Ol gúreske tú-

ken qarsılaslarınıń jetewiniń qabırǵasın, úshewiniń palwan súyegin sindiripti. Sóytip, qırqınsı áydarha aytqanday, patsha wáedesinde turıp, Azat onıń qızına úylenipti. Taji-taxtqa iyelik etipti. Sóytip, Azat dáryalar patshası atanıpti.

Áne, sonnan berli Azat hám Arıslan toltrıǵan lyrim tolıtaspı tur eken. Solay etip, xalıq taǵı baxıtlı ómirge qayıptı.

Sózlik

iyrim — suwdıń dóngelenip, aylanıp aǵatuǵın jeri

sıpra — qamır iylew, jayıw ushın hám un salıwǵa arnalıp teriden, basqa materialdan islengen zat

nayzaǵay — jawın jawar aldındaǵı hawada jiynalǵan elektr zaryadlarınıń kúshli jarıǵı

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Tenizdi suwǵa toltrıw ushın kimler atlandı?
2. Arıslan bultlar patshalığına barıp qanday shártlerdi orınladı? Tekstten tawıp oqıń.
3. Azat dáryalar patshalığına barıp bógetlerdi ashıw ushın neshe áydarha menen gúresip jeńip shıqtı?
4. Erekte berilgen «Ashıw arız, aql dos» hám «Saǵadaǵı suw isher, ayaqtaǵı uw isher» naqıllarınıń mánisin túsındırıń.
5. Erpektiń sońında «dáryalar patshası» kim boldı.

Naqıllar

1. Bilegi kúshli birdi jıǵadı,
Bilimi kúshli mıńdı jıǵadı.
2. Kóz — qorqaq, qol — batır
3. Miynet túbi — ráhát.

ALLANAZAR ÁBDIEV

ОYИННАН ОYМАQ

Qonısbay mektepten kelip awqatlandı. Soń kúndegi ádetinshe divanda jatıp, bir saattay uyqılap ta aldı. Jaqsı tınığıp, kewli sergek tarttı. Bet-qolin juwip, súrtındı. Keyin papkasın alıp, úyge tapsırmalardı orınlawǵa otırdı. 5-klastaǵı ájapası Anardırıń járdeminde qaraqalpaq tili, matematikadan berilgen tapsırmalardı tayarladı. Endi súwret páninen tayarlasa boldı, keshke shekem qolı bos, arqayıń televizor kórip oynasa da boladı.

Muǵallim jaydırıń súwretin salıp keliwdi tapsırgan edi. Ájapası Qonısqı jaydırıń súwreti bar óziniń kitabın úlgi ushın berip:

— Usıǵan qarap sala ber. Aldın basqa bir qaǵazǵa salıp qolırdı úyretip al. Sońinan súwret dápterińe salasań. Men apama úy jumıslarına járdemlesemen. Kerek bolsam shaqırsań, — dep túsindirip shıǵıp ketti.

Usı máhál Qonıstiń otırǵan ójiresiniń áyneği taqıldadı. Ol áynek aldına juwırıp barsa, qaǵıp turǵan qońsısı, klaslaşı Joldas eken. Qolında tobi bar.

— Qonıs, júr, arǵı kósheniń balaları menen biziń kósheńiń balaları futbol oynayaq. Kettik.

— Joq, — dedi Qonıs. — Sabaq tayarlap atırman.

— Kelip tayarlaysań-ǵo, júrse. Shıq tez.

Joldastiń esi-dártı onı futbolǵa alıp ketiw. Sebebi, Qonıs jaqsı oyınsı, ásirese, dárvazada tursa, ekinshi tárep top ótkeriwden gúderin úze berse de boladı. Maymılday shaqqan, sheber dárvazaman. Sonlıqtan alıp ketejaq, ótken sapardaǵıday utilıp qalıwdan qorqıp turıptı.

— Keyin baraman.

— Basqaların boldırıń ba?

— Awa.

— Way, onda emi ańsat góy. Men degen júdá sulıw etip sizip qoydım. Qonıs, tez, sonday sulıw, shıraylı, «5» alatuǵınday etip salıwdıń jolın úyreteyin be?

— Úyret, — dedi ol qızıqsınıp.
— Biraq, muǵallimge aytıp júrmeyseń.
— Yaqshi, — dedi Qonis oylanbastan-aq.
— Biziń úyde jaydín súwreti sizilǵan kitap bar. Ol kitaptaǵı jaydín súwreti bar betiniń astına súwret dápterińiń taza betin qoyasań da, ústinen ruchkanı qattı sizasań — dápter-ge súlderi túsedı. Sol súlder boyınsha qálem menen sizip shıǵa qoyasań. Jaydín dál ózi bolıp shıǵadı hám tez bola-sań. Men jańa sóyttim. Kitaptı ákelip bereyin be?... He, aytpaqshı 5-klastaǵı ájapamniń kitabıń góy. Seniń de ájapań besinshide oqıydi, sonıń kitabın alsesh. Men úyge barıp júrmey-aq qoyayıń. Bol, tez sizip al da, júr. Sen barmasań bolmaydı. Ótken háptedegidey jáne utilıp qalamız. Onda da sen barmap ediń. Endi búgin jáne utilatuǵın bolsaq, dím uyat boladı, shermende bolamız. Mazaqqa qalamız.

— Joldas, men kitaptı búldire almayman. Sen de kitaptı búldırıp qáte islepseń. Kitap búlingen, onıń ústine óziń salıp úyrenbeseń ne paydası boldı? Qonıstırıń da qattı oynaǵısı kelip tur edi. Lekin, dostınıń bunday islegenı oǵan maqul túspedi. Ol hárqashan da, mektepke barǵalı, yaǵníy, úsh jıldan berli, aǵası, apasınıń úyretip taslaǵanı, sabaqların tayaramay oyın-poyınǵa bet burǵan emes, sol oǵan úrdıs bolıp ketken. Házir de taza toptı kórip, arqası qozsa da shıqqısı kelmedi.

— Háy, óziń bil onda. Bir ret óytken menen súwret sabaǵınan tómenlep keterseń be? Sen de bir tırjıydırıń góy.

— Joldas, tırjıyıp otırǵanım joq. Bir saatlardan keyin oy-nayıq. Soǵan shekem salıp bolaman.

— Oynap kelip-aq salǵanda ne qıladi?

— Bir oyınǵa shıqqannan keyin, kúndı batırmay qayta alamız ba? Onıń ústine sharshap keleseń, súwret sala ala-sań ba, saǵan? Sabaqlarımıń tayaramay oyınǵa shıqsam, apam baqırıradi.

— Hay, qoysa, úseytip kósheniń abiroyın tartpasań ekinshi ret oyınǵa qospaymız. Seni joram dep júrmen-aw.

Joldas tap jilaǵanday bolıp ókpelep, qolın bir siltep maydanına qaray juwırıp ketti. Shinində da, onıń ókpele-winiń reti bar. Sebebi, ekewi jan jora, hátteki, klasta bir partada otıradı.

Bir waqitta Joldas jáne áynekti qaqtı.

— Qonıs, aytpashaq, meniń jańagıday etip kitaptan kóshirip sızǵanımdı muǵallimge aytıp qoyma. Jańa aytpayman dep ediń góy. Wádeńde tur, yaqshi ma?

Qonıs neniń ne ekenin bilmey turıp «aytpayman» dep wáde berip qoydı góy. Bunday kitaptı búldırıp, muǵallimdi aldap, jaqsı salıwdıń kózboyawshılıq jolın úyretpekshi ekenin aldın bilgende kelisim bermes edi. Házır bolsa óz sózinen ózi uslanıp otır. Sonlıqtan, basın iyzedi. Soń barıp stułına otırıp, súwret siziwǵa kiristi.

Oı úsh-tórt betti shıjbaylap búldirdi. Anıǵında búldırıgen joq-tá, biraq salǵan jayı ózine unańqıramadı. Qapılǵır, kitaptaǵınıń dál ózindey shıraylı shıqpay atır. Óz isi menen mashqul, ol waqittıń da ótkenin bilmeydi. Bir payıtta jáne áynek dúkildedi.

— Kimseń? — dep dawıslap áynek aldına barsa, kelgen Joldas eken. Entigip zorǵa demin aladı, top quwalap sharshaǵan, onıń ústine juwırıp kelgen bolsa kerek.

— Al, Qonıs, júrmeseń bolmay turıptı. Birinshi taym tamam boldı. Bizler úshke nol bolıp utilıp atırmız. Dárwazada Pirniyaz turıp edi. Óziń bileseń góy, onı. Áytewir, arqayıń uslawǵa bolatuǵın toptı da uslap bilmeydi: ebi joq. Boldıń ba?

— Yaq, bolǵan joqpan. Házır on bes-jigırma minutlardan barıp qalarman. Shamalap turman.

— Qoysa, júrse tezirek. Házır ekinshi taym baslanadı. Endi bizler olarǵa gol urǵızbay, ózlerimiz keminde tórt gol, qapılǵanda úshewin ótkermesek bolmaydı.

— Bara ber, men azǵantaydan baraman.

Bir súwretin ezip jáne-jáne sala bergenňen keyin onıń qoli úyrenisip, kónligip te qalǵan edi. Biraq, sonda da ele súwret óziniń oyındaǵıday bolıp shıqpay otır. Lekin, ol jaqqa da barmasa bolmaydı. Joldas jáne jaǵdaydı aytıp ketti, bir jaǵınan óziniń de oyıńǵa barǵısı kelip otır. Sonıń ushın jaydín súwretin asıǵıs pitkerdi de, kitap-dápterlerin jiynastırıp, oyın maydanına qaray qustay ushti.

Haplığıp kelse, esap beske bir eken. Kóshe balaları dárhal Pirniyazdín ornına dárwazaǵa Qonısti shaqırdı. Oyın qızıp atır. Qonıstiń kóshesiniń balaları da futboldı jaqsı oynaytuǵın edi.

Lekin, sheber dárwazaman joqlığı sebepli ótken saparı hám usı oyınnıń birinshi taymında utilıp qalǵan. Olar endi tájiriybeli dárwazaman kelgennen keyin arqayınlasıپ, qorǵanıwdı qoyıp hújimge ótti. Bes minut ótpey bir toptı ótkerip úlgerdi. Birli-yarım dárwazaǵa tebilgen toptı Qonis maymılday shaqqanlıq penen qaytarıp turdı. Solay etip, oyın aqırında eki komanda da altıǵa-altı bolıp, oyın teńge-teń menen juwmaqlandı. Balalar úylerine qaytqanda quyash ta batqan edi.

Qonis azanda erte turdı. Súwret sabaǵınan tapsırmanı tolıq, oyındaǵıday etip orınlamaǵanı yadına túsken ol dápterin ashıp súwretke jáne qaradı. Jaman emestey. Eger jáne yarım saattay shuǵıllanǵanda bunnan jaqsı, sulıw bolıp shıǵar edi. Neteseń. Bul da jaman emes, «5» qoymasa da muǵallim «4» qoyerı anıq. Súwret páni muǵallimi oqıwshılar-dín hámmesine partalarında dápterlerin ashıp qoyıwin sorap, birme-bir kózden ótkerip, baha qoya basladı. Joldastıń sızǵan jayı, shıńında da, ájayıp, sulıw eken. Onıń janına kelip súwretti kórip, tańlanǵan mugállim:

— Óziń saldíń ba? — dep soradı. Joldas áste ǵana «awa» dedi. Oǵan «5» qoydı.

Qonıstiń súwret dápterine birinshi márte «4» bahası tústi.

— Jaqsı. Biraq, Joldastikindey bolıp shıqpaǵan. Kóbirek qolıńdı shınıqtırmapsań. Ayttım ǵoy, jaqsı bolıp shıqqansha sala beriń, sala beriń dep.

Qonis ashıwlanıp, ari keldi. Joldastıń kitaptı búldırıp, kóshirip alǵanın aytıwǵa birneshe ret oqtalıp turdı da, sóz bergenner keyin úndey almadı. Ol bolsa más bolıp otır.

Muǵallim hámmeniń dápterin tekserip bolıp, Joldastıń salǵan súwretin basqalarǵa úlgi tutıp maqtay basladı. Usı waqitta «Muǵallim» degen Qonıstiń artındagı partada otıratuǵın Gúlzadanıń dawısı shıqtı.

— Qaljanova, newe? Ne aytpaqshisań? — dep soradı onnan muǵallim. Gúlzada ornınan turdı.

— Muǵallim, bul súwretti Joldastır ózi salǵan joq, onı besinshi klastaǵı ájapasınıń kitabınan batırıp sızıp, kóshirip alǵan. Sol kitabı házır papkasında. Qonısti da súwret sabaǵınan tapsırmasın durıslı orınlatpay asıqtırıp alıp ketip, futbol oynaǵan. Baǵana maqtanıp ózi aytti. Kitaptı da kórsetti. «5» alaman dep maqtandı.

Joldas artına burılıp Gúlzadaǵa jaman kózi menen qarap qoydı.

— Qáne, Álimbaev, taxtaǵa shıq! Nege qaraysań?! Shıq, beri! Papkańdaǵı jańaǵı aytqan kitaptı da alıp kel.

Joldas náylaj kitaptı alıp, moynı salbirap taxtanıń aldına keldi.

Muǵallim kitaptı ashıp, jaydıń súwreti salınǵan betti ashıp kórdi de oǵan tiyisip ketti. Baqırıp atır. Kóp waqıt keyidi. Uyalttı. Aytılmagań sóz qalmadı. Hátte, itibarsızlığı sebepli ájapasınıń da kitabın óziniń papkasına salıp alıp kelgenligin de aytti. «Ekinshi aldama, jeńildiń astı menen júrme» — dedi. Qullası, kóp baqırıslar, násiyatlar aytıldı. Keyin dápterge qoýgan «5»tiń ústinen eki sızıp, sońinan shıyırıp, badırayıtip «2» bahasın qoydı. Joldas burıștay qızardı. Islegen isleriń pushayman jep, moynı salbirap tómen qarap turdı.

Muǵallim buniń menen de tıñshımadı. Qonısti túrgeltip ótken kúni ne bolǵanın bastan baslap aytıp beriwin talap etti. Ol barlıq waqıyanı dizip aytıp berdi.

Barlıǵın tińlap, oy eleginen ótkergen muǵallim Qonısqa da: «Sen nege Joldastır kóshirip alǵanın aytpadiń?» — dep urısti. Ekinshi ret úyge tapsırmazı orınlawǵa itibarsızlıq peňen qaramawın, bundaydı qaytalamań eskertip qoydı.

Muǵallim Gúlzadaǵa haqıqatlıqtı óz waqtında ashıq aytqanı ushın maqtaw sózler aytıp, alǵıs bildiriwdi de umitpadı.

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Qonısbay ne ushın tómen baha aldı?
2. Gúrrińdegi Joldastır háreketine qalay qaraysız?
3. Siziń klasińzda da Joldas qusaǵan balalar bar ma?

4. Sizler oqıwdan bos waqıtları neler menen shuǵıllanǵandı maqlı kóresiz?
5. Gürrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

SÁDIRBAY ISMAYLOV

(1955)

BIZLER BIR ÚYDE JASAYMÍZ

(*povestten qısqtılıp alındı*)

Azanǵı salqın hawadan Azat kókiregin kere dem aldı. Bul onıń burınnan sońǵı ádeti. Taza hawadan toyǵanınsha jutadı, soń dene shınıǵıwına kirisedi. Ol ózi jatıp shıqqan qara úyge qaytadan kirdi. Dala birqansha salqın bolıwına qaramastan, úy ishi laplap turǵan edi. Ol elektr qızdırǵıshların toktań ajıratıp, janıp turǵan elektr jarıǵın óshirdi. Qaytadan esik aldına shıqqanında apası mal qora betten sút tolı shelekti kóterip kiyatrǵan edi...

Oshaqqa ot jaǵıp, sút pisiriwge kiristi.

Azat juwıńıp-shayınıp ishkerilegende sútli qoyıw shay da dasturqanǵa keldi.

— Quwatjan menen kelin ertelep jumıslarına ketti. Jaqsı uyqıladıń ba, balam?

— Uyqım jaqsı boldı. Qara gúzdiń qattı salqınları da kár etpeytuǵınday elektr pechkaları ornatılǵan eken. Jıp-jilli, Azat qoyıw shaydan ráhátlene urtlap qoydı, — shayıń dım mazalı bolǵan ba, apa?

— Jańa sawılǵan sıyırdıń sútinen demlengen shay bolǵannan soń, álbette, mazalı boladı da!...

— Apa, búgin Berdan atam balıq awlawǵa mirát etip otır. Barmasam qolaysız, onıń ústine awıldaǵı kóldı kórmegene nime de kóp waqıt bolıptı.

— Alıǵan ǵarrı, aldımdı oraǵan eken. Men seni búgin túńlik seplewge qasımda alıp qalmaqshı edim. Jabiqtı jamasıwǵa da járdem bermeseń bir ózimniń qolımnan keler emes...

— Sonda ne, apa, endi men seniń qasıńda jabiq jamaśıp otırayın ba? Balalardan uyattı. Olar ne deydi...

— Áy, máyli, sol Berdanniń miljińin tı́rlawdan jalıqparań bara góy. Biz onı qız kúnlerimizde «Miljiń» deytuǵın edik. Qartaysa da sol minezi qala qoymaǵan.

— Apa, men onıń ekinshi laqabın da bilemen. Onı bir waqtları awıl balaları «Berdan professor» dep te ataǵan qu-saydı góy.

— Ádirá qaldıq, sonnan professor shıǵıp...

Azat qolındaǵı kesesin dasturqan shetine tóńkerip qoydı da, apasınıń ruqsatı menen dalaǵa shıǵıp ketti. Onı kól jaǵasında Berdan ata kúter edi.

Írasında da, qamışlı kól jaǵasında onı Berdan ǵarri kútip aldi.

— Dál waqtında keldiń-dá, balam. Balıqlardırıń da endi uygıdan turıp oyanatuǵın waqtı.

— Balıqlar uyqılaymeken?

— Uyqılamay... nege uyqılamayı eken? Uyqılaǵanda kózin jumbastan uyqılaydı-á!

— Kózine suw kirip ketpey me?

— Qayaqtan kiredi... háy, qayaqtan kiredi... — ǵarri balaǵa dápinip basındaǵı taqiyasın qayıq ústine atıp urdı da, óziniń qayıqta, suw ishinde turǵanın kórip ornına otıra qoymaǵı, soń túrilgen jeńin jazzdırıp uzaq keńkildep kúldı...

Azat balaǵın dizesine shekem túrip, Berdan ata turǵan qayıqqa jılısti.

— Bayaǵı urıs jılları, — dedi ǵarri bir uzaq áígimege kiri-setuǵının sezdirgendey tamaǵın qırınıp, teńizdiń bir qoltığında qurallı dushpanlar shoǵırılanıp atırǵanı haqqında xabar keldi. Olar neshe korablde hám quralları qanday ekenligi jóninde maǵlıwmatımız joq edi. Barlawǵa bir adam jiberetuǵın boldı.

— Meni jiber, joldas komandır, — dedim, awılda balıq awlaǵanman, keme aydawdı jaqsı bilemen, ákem... tiyebersin, Palmurat balıqshi...

— Soldat qısqa sóylewi kerek. Sizge neshe ret esker temen, Palmuratov joldas! — komandır maǵan burıldı. «Joldas» degeni, demek, jaqsı kórgeni.

— Meni jiberiń. Tapsırmazı buljıtpay orınlayman, joldas komandır!

— Onday bolsa tek bir óziń keteseń. Sol shıǵanaqqqa bekingen jawdınıń kúshin aniqlaysań. Tapsırma túsinikli me?

— Túsinkili, joldas komandır!

— Orınla!

Astımda usınday kishkene qayıq, suwdı qaq ayırip kiyatırman. Aldımda jaw turǵanda da, taw turǵanda da iybener emespen. Jawinger doslarımnan uzay bergenimnen soń-aq jamǵır sheleklep quyıp qoya berdi. Ózime kartadan kórsetip berilgen qoltıqqqa shekem ele biraz júriwime tuwra keledi. Usı aralıqtan tuwrı teńizge jaqın jaylasqan atawǵa jetiwim tiyis, onnan soń sol ataw qaptalındaǵı qalıń qamışlıqtı panalap barlaw jasawǵa tiyispen. Túngi ses alısqa esitiledi, degen menen suwdı sıldırılatpay júzip kelemen. Ara-tura dushpan tárepke de qarap uzaq tırń tırılayman. Qayıq ishinde shalgama jatsam dawıslar anıq esitiletuǵınday. Usılayınsıha atawdı baǵdarlap uzaq júzdim. Jawın bolsa ele údetip jawıp tur. Qaytama bul bir jaǵınan maǵan qolay da boldı. Jamǵırdıń shuwıldısınan meniń jaqınlap barganımdı dushpan bayqamaydı góy.

Tań qızarıp atıp kiyatırǵan máhálde atawǵa jetip, onı arǵı jaǵalıqtan aylana basladım. Bul gezde kúni menen tıńimsız jawǵan jawın da toqtaǵanday boldı. Tıńıshlıq. Sılt etken ses joq. Áste-aqırın qamışlıqtı jaǵalap jılıslap kiyatırman. Atawdıń shıǵıs mýyeshine jetkende ǵana alıstan qarawıtıp úlgere qoymaǵanday, biraz ańlasam da tirishilik belgisi sezilmeydi. Az ǵana waqıt buǵıp jatqannan keyin basımdı kóterip alǵa júze bergendi maqul kórdim. Tek bir ǵana korabl eken. Endi onda qansha adam bar ekenligin, qural-jaraǵın aniqlawım shárt.

Endi ǵana qamışlıqqqa qaray umtilip júze bergenim, sol kók jelke tárepimnen jaqınlap qalǵan ǵarbızdıń úlkenligindey qıp-qızıl sharǵa kózım tústi. Bul ne bále? Shaytan ba, jin be? Heshqaysısı da emes... tappa-tuwrı maǵan kiyatırıptı. Aldımdaǵı jal qamışlıqqqa shekem on bes metrdey jer bar edi. Eskekti barınsıha siltep, ala qashtım. Júrisım ónbeydi, al ol bolsa, men qalay qarap qashsam sol tárepke burılıp quwıp kelmekte. Asıqpayıdı, albırımaydı, áste-aqırın jılıjıp kelmek-

te. Men onnan sayın qayıǵımdı burrań-burrań ettirip burıp qashaman. Oǵan báribir, meniń izimnen erip kelmekte. Bul men kórmegen, yaki ele heshkim duslaspaǵan fashistlerdiń ushar minası ma eken? Qorqqanımnan aldımnan dus kelgen bir tutam qamısqa jabısıp bir orında qıymılsız qatıp qaldım. Sekund sayın jarılıstı kútemen. Ómirim ólshevli turǵanday. Qızıl shar jeńil qozǵalıwı menen tap qulaǵımnıń túbinde toqtadı, mine kózim menen qaptallasti. Endi dem algандı da qoýdım. Men qıymıldamaǵanǵa eregisip ol da qıymıldamay biraz waqıt turdı da, aqırı, alǵa qaray qozǵalıp ketti-aw. Úh! Bir jaǵınan qızıl shar qayta aynalıp kele me dep te zárrem qalmayıdı. Sol buqqan qálpimde endi onıń baǵdarın bayqap jatırmış. Qızıl shar jılıjı menen korablge qaray ketti. Qarap turman. Ashıq esikten múmkin tesikten, ishke kirip ketti. Endi ne bolar eken? Ishte qansha adam bolsa, barlıǵı joqarıǵa shıǵıwı tiyis dep oylayman ishimnen. Usınday ala-sapıranda olardıń sanın bilip almaqshiman. Házirshe, jalǵız ǵana korabl, basqa jan balası kórinbeydi.

Terízdiń mayda tolqınları birin-biri quwıp oynaydı. Salqın samal qamısları aralay esip kelip betińdi jelpeydi. Usı payıtları jer-jáhándı lárzemge keltirip jarılıw júz berdi. Kóz aldımda kóteriliп baratırǵanday tawday tolqındı ǵana kórip qaldım. Basqası esimde joq. Huwshima engenimde aq xalatlı shipakerlerdiń «tiri, esin jiynadı» degen dawısların esittim. Sonda sol qızıl shar korablıdıń ishine kirip jarılǵan eken. Jarılistan serpilgen giddiman tolqınlar meni qayıqpayıǵım menen atawdıń ortasına atıp urıptı. Joldaslarım meni sol kúni kesh-qurın sol atawdan emlewxanaǵa jónelipti.

Jeńil jaralı ekenmen. Bir-eki kúnennen keyin-aq jawinger doslarımnıń arasında boldım. Komandirim bolsa, meni sap aldında aspanǵa shıǵarıp maqtadı. «Naǵız qaharman», «Er jürek jawinger» degenler de boldı.

Jawdı bir ózi nıpqırt etken. Tis-tırnaǵına shekem qural-ıanǵan fashistlerdiń bir korablin suw astına shúmdirip jiber-gen, naǵız qaysar biz boldıq. Solay etip, bul jaman atańnıń abırayı jer jarıp, bir kóteriliп qalǵan edi. Sırlı qızıl shıraydın sırnı jaqında ǵana bilip júrmen-aw. Ómirde ne bolmaydı deyseń?! Barlıǵın da kóre bereseń.

— Ata, endi qalay «Professor» atanǵanıńdı aytıp ber?

— Há, bul gáptı apańnan esitkenseń góy, shaması. Meniń sendey bala gezlerim...

— Jaslıǵımız qıyn waqtılarda ótti. Sol qıyıńshılıqqa qaramay mektepte sabaqlarımızdan jaqsı oqır edik. Muǵallimniń hár gápin qızıǵıp tıńlap qaǵıp alamız. Bir kúni Ortabay muǵallim Aydín da biziń jerimizdey planeta ekenligin aytıp qaldı. Onda kraterler kóp bolar emish. Salmaq joq, bizlerdey balalar bir arba qawındı bir ózi kóterip kete berer eken. Bunday oydım-oydım kraterler jerde de az emes qusaǵan, geybir kraterler tereńligi jerdiń kindigine shekem baradı emish. Bası usı boldı da, biz awıl balaları krater izlewge kiristik.

Ekspediciya aǵzaları onshelli kóp emes edi. Men, yaǵníy keleshektegi «Professor» Berdan, Artıq hám Ábdisamat «Aq kókirek» úshewimiz edik. Arqan, bel, qol shamı menen qurallanǵanbız. Paxtadan esilgen bul shamdı Ábdisamat «Aq kókirek» úyinen alıp shıqtı. Óytkeni, tereń kraterlerge jolıǵıp qalsaq, jer kindigine túskendeaptırmayıdep ójetlesken de ózi. Solay etip, ekspediciyamız awıl átirapındaǵı toǵaylardı tolıq aralap heshqanday belgi tappay úmitimiz push bolıp qaldı.

— Bir degennen isi júrisip ketken heshqanday ekspediciya bolmaǵan, onı tariyxtan jaqsı bilemiz, — dedi Artıq artımızdan erip kiyatır gúnkildep, moyın tómen eńkeymesin, doslar. Búgin bolmasa erteń. Aqırı, tabiliatuǵını haqıqıy góy. Onı Ortabay muǵallim de biykarlamaydı.

Kóp júrip sharshaǵan úshewimiz endi bel menen arqanda awırılıq ete basladı. Arqanımızdı súyretken qálpimizde biziń góne qoraǵa kirip keldik. Al, beldi bolsa, Artıq alıp kiyatırǵan edi. Ol ayaǵına kirgen tikendi alıp taslamaqshi bolıp eńkeygende belin qaptalına taslap jibergen. Tabanınan pildey únilip, tikendi taslap tikeyse, kúni boyı kóterip júrgen beli joq. Úshewimiz de onıń átirapın únilip júrip izledik. Zımǵayıp shaytan ba, jin be?

— Azannan qara keshke qolıma uslap júrgende joǵalmaǵan beldiń tap usı jerge kelgende aspanǵa ushıp ket-

kendey joq bolıwın aytsań-a... — dey bergende Artığımız-dín ózi de kútilmegende kózden ǵayıp boldı. Qayda ketti eken, sırlı waqıya júz berdi me?

— Taptım, taptım, mında eken! — degen dawıs shıqtı jer astınan gúngirlep. Juwırıp jetip barǵanımızda ajırıqlıq astınan tal-tal esitilgen sesti ǵana sezgendey boldıq.

— Artıq qaydasań?

— Men mindaman... mında...

Úlken ajırıqqa shırmalıp ósken sútılmek sabaqların kóterip astına únilsek, onsha tereń emes jar qabaqqa asılıp tur. Dizesine jeter-jetpes jerde beldiń sabı da anıq kórinip tur.

— Mınaw ırasında da, úngir me, — dep qaldı Ábdisamat arıqawlanıp. Onı dos tágdırı emes, mına, tosattan tabılǵan úngir qupiyası kóbirek qızıqtırǵanın túsindim. Men de beldi qoya berip jáń-jaqtı puqtalıq penen izertley basladım. Al, Artıq usı payıtta járdem sorap burıńğıdan da beter qıshqıra basladı.

— Baqıra berme?! — dep jekirindim kúni menen bul oyıqtı jeterli teksergenmen, — kórmey tursań ba, beldiń qaptalında jatırǵanın, ayaǵıń bolsa jerge tiyip turıptı. Arǵı jaǵıń bolsa, jaypawıt. Tap tabanın jilan shaǵıp atırǵan adamday quyǵıra bereseń!

Usı sózdiń aytılıwi muń eken, ol arǵı tárepten zıtıp-aq shıqtı.

— ırasında da, jilan bar shıgar-aw! Sen kúni menen qalay turdıń? — dedi endi onı Ábdisamat ábden albıratıp. Artıq ún-siz. Qorqqannan qalsh-qalsh etedi. Kózi de alarıp, uyasınan shıgıp baratırǵanday.

Men túsip ketken beldi alıp, mayda putaqlardı shaba basladım. Bul payıtta shuqırdıń ústi ashılıp bir tárepi ádewir tazalanıp qalǵan edi.

— Mine, kórdińiz be, bul bizler izlep júrgen krater, — dedi Ábdisamattıń kóregenligi qozıp.

— Shınlarda da, dóp-dońgelek góy, kraterge aynımay usaydı.

Bul pikirge ekilenbesten isendim. «Krater» diametri birneshe adımdı alıp atırǵanı, túbiniń jıp-jılmaǵay tegis bolıwı,

astınan sıńǵan taslardırıń ushınıń kórinip turiwları meniń oy-
larımdı tastiyqlaǵanday edi.

— Bunnan million jıl burın bul jerde meteorit qulaǵan,
— dedi jáne Ábdisamattiń wáliyligi tutıp, — házir gewlesek
kosmos qonaǵı meteorittiń qaldıǵın tawıp alıwımızǵa sóz
joq. Qazayıq?

— Asıqpa! — dedim men, áwele kólemin ólshep alamız,
soń kosmoslıq jinistiń qanday baǵıt penen qulaǵanın esap-
lap shıgaramız.

Kraterdiń diametri on bes adım shıqtı. Shuqırkıń tik bolıp
keliwi kosmoslıq meteorit bir qıya emes tikke shashılıp
qulaǵanınan dárek berip turǵanday. Qaǵazǵa sızıp ólshey
basladım. Eger meteorit dál ortaǵa shashılıp qulaǵan-
da onnan ushqan taslar úngirdiń joqarı tárepinde irkilip
qalıwı kerek, al basqaları bolsa awıldıń bir shetinen tabılıwı
itimal. Bel menen kraterdiń tórt tárepin belgilep berdim de
«qarańızlar» dep buyırdım ana ekewine. Olar men shuqı-
ǵan jerdi gewlew menen boldı.

— Tabıldı! — dedi állen waqitta Artıqtan saza shıgıp, —
meteorit sínıqları!

Onıń alaqańında qıp-qızıl sínıq taslar bar edi. Al, Ábdisamat
qansha empeńlegeni menen hesh nárse taba almadı.

— Búgin she usı da jetedi, — dedim men batıp baratır-
ǵan quyashtiń qızıl shapaǵına ráhátlene qarap turıp, — mine,
anıq esaplawdıń nátiyjesi, danalıq! Krater tabıldı, krater!

Bizlerdiń bul shawqımımız keshki tınıq hawada pútkıl
awılǵa tarap atırǵan edi. Bir ornımızda sekirip dúsirlese
bergennen soń da orpań topıraq orninan kóshken edi. Ala-
burqan shańğıttı kórgen awıl adamları da usı payıtta bul
jerge ırastan da, meteorit qulaǵan eken-aw dep oylarlıqtay.
Samalsız, tınıq hawada kóterilgen shańğıt ta sol kóterilgen
orninan taramastan tur...

— Áne, balam, sonnan baslap men awılda «professor»
atandım. Birazları elege shekem aytadı. Biraq, endi, awıl-
dan dállıl bolarlıqtay basqa meteorit ornı tabılmasa qáyteyin.

Garri ángimesin tamamladı.

Soraw hám tapsırmalar:

1. Azat apasınan ne tuwralı soradı, apası qanday juwap qaytardı?
2. Berdan ata urısta bolǵan waqıyalardı qalay aytıp berdi?
3. Berdan ataniń balalıq waqtı qalay ótti, onı ne ushın «professor» dep atadı?
4. Tekstti túsinip oqıp, mazmunın aytıp beriń.

* * *

— Kóldiń de ortasına kelip qalıppız-aw, usı jerge qarmaq qursaq ta bolar eken. Balıq tutıw shárt emes, biraq taza hawada dem alıw ekewimizge de paydalı. Sebep penen kewil kóteremiz. Seniń ákeń, tiyebersin paqır, meniń eń jaqın dostım edi. Oniń menen bárqulla usı átirapta birge baliq awlaytuǵın edik. Balıq awlawǵa shıqtıq degenimiz be-nen kóbirek suw boyında seyil etkendi táwir kóremiz. Suw menen aspan arasında tábiyyiy baylanıs bar sıyaqlı, tıp-tınıq.

— Aspan eki qabat deytuǵın edi atam, — dep sózge aralasti Azat. — Buniń mánisi ne, ol waqıtları onshelli oy juwırtı qoymappan. Múmkin, siz bilersiz?

— Atań bir nárseni bilmese aytpaydı, balam. OI shártlı túrde eki qabat dep ataǵan. Shinında, eski ráwiyatlıarda aspan jeti qabat dep atalsa da, onı eki jaǵdayǵa bóliwge boladi. Buniń sebebi: qırdaǵılar ushın mına tóbemizdegi aspan — aspan. Al, suwda jasawshı haywanlar ushın suwdıń joqarǵı júzi — aspan. Bulay dewimizdiń sebebi suwdan joqarıǵa shıqıp ketkennen keyin olar ushın tirishilik te, ómir de joq. Tilsim bir dúnya, sırlı kosmos bolıp esaplanadı. Al, adamlar ushın aspan ádewir keńeygen. Bizler sanalı túrde aspanımızdıń neshe qabatqa bólinetuǵının, kosmostıń shegarasın anıq bile alamız. Adamlardan bir ózgesheligi suw astı janıwarları óz aspanın ózleri pataslamaydı. Al, pataslana qoysa, onı qorǵay da almaydı. Sonlıqtan, adamzat suw astı tirishilik iyelerine bárqulla ǵamxorlıq etiwleri tiyis. Eń bolmaǵanda, olardıń tınıǵın ılaylamawǵa, tınısh ómirine qol suqpawǵa umtılıwımız kerek, biraq ómirde bulay bolıp atırǵan joq.

— Ata, sonda dúnyada dáslep adamlar payda bolǵan ba, yaki baliqlar ma?

— Ulım, mınanı esińde tut. Dúnyada eń ómirsheń nárse-ler, eń qádirli nárseler soń payda bolǵan. Uzaq ótmishti túrlerdi elep, ekshep otıratuǵın elewish dep túsinetuǵın bol-saq, waqıt síninan eń shídamlı túrler óta alǵan. Bul tábiyyiy tańlap alınıw boladı. Adamlar da tábiyatımızdıń soń-ǵı perzenti. Bunnan balıqlar burnıraq payda bolǵan degen juwmaq shıǵadı.

— Balıqlar eń áyyemgi tür bolsa, nege aqıllı bola alma-ǵan?

— Balıqlar aqılsız emes, ulım. Olar sóyley aladı. Lekin, olarǵa túsine biliw kerek. Mısalı, ózi balıqlar qatarına kire-tuǵın delfindi alayıq, ol oylaw hám sezimtallığı jaǵınan adam-lardan qalıspaydı. Ol insanlardıń jaqsılıǵın da, jamanlıǵın da ayıra aladı. Ol jóninde sen mennen kóbirek biletuǵın boli-wiń kerek.

— Shinında da, delfinler jóninde kóp oqıǵanman. Hátte, olardıń arqasına mina baylap suw astı kemelerin apatqa ushıratqan.

— Balam, tińla, meniń túsinigimshe, bizge ele málím bolmaǵan jáne bir aspan bar. Ol — dárya, teńiz, okeanlardıń ultanı. Suw astı haywanlarınıń eń qádirli aspanı. Onıń girshiksiz, taza bolıwı onda jasawshılardıń táǵdiriniń qanday boların belgileydi. Sonıń menen birge, adamlardıń aspa-nı menen parallel hám qarama-qarsı jaylasqan bolsa da, tiykarında, bir-biri menen kóbinese, sútiner menen bayla-nısadı. Bir sóz benen aytqanda, joqarıdaǵı aspandı suw astındaǵı sol aspan kóterip turadı. Suw astındaǵı aspanımız-dı kózdiń qarashiǵınday qásterley almasaq, tóbemizdegi aspanımız irip-shiriydi.

— Sonda qalay, ata? Suw astında...

— He balam, tańlanba, suw astında ómir bar. Tiykarında, biz adamlar áwladı da suw astınan shıqqanbız, suwda payda bolǵanbız. Sol aspannan dem alganbız, kámalǵa kelgenbız. Endi bolsa biz óz parıqsızlıǵımız benen eki aspanımızdı da pataslay basladıq. Yaǵníy, biz ózimiz aňlamaǵan, qáleme-gen bolsaq ta, ózimiz otırǵan shaqanı jarǵılap atırmız.

— Júdá onshelli emes góy, ata... Siz qattı ketip atırsız. Keleshek áwladlar ushın da bul aspan taza qálpinde saqlanıp qaladı. Bul ushın barlıq ilajlar islenip atır góy.

— Islenip atır, buğan dawım joq. Lekin, kesh qalmadıq pa eken, ulım?

Men juwap berip úlgermesimnen burın-aq garri orninan turıp ketti. Alista suw ústinde quyıldırip, zımirap kiyatırğan motorlı qayıq kórindi. Qamışlardı jarıp há demey-aq, qasımızğa toqtadı. Tolqınlardıń epkini biziń qayığımızdı garq etejagtay teńseltip jiberdi.

— Há, brakonerler! Shańqay túste balıq awlawǵa shıqtıńlar ma? Sen garrıda uyat degen nárse bar ma ózi? Bul jerde balıq awlawǵa bolmaydı dep neshe ret aytaman sağan!

Tolígıraqtan kelgen sarı jigittiń sáleminen burın ákesindey adamǵa alıp-topılıwları gjırdanımdı qaynatıp jiberdi. Lekin, úndey almadım. Berdan ata birden shalt orninan turdı.

— Brakoneriń ne? Biz óytıp balıqqa qıran keltirip atrǵanımız joq. Bilseń, házır balıq awlawdı qadaǵan etetuǵın waqıt emes, onıń ústine bizler qarmaq penen shıqqanbız. Bir-eki balıq alsaq alamız, almasaq jay qıdırıspa etip qayta beremiz. Ónes-ay, brakoner kerek bolsa, basqa jaqtan izle.

— Garri, kóp sóz benen bastı qatırma. Bul jerden ket dedim be — ket, gáp tamam.

— Al, ketpegenim, — garri ashıwdan terisine siymay isinip, jelke tamırları da bórtıp ketkendey túyıldı, — juttiratuǵın qurbaqań bolsa — juttır...

— Tasla! — dedi ol aqırında ushqıshqa, — amanalınıń besewin de tasla! Ayama, garrıńıń da ústine tasla! Kórip aldım men bul jerdiń jabayılarım!

Motor dawısı gúrıldedi. Kóp uzamay suwdı aspanǵa shapshitıp amanalı jarıldı.

Jaralı tolqınlar óksip-óksip kelip jaǵaǵa urılar, soń shıl-párshe bolıp keyin serpiler edi.

Olar úsh kún degende esine keldi. Balanıń bası tańıwlı edi de, garrıńıń qolları gipslengen. Shipakerlerdiń aytıwinsha olar awır awhalda alıp kelingen edi. Keyin bilse, waqıya bılay bolıptı. Vertolyottan taslanǵan amanalınıń birewi qayıqqa

jaqın túsip jarılıptı. Jarılış tolqını qayıqtı joqarı bir kóterip tas-lağanında, Berdan ata Azattı tas qılıp uslap alğan eken. Qayıq suwǵa soqlıqqanda, Azattıń bası ernewge ırılıp, ǵarri-nıń qolın qayıqtıń qırı ońbaǵanday etipti. Awıl adamları olardı awır awhalda emlewxanaǵa alıp kelgen eken.

Berdan atanıń qolı iykemge kelip, palatadan kirip shıǵa alatuǵın dárejege jetkende, kúnlerdiń birinde kól qoriqshısı kirip keldi. Bayaǵı alıp-topılǵan aybatı joq.

— Ata, densawlıǵınız qalay? Jaqsı bolıp kettińler me?

— Shúkirmız, balam. Seniń sharapatińnan usınday kún-lerge túsip qaldıq. Óziń amanbısań, áytewir? Baslıǵıńnan baqırıs esitpediń be? Bir tekshe hamalǵa ósirgen bolar?

— Qayda, ata... sol náletiylerdi jolatpawım kerek eken, — dedi ǵarrınıń kekesinin abaylaǵan qoriqshı, — iyt terimdi basıma qapladi.

«Buyrıqtı nege orınlamaysań», «Kólde nege adam júrgize-seń?» «Haywansań, aqmaqsań!» «Sotlatıp jiberemen!»

Kólde amanalılardı jarǵannan keyin, tula boyımdı kókala qoyday etti. Jon arqamnan qayıs penen shupqırttı, sóń amanalı taslaǵan biz bolıp shıqtıq. Olar ertolet penen qoriq jerlerdi aralap júrip usınday qılmıslı istiń ústinen túsip-timish. Kólge keltirilgen ziyan, óltırılgıne balıqlar... barlıǵı meniń moynıma shóktı. Ólimshi tayaq jegenimdi aytpay-aq qoyayın. Házır tergewdemen. Jaqında sud boladı. Biraz jıldı moyınǵa qıyıp saladı góy deymen. Aldıńa bas iyip kelip atırman. Túkirseń, mınaw betim. Ayasań, birden bir gúwa óziń. Bolǵan istiń haqıyqatlıǵıń aytıp maǵan járdem et, ata...

— Sonda iyt bolmaw kerek edi, — dedi Berdan ata ǵázep penen, — súyekke más bolmaw kerek edi, mine, aqıbeti, tisińdi sindirdiń. Jaz tiyisli jerlerge! Aqla ózińdi. Haqıyqatlıq bar bolsa, aqırı bir jerden shıǵadı. Meniń sağan azǵantay da bolsa janım ashıp otırǵan joq. Solay da, shinlıq ushın, tek haqıyqatlıq ushın sağan ara túsemen. Kúshim jetkenshe.

ǵarrınıń bul sózi az da bolsa qoriqshıǵa demew bolıp, iyilgen moynı sál kóterilgendey boldı.

Bul is dawlı másele bolıp shıqtı. Emlewxanadan shıq-qannan sóń, Berdan ata birden sudqa arza berdi. Haqıy-qatlıqtı jasırmay aytti. Azattı da gúwaǵa shattı.

Nátiyjesi...

— Endi kesh, — dedi kózáyneklı sudya ekewine gezek-pe-gezek qarap, másele álleqashan sheshilgen. Barlıq shıǵın ayipkerdiń moynına qoyılǵan.

Nızam sózi bir boladı. Gúwaman deyseń, shınlıq deyseń. Bes birdey gúwanıń aldında sen ǵarrı kim bolipsań? Áytewir, bir ǵarrı dep sud óz qararin buza almaydı. Endi olarǵa zaldı bosatıp shıǵıp ketiwden basqa jol qalmaǵan edi. Berdan ata bul jerden tuwrı kól jaǵasına jol aldı.

Kól jaǵasında tur. Asaw tolqınlar ishin tartıp kelip jaǵaǵa urlar, soń shil-párshe bolıp keyin serpiler edi...

Sorawlar hám tapsırmalar:

1. Berdan atanıń aspan tuwralı, balyqlar tuwralı gúrrińin dıqqat qoyıp oqırı.
2. Motorlı qayıqtaǵı adamlar ne maqset penen kelgen edi?
3. Berdan atanıń arzasın sud tińladı ma?
4. Tekstti tásırılı oqıń.

ULMAMBET XOJANAZAROV

(1938)

JULDÍZLAR

Ha juldızlar, juldızlar,
Jımınlaysız, tınbaysız.
Ál-hawada tursızlar,
Ne dep maǵan ımlaysız?

Ha juldızlar, juldızlar,
Eshitimes únińiz.
Bizge ne dep tursızlar,
Qanday eken tilińiz?

Ha juldızlar, juldızlar,
Kúle shıray beresiz.

Kúle shıray berseńiz,
Meni jaqsı kóresiz.

Ha juldızlar, juldızlar,
Bir zat aytqım kelip tur:
Janıńızda bir zaman,
Oynap qaytqım kelip tur.
Biraq ta, men biraq ta,
Jete almaspan janıńa.
Túse góyshi birewiń,
Kelip alaqańima.

Soraw ham tapsırmalar:

1. Oqıwshılar aspan keńisligi, juldızlar haqqında neler bilesiz?
2. Qosıqtı yadlań.

MAZMUNÍ

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Mámlekетlik Gimni	3
Bilip qoyǵanıńız jaqsı	4

ĞÁREZSIZLIK JOLÍ — AYDÍN JOL

1-sentyabr—Ózbekstan Respublikasınıń Ğárezsizlik Bayramı	5
Heshkimge bermeymiz, Ózbekstandı.....	5
Kirisiw.....	6

QARAQALPAQ XALÍQ AWÍZEKI DÓRETPESİ — XALÍQ AYNASI

Xalıq awizeki dóretpesi haqqında túsinik.....	8
Balalar qosıqları	9
Túlkishek.....	10
Hákke qayda?	11
Áwelemen-dúwelemen	11
Há tuyeler, tuyeler	12
Ótirik óleń	12
Jumbaqlar	13
Jumbaq úlgileri:.....	13
Jańıltپashlar	16
Jańıltپash úlgileri.....	16
Házirgi dáwırdegi jańıltپashlardan úlgiler.....	17
Naqıl-maqallar.....	18
Naqıl-maqallar úlgilerinen	19

ERTEKLER JAQSÍLÍQQA JETEKLER

Ertekler haqqında túsinik	23
Sheshen bala.....	24
Túlki, tasbaqa hám taskene	30
Tiyin	33
Miynet penen tabılǵan aqsha.....	40
Ańızlar.....	43

Tumaris.....	43
Shiraq.....	46

SHESHENLIK ÓNERİ

Jyrenshe sheshen haqqında	48
---------------------------------	----

KÚLDIRGI SÓZLER

Ómirbek Iaqqı. Shappasańız da jetesiz.....	52
Xoja Nasraddin	53
Ádebiyat teoriyasından maǵlıwmat. Xalıq awizeki dóretpesi menen jazba ádebiyattıň baylanısı hám ózgesheligi	53

JAZBA ÁDEBIYATTAĞI ERTEKLER

Jazba ádebiyattağı ertek haqqında túsinik.....	55
Mirzaǵaliy Dáribaev.	56
Altın júzik.....	56
Tilewbergen Jumamuratov. Kiyikiń eki ılaǵı	61
Jumaniyaz Óteniyazov. Eki maqtanshaq.....	65
A. S. Pushkin. Balaqshı hám altın balıq haqqındaertek	68

TUWÍLĞAN JER TÁBIYATÍ

Seyfulǵabit Májítov. Tórt máwsim.....	76
Ádebiyat teoriyasından maǵlıwmat. Peyzaj haqqında túsinik	78
Bayniyaz Qayıpnazarov. Gúz keldi	79
Babash Ismaylov. Awılım haqqında qosıq	81

XALQÍMÍZDÍN ÓTMISHTEGI MIYRASLARÍNAN ÚLGILER

Jiyan Amanlıq ulı. Ílaǵım.....	83
--------------------------------	----

XIX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

Kúnxoja Ibrayım ulı	87
Jaylawım	88

JIGIT QALQAN BOLAR ANA JURTÍNA

Ájiniyaz Qosıbay ulı.....	90
---------------------------	----

Bardı.....	91
Berdaq Ğarğabay ulı. Xalıq ushın	93
Jaqsıraq.....	94

XX ÁSIRDEGI ÁDEBIYAT

Ámet Shamuratov. Meniń jolbarıslar menen jolígısıwlارım	96
Jolbaris tırnaǵında.....	96
Qáwendershilik	101
Jolbaris penen ayqastım.....	103
Ğaz atpaǵa barganda.....	105
Jolbaristiń túyege minginen kórdiń be?	107
Tólepbergen Qayıpbergenov	109
Muǵallimge raxmet	110
Ibrayım Yusupov.....	117
Jaqsı adamlar	118
Qaraqalpaqtı kóp maqtama kózimshe	119
Nawrız Japaqov. Miynetim.....	120
Xojabek Seytov. Aral tariyxınan.....	122
Joldasbay Dilmuratov. Kimdiki durıs?	125
Ádebiyat teoriyasından maǵlıwmat. Ádebiy qaharman haqqında túsinik	127
Tájetdin Seytjanov. Ana haqqında ápsana	128
Aytbay Bekimbetov	132
Ómir jolında	132
Ádebiyat teoriyasından maǵlıwmat. Dialog hám monolog haqqında túsinik	138
Saǵıydulla Abbazov. Milicioner keldi biziń kóshege	141

ÁSSALAM, JAŃA JÍL — NAWRÍZ!

Xalmurat Saparov.....	143
Nawrızlıq góje	144
Gúlaysha Esemuratova. Jiyren. Jiyren túwe bas qayǵı.....	145
Jiyrenniń qosqa qosılıwi	147
Abbaz Dabilov. Jaz máwsimi	152
Dáwlen Aytmuratov. Asqabaq hám Sekerpara.....	154
Qoraz hám pıshıq	155
Ádebiyat teoriyasından maǵlıwmat. Timsal haqqında túsinik.....	156
Allegoriya haqqındatúsınik	157

TUWÍSQAN XALÍQLAR ÁDEBIYATÍNAN

Álisher Nawayı. Arıslan hám qus	158
Ğafur Ǵulam	159
Sum bala	160

DÚNYA ÁDEBIYATÍNAN

Unsurulmaoliy Kayqawis	164
Qabusnama. Ata-ananı húrmetlew haqqında	165
Dos tańlaw haqqında	166
Nasratdin Rabǵuziy. Nux Payǵambar haqqında ráwiyatlar	168
Qarınbay hikayati	169
Ezop	172
Ezoptırıń tımsalları. Tasbaqa hám qoyan	173
Eki qoraz hám búrkıt	173
Qurbaqalar hám qoyanlar	174
Eshek hám qurbaqalar	174
Lev Nikolaevich Tolstoy. Kavkaz tutqını	175
Mark Tven	184
Tom Soyerdiń basınan keshirgenleri	184

QOSÍMSHA OQÍW USHÍN MATERIALLAR

Aldar kóse, Muxtar kóse, Duxtar kóse	190
Sumlıǵı basına jetken túlki	196
Bayniyaz Qayıpnazarov. Tegin nan	199
Tólepbergen Mátmuratov. Isenbeymen basqa jánnet bar dese	205
Ayrıma	207
Yaqıpbay Ájimov. Teńizdi toltrıǵan egiz batırlar	208
Allanazar Ábdiev. Oyınnan oymaq	218
Sádirbay Ismaylov. Bizler bir úyde jasaymız	223
Ulmambet Xojanazarov. Juldızlar	234

NURJANOV PERDEBAY ERJANOVICH
UMATOVA JUMAGÚL
BEGJANOVA DILYARA JOLMURZAEVNA

ÁDEBIYAT

5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya

Úshinshi basılımı

«Bilim» baspasi
Nókis — 2020

Redaktori *S. Baynazarova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatorı *A. Begdullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 9.06.2020.

Formatı 70x100 1/₁₆. Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.

Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.

19,5 shártlı b.t. 15,9 esap b.t. Nusqası 12530 dana.

Buyırtpa № 20-271.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikacyalar agentliginiń «Bilim» baspasi.
230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzari, 101.

Elektron mánzıl: bilim.baspa@bk.ru

«O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

No	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaq- liqtıń alıńǵan- daǵı jaǵdayı	Klass bas- shı- sınıń qoli	Sabaq liqtıń tapsırıl- ǵandaǵı jaǵdayı	Klass bas- shı- sınıń qoli
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

**Sabaqlıq oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńǵanda joqarıdaǵı
keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw
ólshemlerine tiykarlanıp toltırlıadı:**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalaniwǵa berilgendiǵi jaǵdayı.
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaat- landırıarlı	Muqaba jelingen, bırqansha sızılıp shetleri qayrılgan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalaniwshi tárepinen qanaatlandırıarlı qálpine keltirilgen. Alıńǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaat- landırsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırsız ońlanǵan. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkın emes.

NURJANOV PERDEBAY ERJANOVICH
UMATOVA JUMAGÚL
BEGJANOVA DILYARA JOLMURZAEVNA

ÁDEBIYAT

5-klass ushın sabaqlıq-xrestomatiya

Úshinshi basılımı

«Bilim» baspasi
Nókis — 2020

Redaktori *S. Baynazarova*
Kórk redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *B. Turimbetov*
Operatorı *A. Begdullaeva*

Licenziya: AL №108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 9.06.2020.

Formatı 70x100 1/16. Tip «Pragmatica KRKP» garniturası.

Ofset usılında basıldı. Kegl 12. Kólemi 15,0 b.t.

19,5 shártlı b.t. 15,9 esap b.t. Nusqası 1240 dana.

Buyırtpa № 20-272.

Original-maket «Bilim» baspasında tayarlandı.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikacyalar agentliginiń «Bilim» baspasi.
230103. Nókis qalası, I. Karimov gúzari, 101.

Elektron mánzıl: bilim.baspa@bk.ru

«O'zbekiston» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyi
baspaxanasında basıldı.
100011, Tashkent, Nawayı kóshesi, 30.